

Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова в контексті національної пам'яті

Досвід України та європейських держав

За редакцією
Валентина Балюка та Миколи Дорошка

Maria Curie-Sklodowska University Press

Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова в контексті національної пам'яті

Досвід України та європейських держав

Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова в контексті національної пам'яті

Досвід України та європейських держав

За редакцією
Валентина Балюка та Миколи Дорошка

Люблін-Київ 2025

Наукові партнери дослідження:

Інститут міжнародних відносин та Центр Східної Європи
Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні (Польща);
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка (Україна)

Наукова редакція: проф. Валентин Балюк (UMCS),
проф. Микола Дорошко (КНУ імені Тараса Шевченка)

Рецензент: проф. Іван Монолатій, Прикарпатський
національний університет імені Василя Стефаника

Комп'ютерна верстка: Войцех Олех

© Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова

© Університет Марії Кюрі-Склодовської

ISBN 978-83-227-9896-6

Публікація представляє погляди авторів і не є офіційною
позицією Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова

Видавництво Університету Марії Кюрі-Склодовської

вул. І. Радзішевського 11, 20-031 Люблін

тел. 81 537 53 04

www.wydawnictwo.umcs.eu

e-mail: wydawnictwo_sekretariat@mail.umcs.pl

Відділ дистрибуції

тел./факс 81 537 53 02

Інтернет-книгарня: www.wydawnictwo.umcs.eu

e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

Зміст

Вступ	7
Розділ 1. Теоретичні та методологічні основи концепції	11
1.1. Резюме (тези)	11
1.2. Методологія збирання, архівування та популяризації історій про війну (Д. Гоцул)	12
1.3. Теорія та практика в політиці національної пам'яті (В. Балюк, Є. Гарбінський)	26
1.4. Місія та функції музею усної історії в контексті національної пам'яті (В. Балюк, А. Татаренко)	31
1.5. Медіатизація історії (О. Шевченко)	36
Розділ 2. Формування національної пам'яті в країнах Західної та Центрально- Східної Європи	45
2.1. Резюме (тези)	45
2.2. Політика пам'яті, публічна історія та медіатизація історії в країнах Центрально-Східної Європи (А. Татаренко)	48
2.3. Політика пам'яті, публічна історія та медіатизація минулого у країнах Західної Європи (А. Татаренко)	71
2.4. Роль історичних музеїв у контексті формування історичної пам'яті. Досвід європейських країн (А. Татаренко)	81
2.5. Усні джерела про Голокост у вибраних архівах та музейних закладах Польщі (К. Зелінський)	101
Розділ 3. Публічна історія та формування національної пам'яті в Україні	111
3.1. Резюме (тези)	111

3.2. Історія України як держави Центрально-Східної Європи (М. Дорошко)	115
3.3. Політика національної пам'яті в Україні (М. Дорошко)	133
3.4. Конфлікти пам'яті: історичний фронт Росії проти України (М. Дорошко)	148
3.5. Усна історія та медіа у формуванні національної пам'яті в Україні (С. Даниленко)	160
3.6. Медіатизація історії в Україні (О. Шевченко)	171
Розділ 4. Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова (В. Балюк)	183
4.1. Резюме (тези)	183
4.2. Методика формування музею усної історії	187
4.3. Головний контекст Музею «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова- війна Російської Федерації проти України	195
4.4. Основи концепції програми «Зберігаємо минуле та теперішнє заради майбутнього»	199
4.5. Місія Музею «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова у формуванні історичної культури України	209
4.6. Ніколи знову. Місія Музею «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова в контексті історичної культури в Європі та країнах Центрально-Східної Європи	214
Додаток 1. Вибірка колекції усної історії світу (Д. Гоцул)	221
Додаток 2. Ініціативи з усної історії в Україні	227
Бібліографія	229

Історія України тісно пов'язана з країнами регіону Центрально-Східної Європи та європейським культурним простором. Імперська Росія привласнила не лише історію Київської Русі, але й взяла на себе роль Східної Європи. Бажання полишити зону впливу Росії призвело до формування нового геополітичного концепту Центрально-Східної Європи, який було матеріалізовано після розпаду СРСР. У широкому розумінні Центрально-Східна Європа – це держави розташовані у своєрідному трикутнику між трьома морями Чорним, Балтійським та Адріатичним. В геополітичному значенні Центрально-Східна Європа є частиною європейського простору. Польська «Солідарність» та падіння берлінського муру допомогли здолати комунізм та повернути країни регіону у європейське цивілізаційне поле. Україна після розпаду СРСР довго не могла зробити свого геополітичного вибору, балансуючи між Сходом та Заходом. Під час Революції гідності українці зробили свій цивілізаційний вибір на користь європейської та євроатлантичної інтеграції. Тоді Росія розв'язала проти України спочатку гібридну, а пізніше повномасштабну війну. У вузькому розумінні це міжнародний збройний конфлікт, в якому сторони згідно Женевських конвенцій повинні дотримуватися міжнародного гуманітарного права. Росія розв'язала проти України неоголошену та загарбницьку війну¹, тероризуючи мирне населення та скоюючи воєнні злочини. Історичний фронт є одним з головних напрямків гібридної агресії Росії, де формування національної пам'яті українців та розвінчування російських історичних міфів є протидією гуманітарній агресії.

¹ В нашому науковому дослідженні терміни війна та міжнародний збройний конфлікт будуть використовуватися для позначення агресії Росії проти України у 2014–2025 роках.

Повернення історичної пам'яті України, як невід'ємної частини Центрально-Східної Європи, в контексті європейської історії є важливим завданням не лише науковців, державних установ, але й громадянського суспільства. В цьому контексті Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова є унікальним проектом, метою якого є збирання та архівування історій мирних українців під час війни РФ проти України (2014–2025) – останнього періоду розпаду імперій та їхнього домінування у Центрально-Східній Європі. Станом на початок 2025 р. Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова зібрав понад 130 тис. історій. Архівування та поширення свідчень «важкого сьогодення», зібраних музеєм усної історії, буде ланцюжком, який з'єднає минуле України з сьогоденням заради мирного майбутнього. Розробка цілісної концепції музею усної історії з його можливою місією формування історичної культури в Україні та державах Центрально-Східної Європи є вкрай важливою для збереження історичної пам'яті та ідентичності народів цього регіону. Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова уже сьогодні відіграє важливу роль у збереженні пам'яті про російсько-українську війну в національному та європейському контекстах. В демократичних країнах вирішенням цих завдань поряд з державними інституціями займаються також інститути громадянського суспільства, доповнюючи один одного в рамках загальнонаціонального наративу. Формування та реалізація проекту «Голоси Мирних» саме як музею, а не суспільного архіву, надає більш широкі можливості використання зібраних свідчень у національному та європейському контекстах.

Memory boom в кінці ХХ ст. призвів до зростання ролі та значення усної історії в контексті студій над пам'яттю (*memory studies*). Усна історія розглядається не лише як метод дослідження, але й дослідницький, суспільний та культурний рух, що базується на збиранні, архівуванні та обробці усних історій про минуле. Історичний підхід (об'єктивний) ґрунтується на реконструкції минулого, натомість антропологічний підхід (суб'єктивний) звертає більше уваги на реконструкцію індивідуальної та колективної пам'яті. Поряд з розвитком усної історії спостерігаємо інтенсифікацію процесів пов'язаних з медіатизацією історії. Традиційні і новітні медіа стають посередниками та повноцінним інструментом впливу на громадську думку. Медіатизація історії може використовуватися, як для пропаганди та маніпуляції історичними фактами, так і для формування національної пам'яті та історичної свідомості.

Політика пам'яті в Центрально-Східній Європі є важливим інструментом формування національних ідентичностей та інтеграції суспільства, хоча може бути й конфліктогенним явищем. В країнах цього регіону

медіа є важливим інструментом поширення історичних знань і конкретних історичних наративів. Країни Західної Європи мають більший досвід у сфері політики пам'яті, ніж країни Центрально-Східної Європи, в яких медіатизація історії набула також вагомого значення. Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, як один з найбільших суспільних архівів світу та в майбутньому повноформатний наративний музей, буде займати провідне місце на європейській та світовій мапах усної історії.

Концептуальний підхід аналітичного дослідження заснований на кількох головних елементах. **По-перше**, жодні дослідження та концептуальні розробки не можуть обійтися без теоретичної та методологічної основи. **По-друге**, в нашій роботі доцільним буде використання методичного підходу від загального до конкретного. Зокрема це обумовлено тим, що в Україні відбуваються процеси повернення історичної пам'яті та ідентичності до європейського контексту, в тому числі як держави Центрально-Східної Європи. В багатьох країнах регіону ці процеси вже завершені або перебувають на кінцевому етапі. Тому представлення загального тла історичної пам'яті та публічної історії в державах регіону, як споріднених з Україною за своїм історичним розвитком спільнот, буде корисним для українського кейсу. Наступним етапом буде представлення процесу формування публічної історії та національної пам'яті в Україні з урахуванням багатьох чинників, зокрема державної політики пам'яті та конфлікту пам'яті між імперською Росією та незалежною Україною. На тлі європейського та національного контексту Міжнародна дослідницька група представить рекомендації для вдосконалення концепції музею усної історії «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова як невід'ємної частини української та центральноєвропейської історичної пам'яті з урахуванням європейського досвіду. **По-третє**, дослідження матиме міждисциплінарний характер, в ньому будуть задіяні історики, політологи, соціологи та культурологи. Метою дослідження стане вивчення європейського досвіду збирання усних історій у контексті збереження національної пам'яті, внаслідок чого будуть сформовані пропозиції щодо вдосконалення та розширення концепції та методології роботи Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова зі збирання, архівування та популяризації усної історії в Україні та за її межами. Унікальний архів усної історії цивільних громадян, які постраждали від агресії Росії, буде не лише базою для наукових досліджень, але й свідоцтвом несправедливої війни проти України та пересторогою для майбутніх поколінь. Також зібрані історії показують складний та багатогранний шлях, пройдений українським суспільством у 2014–2022/24 роках, до консолідації політичної нації та держави, зумовлений впливом ряду внутрішніх та зовнішніх чинників.

Унікальність Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова полягає в тому, що це найбільший архів свідчень цивільних про загарбницьку війну Російської Федерації проти України. Зібрані історії мирних людей закликають «ніколи знову» війні Росії проти України, ніколи знову війні у Європі, ніколи знову світовій війні. Метою дослідження є розкрити цей потенціал свідчень усної історії, зібраних Музеєм «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, та представити його у національному, центральноєвропейському та європейському контекстах.

Зібрана Музеєм «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова колекція історій уже сьогодні унікальна тим, що вона поєднує збирання свідчень в рамках методології усної історії та події, пов'язані з російсько-українською війною в режимі реального часу.

Реалізація науково-практичного дослідження стала можливим завдяки підтримці Фонду Ріната Ахметова та партнерській співпраці Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова з Університетом Марії Кюрі Склодовської в Любліні та Київським національним університетом імені Тараса Шевченка.

Розділ 1. Теоретичні та методологічні основи концепції

1.1. Резюме (тези)

- **Усна історія** – це не лише метод в мультидисциплінарних дослідженнях, але й дослідницький, соціальний і культурний рух, що базується на записуванні, архівуванні та обробці усних розповідей про минуле

- Рання академічна усна історія мала елітарний характер, тому збір оповідей жертв війни відбувався дещо поза основним напрямком досліджень. В подальшому ситуація суттєво змінилася, а **історії про війну займають чільне місце в рамках концепції збору усних свідчень про минуле.**

- **Усна історія** після 1945 року займалася документуванням свідчень мирних та воєнних злочинів. Розповіді про війну широко використовуються науковцями, засобами масової інформації та установами культури. Величезний внесок у їх збір зробили установи, які документують та зберігають історії мирних людей та пам'ять про воєнні злочини.

- В усній історії можемо говорити про два основних підходи – «історичний» та «антропологічний». В першому випадку це реконструкція минулого (об'єктивний), натомість у другому випадку – це реконструкція індивідуальної та колективної пам'яті. **В усних розповідях як об'єктивні, так і суб'єктивні аспекти мають велике значення.**

- Люди існують в рамках «колективу пам'яті», який самі формують і в якому є місце для індивідуальної та колективної пам'яті. **Музей як інституція, є одним з важливих носіїв колективної пам'яті.**

- Високі показники відвідуваності сучасних історичних музеїв сприяли популяризації усної історії як методу дослідження та методу активізації суспільства. **Глибокий та активний вплив усної історії на формування уявлень про минуле вимагає її реалізації в музеї або в іншій установі, що має визнаний суспільний авторитет.**

- Підвищення ролі традиційних і нових медіа у створенні, інтерпретації та поширенні інформації щодо історичних подій минулого і процесів сучасності, визначається як медіатизація історії.

- Медіатизація історії з одного боку може бути використана для пропаганди та маніпуляції історичними фактами, створення гібридної версії історії, а з іншого, медіатизація історії надає можливості для контрзусиль, які можуть пояснити історичні факти та розвінчати міфи. Тому, традиційні і новітні медіа стають посередниками та повноцінним інструментом впливу на громадську думку і від того, наскільки вони будуть дотримуватись засад об'єктивності, неупередженості та історичної достовірності значною мірою залежатиме рівень знання і розуміння історії своєї країни, політики, культури та традицій, що є важливим для формування громадянської позиції та національної ідентифікації.

- У контексті інтерпретації історії, технології медіатизації дозволяють створити абсолютно новий медіапростір з охопленням аудиторії, що в рази перевищує наявні, і тим самим вплинути на ставлення аудиторії до історичної інформації, подій, фактів. Можна стверджувати, що технології медіатизації розглядаються як посередник між аудиторією та масмедіа з погляду інформаційного впливу та взаємодії, тобто двосторонній процес, у рамках якого медіа та різні сфери суспільного та культурного життя надають визначальний взаємний вплив один на одного.

1.2. Методологія збирання, архівування та популяризації історій про війну (Дам'ян Гоцул)

Проблематика методологічної бази усної історії (англ. *oral history*) є багатогранною та складною. Це, перш за все, впливає з великої кількості галузей, які займаються усними текстами про минуле. Своєрідні «зародки» усної історії з'явилися разом з першими реєстраторами звуку. До розвитку практики запису усних розповідей про минуле в значній мірі сприяла діяльність журналістів¹ та

¹ Перші американські представники усної історії вивчали техніку записів переважно як журналісти. Так почалася кар'єра батька *oral history* Аллана Невінса, який у міжвоєнні десятиліття співпрацював з нью-йоркським «Evening Post» і випустив декілька біографічних книг на основі усних розповідей (за дві з цих публікацій він отримав Пулітцерівську премію – у 1932 та 1936 роках). Величезний вплив на розвиток усної історії мав і радіореporter Луїс «Стадс» Теркель. Цей журналіст також був автором репортажних книг, створених на основі транскрипцій записів. У 1984 році він отримав Пулітцерівську премію за публікацію, засновану на спогадах американців про Другу світову війну під назвою *The Good War* (див. Gocół D. *Historia mówiona – geneza, rozwój, koncepcje*, Lublin 2023; Frisch M.,

суспільно-культурних програм², особливо в США у 20–30-х роках ХХ століття.

Академічні історики на початку минулого століття досить недовіркою ставилися до усних джерел, перш за все, з огляду на суб'єктивність таких свідчень. З іншого боку, представників наук про мову та культуру, які часто записували оповіді так званих простих людей, менше цікавила фактографія³. Потребу документування усних розповідей про минуле бачили переважно журналісти, архівісти та громадські діячі. Вони підкреслювали, що з розвитком засобів дистанційного зв'язку зникає потреба у написанні листів, які були одним з основних історичних джерел⁴.

Організований та систематичний запис розповідей про минуле отримав інституційну базу лише у 40-х роках ХХ століття. У 1948 році при Колумбійському університеті в Нью-Йорку було створено першу у світі архівно-наукову установу, що займається збиранням таких джерел – Oral History Research Office⁵. Перше покоління усних істориків складали люди, які поєднували наукову діяльність із журналістською, архівною та бібліотечною практикою (зокрема Аллан Невінс, Луїс Старр, Сол Бенісон, Філіп Брукс). Цей початковий період формування різних методологічних підходів можна назвати «архівістичним», оскільки усна історія тоді розумілася

Oral History and Hard Times: A Review Essay, [in:] *The Oral History Reader*, eds. R. Perks, A. Thomson, new ed., London–New York 2003, pp. 29–37).

² «У рамках т.зв. Другого Нового Курсу (*Second New Deal*), який розпочався в 1935 році, було створено Federal Project Number One. Протягом реалізації цього проекту субсидувалися установи та програми, спрямовані на дослідження та розвиток культури. У рамках Federal Project Number One було зайнято близько 40 000 митців та дослідників. Частиною його був також Federal Writers' Project (FWP), націлений переважно на письменників. У межах численних осередків провадилась різноманітна діяльність. Особливої уваги заслуговує один із напрямків діяльності FWP: збір усних розповідей про історію Америки. Під час досліджень ще не встановлювалося чіткого розмежування між збором розповідей усної історії в строгому розумінні та дослідженням фольклору. Вдалося зібрати корпус записів, що налічує понад 10 тис. розповідей. Він включав як перекази про традиції, так і біографічні описи від першої особи, серед яких були, наприклад, оповідання колишніх рабів. Це безцінне зібрання було передано Бібліотеці Конгресу» (Див. Gosół D., *Historia mówiona...*, с. 21–22; Adams D., Goldbard A., *New Deal Cultural Programs: Experiments in Cultural Democracy*, <http://www.wwcd.org/policy/US/newdeal.html#AUTHOR>; Banks A., *First-Person America*, New York 1980).

³ Пітер Берк назвав відносини між історичними науками та фольклористикою у 1920–1970 роках «періодом недовіри» (Burke P., *History and Folklore: A Historiographical Survey*, „Folklore” 2004, no. 115, pp. 133–39).

⁴ Benison S., *Reflections on Oral History*, „American Archivist” 1965, vol. 28 (1), pp. 71–77.

⁵ Сьогодні функціонує під назвою Колумбійський центр усної історії (CCOH). В архіві зібрано понад 10 000 текстів усної історії: <https://library.columbia.edu/locations/ccoh.html>

як «набір даних» щодо минулого⁶. Таке розуміння було наслідком недооцінки аудіозаписів як окремого дослідницького матеріалу. Після транскрибування розповідей плівки часто нищили, причому ця практика була обумовлена, зокрема, великими витратами на обладнання. Навіть у великих архівах зазвичай зберігали лише авторизовані та відредаговані записи, тож вони мали небагато особливостей живої мови. Акцент робили насамперед на фактографічному вимірі розповідей. Намагалися отримати переважно об'єктивні свідчення, що мало підтверджувати користь таких архівів для історіографії. Згідно з концепцією Аллана Невінса цінними були оповіді представників суспільних еліт: членів фінансової аристократії, політиків, підприємців⁷.

Підхід до усної історії поступово еволюціонував, переважно завдяки зусиллям знизу – медійним та соціальним. Великий вплив на створення нових методів роботи мала діяльність лівих рухів, а також концепція *history from below* (історії знизу). Важливий вплив на методологічні зміни мали, зокрема, Джессі Леміш, Стотон Лінд, Еліс Лінд, Пол Томпсон, Корінн Л. Гібб, Луїс «Стадс» Теркель. Важливу роль у їх діяльності відігравав етичний фактор. Вони розглядали усну історію як «соціальний рух», що має вплинути на зміни у функціонуванні виключених груп. Вони записували перш за все представників народних класів. Згідно з цією концепцією, усна історія мала «дати голос» тим, хто був його позбавлений: робітникам, жінкам, етнічним, расовим та сексуальним меншинам, корінному населенню, мігрантам тощо. Водночас вони надали цінності самому усному джерелу: оригінальний запис став для них важливішим за транскрипцію. Це призвело до зближення складу та методів роботи усних та етнографічних архівів. Усі ці установи збирали оповіді «народу» у широкому розумінні цього слова. Такий підхід до усної історії домінував у 60-х та 70-х роках ХХ століття, цей період можемо умовно назвати «соціальним»⁸.

⁶ *Oral History*, [in:] *The Columbia Electronic Encyclopedia*, New York 2013 (<http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/oral+history>).

⁷ Див. Nevins A., *Oral History: How and Why It Was Born*, [in:] *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*, eds. D. K. Dunaway, W. K. Baum, 2nd ed., Lanham: AltaMira Press 1996, pp. 29–38; Grele R., *Directions for Oral History in the United States*, [in:] *Oral History: An Interdisciplinary Anthology...*, pp. 62–83; Starr L., 1996, *Oral History*, [in:] *Oral History: An Interdisciplinary Anthology...*, pp. 39–61.

⁸ Gocół D., *Historia mówiona...*; Lynd A., Lynd S., eds., *Rank and File: Personal Histories by Working-Class Organizers*, Boston 1973; Vaněk M., *Czeska oral history w perspektywie globalnej. Podobieństwa i różnice*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2013, nr 3, c. 161–173; Kerr D. R., *Allan Nevins is not My Grandfather: The Roots of Radical Oral History Practice in the United States*, [in:] *Radical Roots: Public History and a Tradition of Social Justice Activism*, ed. Denise D.

Наступний перелом у підході до збирання усних розповідей про минуле стався на межі 70–80-х років ХХ століття. Саме тоді Алессандро Портеллі звернув увагу, що на цінність усних джерел має вплив не лише їх вірогідність, але й форма⁹. Дослідник зосередився на описі структури усних розповідей та специфічних особливостях живої мови. На цій основі він дійшов висновку, що усні свідчення є хорошим дослідницьким матеріалом для реконструкції пам'яті та суб'єктності як окремих осіб, так і цілих соціальних груп¹⁰. З 80-х років ХХ століття у сфері усної історії почався новий етап, який у цьому дослідженні називаємо «текстологічним» з огляду на те, що було надано більшого значення формі передачі. Завдяки цьому *oral history* потрапила в дослідницьке поле багатьох нових дисциплін, зокрема соціології, фольклористики, лінгвістики, психології, геронтології чи медіазнавства¹¹. Отже, можемо визначити її як дослідницький, соціальний і культурний рух, що базується на записі, архівуванні та обробці усних розповідей про минуле¹².

Історії про війну

У зв'язку з тим, що рання академічна усна історія мала елітарний характер, збір оповідей жертв війни відбувався дещо поза основним напрямком праць. Незважаючи на відсутність системної підтримки, така діяльність суттєво вплинула на подальший розвиток концепції збору усних свідчень про минуле.

У зібраннях усної історії важливе місце завжди займали розповіді людей у пізньому дорослому віці. Таке профілювання архівних фондів було насамперед обумовлене побоюванням щодо втрати спогадів. Однак проведення інтерв'ю переважно зі старшими людьми впливало також на

Meringolo, Amherst College Press 2021, pp. 23–52; Grele R., цит. пр., pp. 62–83; Thompson P., Bornat J., *The Voice of the Past: Oral History*, 4th ed., Oxford 2017; Wieder A., *Studs Terkel. Politics, Culture, but Mostly Conversation*, New York 2016; Kurkowska-Buzdan M., *Historia zwykłych ludzi, Współczesna angielska historyografia dziejów społecznych*, Kraków 2003, c. 176–178.

⁹ Portelli A., *What Makes Oral History Different*, [in:] *The Oral History Reader*, eds. Robert Perks, Alistair Thomson, new ed., London–New York 2003, pp. 63–74.

¹⁰ Там само.

¹¹ Gocół D., *Historia mówiona...*, c. 69–70.

¹² Варто тут звернути увагу на те, що протягом кількох десятиліть було запропоновано багато різних визначень усної історії. Різні спроби її категоризації при цьому часто є суперечливими, тому правильними слід вважати широкі підходи, які охоплюють різноманітну та змінну діяльність, пов'язану з усними розповідями про минуле. Щоб дізнатися більше про окремі дефініції, (Gocół D., *Linguists towards Oral History Texts. Changes within the Meaning of the Term and Research Possibilities*, „Acta Humana” 2016, vol. 7, c. 47–50.

зміст розповідей. Для значної частини старшого покоління досвідом, що формував їхню ідентичність, були переживання з часів Другої світової війни (рідше Першої світової, хоча такі усні свідчення також збереглися)¹³.

Після 1945 року важливим дослідницьким напрямком стало документування воєнних злочинів. Особливе місце в цьому контексті займала тематика Голокосту. Дослідники ставилися до усних розповідей свідків минулого з великою недовірою, насамперед через їх суб'єктивність. Тому одразу після закінчення Другої світової війни основна увага була зосереджена на збиранні письмових джерел як таких, що мають доказову цінність. Усні розповіді розглядались переважно як ілюстративний матеріал. Їх збирали, зокрема, такі установи, як Єврейський історичний інститут. Однак під час розмов з жертвами акцент робився переважно на воєнній тематиці. Метою було реконструювати минулі події, але особистий досвід людини залишався поза увагою¹⁴.

У 40-х роках ХХ століття дещо інший підхід до збору спогадів очевидців мав Девід Д. Бодер, психолог латвійського походження, який працював у Іллінойському інституті технології в США. Від липня до жовтня 1946 року він провадив розмови з жертвами війни у таборах для біженців на території Німеччини, Італії, Швейцарії та Франції. У дослідженні взяли участь 109 осіб. У розмовах Бодер зосереджувався на особистому досвіді кожної людини, однак такий підхід не викликав позитивної реакції в науковому середовищі. Вісім інтерв'ю дослідник опублікував у книжці *I Did Not Interview the Dead* (1949). Зібрані ним матеріали стали більш популярними лише у 90-х роках ХХ століття, коли були опубліковані інші оповіді з цього архіву. Праці Бодера знаходяться у відділі спеціальних колекцій бібліотеки Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, а аудіозаписи у Бібліотеці Конгресу¹⁵. Тоні Кушнер вказував на те, що підхід істориків до розповідей жертв війни був зумовлений побоюванням щодо браку об'єктивності або низького рівня освіти співрозмовників¹⁶.

Тільки у 50-х роках ХХ століття свідчення тих, хто вижив, почав збирати Інститут Яд Вашем. Недоліком цих досліджень було те, що вони базувалися на складному опитувальному листі, що містив близько 500 запитань. Аж до 70-х років ХХ століття лише 1% з них стосувався

¹³ Gocół D., *Historia mówiona...*, с. 47.

¹⁴ Gocół D., *Historia mówiona...*, с. 47–48; Kushner T., *Świadectwa Holokaustu, etyka i problem reprezentacji*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2018, nr specjalny, с. 216–219.

¹⁵ Див. Gocół D., *Historia mówiona...*, с. 48; Kushner T., цит. пр., с. 217; Marziali C., *In Their Own Words*, „UCLA Magazine” 2004, vol. 3 (http://magazine.ucla.edu/year2004/fall04_05.html).

¹⁶ Kushner T., цит. пр., с. 216–219.

довоєнного періоду. Це означає, що дослідники зосереджувалися на реєстрації подій, проте ігнорували індивідуальний досвід людей¹⁷.

Напрямок, що зосереджується на збиранні спогадів свідків війни, Піотр Філіпковський та Доброхна Калва умовно назвали «усною історією Голокосту». Звісно, цей напрям також займався й іншими свідченнями, наприклад, військових, в'язнів таборів чи колгоспників¹⁸.

У т.зв. соціальний період більше уваги стали приділяти історіям «звичайних людей» та їхньому досвіду. Однак суттєвий поворот у дослідженнях усних розповідей про війну стався лише у 1980-х роках ХХ століття. Важливою подією стала публікація в 1986 році книги Мартіна Гілберта «*The Holocaust: The Jewish Tragedy*». Це була перша наукова реконструкція подій періоду Голокосту, заснована переважно на усних свідченнях тих, хто вижив.

Сьогодні розповіді про війну широко використовуються науковцями, засобами масової інформації та установами культури. Величезний внесок до їх збору зробили установи, які документують та зберігають пам'ять про воєнні злочини, наприклад, архів Державного музею у Майданеку¹⁹.

У Центрально-Східній Європі значна частина перших архівів усної історії мала підпільний характер. Їхня діяльність була зосереджена на документуванні подій, які офіційна історіографія приховувала, особливо в комуністичних державах. Збирались усні свідчення про такі події, як: Голодомор в Україні²⁰, депортації до Сибіру під час Другої світової війни²¹, т. зв. «польські місяці»²², революція в Угорщині в 1956 році, вторгнення

¹⁷ Там само, с. 216–219, 235–236.

¹⁸ Див. Filipkowski P., Kałwa D., *Polifonia historii mówionej*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2018, nr specjalny, с. 14.

¹⁹ Детальніше див. Grudzińska M., *Wywiady z byłymi więźniami jako nośniki pamięci o losach ludzi i historii miejsca. Historia mówiona w Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku*, [w:] *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, M. Szumiło, J. Kłapcia, Lublin 2014, с. 317–332.

²⁰ Більше на тему проєктів усної історії та збереження пам'яті про Голодомор див., зокрема Borysenko V., цит. пр.; Kudela-Świątek W., *Miejsca (nie)pamięci...*

²¹ З 1987 року Центр «KARTA» зібрав близько 1,2 тис. свідчень поляків, репресованих радянською владою на теренах СРСР (див. Filipkowski P., *Historia mówiona...*, с. 38–40). Про долю поляків у Казахстані див., зокрема Kudela-Świątek W., *Odpamiętane...*

²² Значна частина публікацій на основі інтерв'ю з польськими опозиціонерами та жертвами репресій у ПНР мала характер репортажу. Головним чином це були книги, видані у так званому «самвидаві» і за кордоном, на пр. *Poznański Czerwiec 1956* (Maciejewski, Trojanowiczowa, 1981), *Oni* (Torańska, 1985), *Hańba domowa. Rozmowy z pisarzami* (Trznadel, 1986), *Grudzień 1970* (Jęgliński red., 1986).

в Чехословаччину в 1968 році. Також архівувались розповіді колишніх в'язнів таборів²³, колгоспників²⁴ та жертв комунізму²⁵.

Документуванням історій жертв воєн та репресій займаються численні громадські та медійні осередки. Наприклад, в Польщі діють такі установи, як: Центр «Брама Гродська – Театр NN», Музей Варшавського повстання або Музей POLIN²⁶. У медійній сфері варто звернути увагу, зокрема, на репортажі редакторки Чеслави Боровік, засновниці Студії усної історії Радіо Люблін (зараз колекція належить Редакції репортажів Радіо Люблін). Її документальний фільм «Тут, де ще триває тиша»²⁷ стоїть у витоків люблінської усної історії. У ньому йшлося про т.зв. білі плями історії, оскільки головною темою був табір праці НКВС у селі Кшесімув та злочини, що там відбулися. У 1998 році репортаж отримав нагороду Åke Blomström Memorial Prize²⁸.

Історії про війну стали невід'ємною частиною роботи дослідника, журналіста чи культурного аніматора. Отже, як говорити про такий досвід?

Збирання оповідей

Кожен проект усної історії, незалежно від його мети, вимагає прийняття певних попередніх припущень. Насамперед, нам потрібно відповісти собі на питання, які меті служитимуть зібрані оповіді? Існує багато можливостей їх використання, однак усі вони розташовані між двома крайніми полюсами. З одного боку, можна говорити про «історичний» підхід, з іншого – про «антропологічний». У першому з них збір усних свідчень служить реконструкції минулого. В «ідеальній» ситуації свідчення, отже, повинні аналізуватися з точки зору їх об'єктивності. Другий підхід

²³ З 1970-х років XX століття документувала їх, зокрема Irina Sherbakova (2003).

²⁴ Див. Engelking A., *Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń 2012.

²⁵ Див. Kałwa D. *Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. Rekonesans*, „Kultura i Historia” 2010, nr 18 (<http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/1887>).

²⁶ Детальніше див. Gocół D., *Historia mówiona...*, c. 81–85.

²⁷ Borowik Cz., *Audiowizualna epoka*, [w:] *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta, Lublin 2008, c. 31–34.

²⁸ Див. також Pleszkun-Olejniczakowa E., *Pojęcie stosowności we współczesnym reportażu radiowym: na wybranych przykładach*, „Napis. Pismo Poświęcone Literaturze Okolicznościowej i Użytkowej” 2004, nr 10, c. 291; Gocół D., *Kreowanie systemu wartości w reportażu radiowym. Na podstawie materiałów Studia Historii Mówionej Polskiego Radia Lublin*, [w:] *Media a wartości. Człowiek w mediach*, red. M. Gabryś-Sławińska, K. Pilipiuk, Biała Podlaska 2016, c. 105–116.

зосереджується на реконструкції індивідуальної та колективної пам'яті. У цьому контексті оповіді є свідченням ідентичності та суб'єктності особи або соціальної групи. Тож ми реконструюємо не стільки минуле, скільки спосіб, у який зберігаємо пам'ять про нього. Це включатиме вивчення колективної пам'яті, мовно-культурний та соціологічний аналіз, але також, наприклад, мистецьку та культурну діяльність. Обидва ці підходи зазвичай не існують у чистому вигляді. Це показує, що в усних розповідях як об'єктивні, так і суб'єктивні аспекти мають велике значення²⁹.

Колекції усних розповідей про минуле часто мають різні профілі. Хоча вони можуть стосуватися конкретної події (наприклад, війни), ми повинні пам'ятати, що визначена мета проекту може надати розмові вираженого спрямування. Це може призвести до того, що в розповідях будуть пропущені важливі моменти біографічного досвіду, які, хоча й не пов'язані з темою, що цікавить інтерв'юєрів, могли істотно вплинути на її інтерпретацію. Як приклад наведу досліджувані мною розповіді людей у пізньому дорослому (старше 65 років) та середньому дорослому віці (35–65 років). У цих історіях (особливо у випадку старших оповідачів) постійно присутні фрагменти постпам'яті. Це, як правило, історія родини, що нараховує багато поколінь (тобто тієї, в якій виріс наш співрозмовник), які актуалізуються в початкових фрагментах тексту. Саме в цій частині розповідей зазвичай згадуються цінності, які сформували особистість оповідача. Оскільки біографічні історії часто йдуть за наративною схемою «дозрівання», співрозмовник, ймовірно, розповість про свій досвід таким чином, щоб підтвердити, що він діяв у житті відповідно до аксіологічної системи, інтерналізованої в процесі його соціалізації³⁰. Тому важливо дати оповідачеві можливість вільно розповідати про своє життя. Завдяки цьому в матеріалі легше вловити контекст інтерпретації.

Вибір свідків минулого, що формують групу потенційних співрозмовників, також зумовлений поставленою метою. Якщо ми хочемо

²⁹ Детальніше див. Gocół D., *Linguists towards Oral History Texts. Changes within the Meaning of the Term and Research Possibilities*, „Acta Humana” 2016, vol. 7, pp. 47–61; Filipkowski P., *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław 2010.

³⁰ Gocół D., *Pamięć ujęzykowiona w relacjach osób w okresie średniej dorosłości*, [w:] *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje / Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków*, t. 1, *Teorinės prielaidos ir interpretacijos / Problemy teoretyczne i interpretacje*, red. K. Rutkowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Wilno–Lublin 2020, s. 433–445 (<https://www.journals.vu.lt/open-series/article/view/21411/20519>); Gocół D., *Podmiotowość ujęzykowiona w inicjalnych fragmentach narracji biograficznych o charakterze post- i metapamięciowym*, [w:] *Dyskursy pamięci*, red. B. Duda, K. Sujkowska-Sobisz, M. Wójcicka, W. Czachur, Katowice 2024 [друкується].

отримати інформацію про досвід суспільства в цілому, оповідачі повинні відрізнитися за віком, статтю, місцем походження та проживання, соціальним статусом та професією. У деяких проєктах важливішим є отримання розповідей вузької групи свідків минулого. У такому випадку необхідно взяти до уваги характерні для цієї групи манери розповіді. Наприклад, жінки мають більшу, ніж чоловіки, схильність насичувати оповіді метасудженнями (судженнями про судження)³¹. На практиці це зазвичай проявляється у створенні конструкцій, в яких сформульована гіпотеза ілюструється короткими сценами, що мають характер підтверджуючих прикладів і утворюють окрему розповідну послідовність, замкнену кодом³².

Величезний вплив на спосіб оповіді має формат комунікативної ситуації. Тому важливо створити комфортні умови для співрозмовника. Інтерв'юер є фактично співавтором усного джерела, чергуючись зі своїм партнером, який виступає у ролі респондента. Неможливо повністю усунути вплив дослідника чи журналіста на спосіб розповіді свідка минулого. Сама присутність іншої особи призводить до попереднього профілювання повідомлення. Наприклад, особа у пізньому дорослому віці буде спілкуватися з дослідником, який є її ровесником, інакше, ніж з людиною на кілька десятків років молодшою. Якщо співрозмовники приблизно одного віку, оповідач може не ділитися певною частиною своїх знань, вважаючи їх очевидними. Деякі речі, у свою чергу, він може висловлювати лише у форматі припущення.

Слід також пам'ятати, що інтерв'юер зазвичай є представником установи, тому, щоб здобути довіру співрозмовника, він повинен створити комунікативну ситуацію з відносно неформальною атмосферою. Великий вплив на це має місце розмови та метод ведення діалогу. Важливо, щоб середовище було комфортним для обох учасників розмови. Тому краще спілкуватися в місці, знайомому для свідка минулого, наприклад, в його помешканні. Варто ретельно подбати про оточення. Сама ситуація офіційного запису є стресовою для співрозмовників, а будь-які нові елементи

³¹ Anderson Kathryn, Jack Dana C., *Learning to Listen: Interview Techniques and Analyses*, [in:] *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*, eds. Sherna B. Gluck, Daphne Patai, New York–London 1991, pp. 11–26.

³² Gocół D., *Pamięć ujęzykowiona...* Gocół D., *Opowieści wierzeniowe w tekstach historii mówionej osób w okresie późnej dorosłości*, [w:] *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje / Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków*, t. 2, *Liaudiškasis, tautinis, daugiatautis ir daugiakultūris paveldas / Dziedzictwo ludowe, narodowe, wieloetniczne i wielokulturowe*, red. K. Rutkowska, St. Niebrzegowska-Bartmińska, Wilno–Lublin 2021, s. 423–430; Gocół D., *Obraz Kresów Wschodnich w tekstach historii mówionej*, „Acta Baltico-Slavica” 2020, t. 44, s. 85–103.

посилюють цей стрес. Наприклад, для людини, що не звикла говорити про своє життя, стресогенним фактором може бути камера. Хоча вона дозволяє зафіксувати важливі елементи комунікації (наприклад, жести, міміку, відстань між співрозмовниками, фрагменти оточення), варто розглянути доцільність її використання, якщо це могло б негативно впливати на комфорт розмови.

Якщо співрозмовник пережив травматичні події, вкрай важливою є особлива увага до його душевного стану. Інтерв'юер повинен звертати увагу на реакції свого партнера комунікації. Хоча оповідання може мати терапевтичний ефект і дозволяє долати травми³³, потрібно враховувати емоційні реакції. Вони є природною частиною такого типу розповідей, але можуть бути неочікуваними для дослідника або журналіста. Отже, якщо змінюється інтонація, ритм мовлення або тембр голосу, з'являється пауза чи плач, інтерв'юер повинен зорієнтуватися, в якому стані знаходиться свідок минулого. Іноді може виникнути необхідність перервати запис, а розмову можна продовжити на наступних зустрічах.

Існують різні концепції ведення розмов. Багато установ мають докладно розроблені сценарії інтерв'ю, які включають численні питання. Слід пам'ятати, що вони є передусім допомогою для самого інтерв'юера, і не повинні визначати хід цілої зустрічі. Їх слід розглядати, отже, як спосіб підготовки до проведення зустрічі. Не варто надто детально «допитувати» співрозмовника.

Наразі великою популярністю користуються відкриті, біографічні та наративні інтерв'ю, глибоко занурені в соціології та етнографії. Вони спрямовані передусім на створення можливостей для вільної розповіді про життя. Чудовий огляд послідовності етапів такої зустрічі надала Кая Казьмерська (1997). Початок інтерв'ю – це та частина, яка не фіксується і не документується. Це час для знайомства і здобуття довіри. Саме тоді створюється дружня атмосфера зустрічі. На етапі стимулювання розповіді слід ознайомити співрозмовника з тематикою проекту, пояснити йому суть наших дій та мету, з якою використовуватимуться його спогади. Важливо, щоб інтерв'юер повадився природно і говорив «своїми словами». Читання офіційних листів чи наукових проектів не рекомендується, оскільки може викликати стрес у співрозмовника. Лише на етапі розповіді слід увімкнути диктофон або інший пристрій для запису. Варто використовувати відкриті питання або прохання, наприклад: «Розкажіть, будь

³³ Більше про це див., напр. Bornat J., *Oral history as a social movement: reminiscence and older people*, [in:] *The Oral History Reader*, eds. Robert Perks, Alistair Thomson, new ed., London–New York 2003, pp. 189–205.

ласка, про своє життя». Важливо спонукати співрозмовника до вільної розповіді. На цьому етапі не слід надмірно втручатися в його розповідь. Часто вона переростатиме в монолог, хоча це залежить від наративних навичок співрозмовника. На наступному етапі ми можемо ставити додаткові питання. Вони повинні бути пов'язані з попередньою розповіддю свідка минулого, отже важливо, щоб інтерв'юер був уважним слухачем. На цьому етапі також може стати у пригоді підготовлений список питань. Останнім етапом є завершення розмови. Після вимкнення диктофону слід перейти до неформального спілкування зі співрозмовником. Закінчення має бути природним і вільним, а свідок минулого не повинен почуватися, наче його раптом залишили самого³⁴.

Звісно, всі ці рекомендації ілюструють лише загальні методологічні тенденції. Кожна розмова є унікальною, тож неможливо передбачити кожную реакцію співрозмовника. Саме тому особливо важливим є створення атмосфери взаємної поваги.

Архівування зібрань

Щоб розмова могла бути ефективно використана представниками різних галузей та професій, її необхідно належним чином опрацювати. У процесі архівування запису та матеріалів, створених на його основі (напр. транскрипцій), може брати участь група людей. Оптимальним варіантом є залучення до процесу особи, яка проводила розмову, особливо коли вона ще добре її пам'ятає.

Кожен аудіоматеріал повинен бути належно описаний. Найкращим рішенням є впровадження до архіву стандартизованих карток із даними співрозмовників. Такий спосіб використовується, наприклад, в Етнолінгвістичній лабораторії ім. Єжи Бартмінського в Університеті Марії Кюрі-Склодовської (УМКС/UMCS). У картці вказується наступна інформація: назва проекту, код плівки, дата та місце запису, дані та афіліація осіб, що обробляють розповідь (автор запису, автори транскрипції тексту чи мелодії), тип і номер носія звуку, номер протоколу, дані про інформаторів (ім'я, прізвище, дата народження, місце народження та проживання), тематика запису, секція носія звуку (напр. сторона магнітної касети у випадку старих приладів), перелік тем розповіді (з даними

³⁴ Kaźmierska K., *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, [w:] *Biografia z tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1997, c. 36–38.

інформаторів)³⁵. Колекцію можна систематизувати. Для згаданої Лабораторії такий огляд системи архівації надала Агата Беляк. Вона враховувала: порядковий номер, місцезнаходження, дані інформатора, тему розмови, ключові слова, мовленнєві жанри, застосовані в тексті (напр. розмова, розповідь про народні вірування, пісня)³⁶.

Систематизація архівів надзвичайно важлива для пошуку даних, необхідних представникам різних дисциплін. Великі колекції розмовних текстів можуть бути основою мовних корпусів³⁷.

Хоча технологічний розвиток дозволяє проводити пошук та автоматизацію обробки записів³⁸, для каталогізації, використання та індексації колекцій корисними є транскрипції (які, звичайно, не замінюють самих аудіоматеріалів). Як правило, транскрипції можна поділити на фонетичні та напівфонетичні. Перші створюються за допомогою фонетичного алфавіту. Вони потрібні насамперед тоді, коли потрібно точно відтворити звуковий рівень, тобто наприклад, у діалектологічних, соціолінгвістичних публікаціях або в деяких типах словників та лексиконів. Напівфонетична транскрипція створюється за допомогою стандартних знаків алфавіту. Вона може мати необроблену або стандартизовану форму. Перший варіант зберігає всі особливості живої мови і вірно відтворює манеру мовлення оповідача (з урахуванням таких елементів висловлювання, як помилки чи паузи). Він корисний для етнолінгвістичних чи мовознавчих публікацій. Другий варіант – це виправлена та відредагована транскрипція. Це, власне кажучи, версія готова до публікації, доступна для непрофесійної аудиторії³⁹.

³⁵ Gocół D., *Kreowanie systemu wartości w reportażu radiowym. Na podstawie materiałów Studia Historii Mówionej Polskiego Radia Lublin*, [w:] *Media a wartości. Człowiek w mediach*, red. M. Gabryś-Sławińska, K. Pilipiuk, Biała Podlaska 2016, s. 105–116.

³⁶ Bielak A., *Możliwości systematyki materiałów historii mówionej*, [w:] *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. St. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta, Lublin 2008, s. 63–80.

³⁷ Докладніше про корпусні дослідження в усній історії див. Roller K., *Towards the 'Oral' in Oral History: Using Historical Narratives in Linguistics*, „Oral History” 2015, vol. 43 (1). Про створення корпусів мови пишуть зокрема: Zaśko-Zielińska, Majewska-Tworek, Śleziak, Tworek.

³⁸ Відповідні інструменти пропонує, напр. CLARIN_PL (див., зокрема Ciesek-Ślizowska B., Duda B., Sujkowska-Sobisz K., *O (nie)widoczności prowadzącego spotkanie ze świadkiem historii – wstępna typologia ról inicjujących wywiady narracyjne*, „LingVaria” 2020, t. 1 (29), s. 47–58; Ciesek-Ślizowska B., Duda B., Sujkowska-Sobisz K., *Władza nad dyskursem w narracji wspomnieniowej. Przypadek Archiwum Historii Mówionej*, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs” 2020, nr 13, s. 63–79; Duda B., Ficek E., *Kolokacje pronominalne jako źródło tożsamościowych odniesień (na materiale relacji świadków powstania warszawskiego)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2020, t. 27, nr 2, s. 9–32).

³⁹ Gocół D., *Kreowanie systemu wartości...*, s. 51.

Популяризація оповідей

Обробка розповідей усної історії є надзвичайно складною проблемою, насамперед через велику кількість галузей та установ, що займаються такою діяльністю. Найзагальніше кажучи, такі оповіді можуть трактуватися як нарації або розмови, що впливає на спосіб їх використання.

З точки зору мовознавця важливими є потенційні ділянки досліджень, які виникають з конотативного потенціалу дієслова *говорити*. Їх запровадив Єжи Бартмінський⁴⁰, тут я наводжу їх у модифікованій мною формі⁴¹. Хоча ці ділянки були визначені для використання в лінгвістиці, вони фактично ілюструють потенціал діяльності, пов'язаної з усною історією в цілому. Ділянка *відправника* стосується того, хто говорить. Вона включає в себе всілякі дії, пов'язані з текстовим формуванням ідентичності. Ділянка *одержувача* стосується виявлення у розповіді образу адресата висловлювання. Ділянка *теми* містить дії, пов'язані зі змістом оповіді. Ділянка *намірів та функцій* стосується мети мовлення, а також ставлення до елементів комунікативної ситуації (наприклад, висловлювання служить інформуванню, впливу на слухача, вираженню емоцій тощо). Ділянка *якості передачі* відноситься до способу мовлення та формування нарації (наприклад, її структури чи використовуваних жанрів мови). Ділянка *контексту* стосується ситуативного та текстового оточення висловлювання⁴².

Також особливості живого мовлення впливають на можливості використання текстів усної історії. Розповіді вирізняються специфікою звучання, жестовою виразністю, характером діалогу, ситуативністю та індивідуальною манерою висловлювання. Мовлення є особистим свідченням⁴³.

В силу суб'єктності та біографічного характеру усних джерел популяризаційні заходи можуть мати різний характер. Насамперед, вони можуть виконувати освітню функцію, залучати людей до ситуації комунікації між поколіннями. Прикладом такого заходу став Конкурс усної історії, організований Інститутом польської філології UMCS (нині Інститут лінгвістики та літературознавства UMCS) та Радіо Люблін. У ньому брали участь

⁴⁰ Bartmiński J., *Historia mówiona – interdyscyplinarna i wieloaspektowa*, [w:] *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych*, red. St. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, M. Szumiło, przy udziale J. Kłapcia, Lublin 2014, c. 16–19.

⁴¹ Gocół D., *Historia mówiona...*, c. 87–88.

⁴² Поп. Gocół D., *Historia mówiona...*; Bartmiński J., *Historia mówiona...*

⁴³ Bartmiński J., *O wartościach słowa mówionego*, [w:] *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. St. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta, Lublin 2008, c. 14–15.

учні середніх шкіл та студенти. Їх завданням було самостійно записати розповідь про минуле та створити на її основі двадцятихвилинну аудіо-візуальну презентацію, яку мала оцінити конкурсна комісія⁴⁴. Деякі з них також брали участь у циклічних майстер-класах, які проводила редактор Чеслава Боровік, під назвою «Аудіосфера. Звукові горизонти гуманітарія». Ці майстер-класи передбачали зустрічі зі свідками минулого, самостійне проведення з ними запису розмови, а потім її обробку та звуковий монтаж. Цей приклад показує, що популяризація усної історії починається вже на етапі запису, а методологія проведення розмови може також сприяти соціальній інтеграції. Добрим прикладом популяризації усної історії є діяльність Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, який проводить конкурс «Моя Україна» на найкраще есе, зокрема в категорії «Війна. Моя історія»⁴⁵.

Усні розповіді про минуле можуть не лише оброблятися, аналізуватися та презентуватися слухачам, але й бути предметом творчих ініціатив. Прикладом може бути люблінський Центр «Брама Гродська – Театр NN». Це особливе місце на мапі Любліна, яке сполучає Старе Місто з теренами колишнього єврейського району, знищеного німцями під час Другої світової війни. Саме тому значну частину колекції усної історії в цій установі складають розповіді колишніх єврейських мешканців Любліна. Ці розповіді є матеріалом для різних заходів, спрямованих на вшанування в міському просторі пам'яті єврейської громади та Голокосту. Серед цих ініціатив є також і мистецькі заходи: громадські вистави, перформанси, містерії, театральні та паратеатральні покази⁴⁶.

Не можна також ігнорувати активність засобів масової інформації, особливо репортажного жанру, який у різній формі сприяв формуванню характеру усної історії з початку її розвитку. Цей жанр унікальним чином поєднує інформаційний шар (адже він базується на автентичних записах) із художньою креацією (використовуючи монтаж та звуковий ландшафт,

⁴⁴ Gocół D., Pasek A., *Narracje oralne jako przedmiot rejestracji i interpretacji. Podsumowanie czterech edycji konkursu Historii Mówionej organizowanych przez IFP UMCS i SKNE UMCS*, [w:] *Historia mówiona w kręgu nauk humanistycznych i społecznych*, red. St. Niebrzegowska-Bartmińska i in., Lublin 2014, s. 353–362.

⁴⁵ У 2023 році конкурс було проведено у загальнонаціональному масштабі, в якому Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова отримав майже 4 тис. робіт (Оголошено фіналістів всеукраїнського конкурсу есе «Моя Україна» від Фонду Ріната Ахметова, <https://civilvoicesmuseum.org/news/ogolosheno-finalistiv-vseukrayinskogo-konkursu-esemoya-ukrayina-vid-fondu-rinata-ahmetova>)

⁴⁶ Докладніше див. Kubiszyn M., *Niepamięć – postpamięć – współpamięć: Zagłada lubelskich Żydów jako przedmiot kultury pamięci*, Lublin 2019.

пропонуючи слухачеві певні шляхи інтерпретації). Журналістська діяльність є дуже важливою з огляду на можливість порушувати важливі теми у художній спосіб, маючи при цьому відносну методологічну свободу, поєднану з професійною майстерністю. Саме тому робота журналістів часто надихає дослідників⁴⁷.

1.3. Теорія та практика в політиці національної пам'яті (Валентин Балюк, Єжи Гарбінський)

В другій половині 80-х років ХХ століття зростає зацікавленість пам'яттю не лише серед соціологів та культурологів, але й серед представників інших наукових дисциплін, зокрема істориків, політологів та психологів. Процес особливої зацікавленості в студіях над пам'яттю вчені назвали *memory boom*⁴⁸. Під час якого почали використовувати такі терміни, як суспільна пам'ять, культурна пам'ять, колективна пам'ять та історична пам'ять, які інколи вживать як синоніми. Зазначене вказує на інтердисциплінарний характер студій над пам'яттю (*memory studies*).

Польська дослідниця Барбара Шацька розглядає минуле у двох площинах: і як вимір часу, і як те, що ми пам'ятаємо та називає його колективною пам'яттю⁴⁹. Такого виду пам'ять притаманна різним групам та може поділятися в залежності від джерела поширення на офіційну та неофіційну пам'ять. Крім цього вона може розглядатися, як колективна пам'ять окремої групи про своє минуле, а також як пам'ять окремого покоління про важливі події їхнього періоду⁵⁰. Британський вчений Данкан Белл колективну пам'ять визначає як витвір індивідів (або групи індивідів), об'єднаних для обміну спільними спогадами про конкретні події минулого. Варто враховувати те, що колективна пам'ять виконує низку функцій: ідентифікації, мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації та має вагоме значення для національної безпеки⁵¹. Досліджуючи пам'ять, вчені вказують на наявність комунікативної та культурної пам'яті. Перша з них (коротка) – це інтерактивна, мало формалізована пам'ять яка

⁴⁷ Див. Borowik Cz., *Audiowizualna epoka*, [w:] *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. St. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta, Lublin 2008; Gocół D., *Kreowanie systemu wartości...*

⁴⁸ Szpociński A., *Współczesna kultura historyczna i jej przemiany*, Warszawa 2021, с. 10.

⁴⁹ Gliwka G., *Pamięć zbiorowa – jej funkcje i mechanizmy przekazu w kontekście badań Barbary Szackiej i Andrzeja Szpocińskiego*, „Rozprawy Społeczne” 2019, T 13, nr 3, с. 15.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Киридон А., *Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*, Київ 2016, с. 99.

базується на звичаєвому досвіді індивідів і груп та охоплює відносно невеликий проміжок часу. Натомість друга – це тривала (довга) пам'ять яка формується століттями, у якої високий ступінь формалізації й виникає вона у полі церемоніальної комунікації⁵².

В дослідженні теми пам'яті вчені (зокрема А. Шпоцінський) звертають увагу на такі виміри / аспекти, як: 1) носії, 2) пов'язані з ними цінності (ідеї, норми поведінки і ін.) та 3) засновники/пращури групи (хто «створив» минуле та хто може ним «користуватися»). На основі цієї матриці можна виокремити наступні підходи до висвітлення минулого: монументальний, історичний та антикварний. Перший співпадає з колективною пам'яттю, виконуючи інтеграційну і легітимну функції. Другий концентрується здебільшого на індивідуальному сприйнятті минулого. Третій підкреслює історичний вимір простору та промовляє про минуле, як вартість саму в собі⁵³.

Історична пам'ять – це особливий вид культурної пам'яті, який відносимо до пам'яті про минуле окремої суспільної групи (народу / нації). Вона є реконструкцією минулого в рамках посилань, які відповідають потребам визначеним історіографією, яку ця група визнає та шанує. Термін історичної пам'яті до наукового дискурсу запровадив М.Хальбвакс, котрий виділив два типи понять: 1) автобіографічна пам'ять – історична пам'ять та 2) історія – колективна пам'ять. Автобіографічну від історичної пам'яті відрізняє особистий досвід (автопсія) або його відсутність у запам'ятовуванні історичних подій. Натомість історія характеризується неемоційним (мертвим) та науковим переказом знань про минуле в порівнянні до емоційного суспільного (живого) переказу. В такому випадку історію поділяємо на «наукову» та «живу»⁵⁴.

Науковці вказують на кілька важливих критеріїв, які дають можливість відрізнити історію від колективної пам'яті: 1) функціональні – у цьому випадку важливого значення набувають мотиви зацікавленості минулим (в історії вони безкорисливі, а в колективній пам'яті мають виразну мету); 2) структурні – вони спричинені різним сприйняттям часу (в історії це лінійний підхід, а в колективній пам'яті – циклічний або міфічний); 3) пізнавальний – історія налаштована на пошук історичної

⁵² Там само, с. 107.

⁵³ Szpociński A., цит. пр., с. 18.

⁵⁴ Menz M., *Pamięć historyczna*, Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie, <https://cbh.pan.pl/pl/pami%C4%99%C4%87-historyczna>

правди, а колективна пам'ять є селективною та може піддаватися маніпуляціям в інтересах групи⁵⁵.

Історична політика або політика пам'яті це формування історичної свідомості і розбудова публічного дискурсу пам'яті. Дуже часто ці два поняття ототожнюються, але у їхньому визначенні можна зустріти суттєві відмінності, котрі можна розглянути за допомогою трьох моделей. Перший розглядає історичну політику в ширшому контексті, який контролює повний політичний образ світу (погляди), а політику пам'яті відносить до місць пам'яті. Другий вбачає в політиці пам'яті сприйняття минулого суспільством, а в історичній політиці офіційне, державне сприйняття історії. В рамках третьої моделі це питання розглядається у ціннісному вимірі та вказує на різний досвід держав, в яких політика пам'яті сприймається як «м'який» підхід до формування образу минулого, тоді як історична політика концентрується на нав'язуванні суспільству образу минулого («твердий» підхід)⁵⁶. Таким чином, ми можемо виокремити два підходи: радикальний та плюралістичний. Історична політика концентрує увагу на інтерпретації минулого в формі легітимізації, що служить реалізації політичних цілей. Політика пам'яті займається інструменталізацією минулого в короткострокових цілях та сприяє формуванню ідентичності. Головним актором у першому випадку є держава, у другому – суспільні актори⁵⁷.

Українська дослідниця Алла Киридон у підходах до визначення політики пам'яті або історичної політики виділяє наступні підходи: 1) комплексний (цілісний), як різноманітні практики і норми пов'язані з регулюванням колективної пам'яті (Ж. Мінк) або як свідому стратегію проектування образів минулого у планах на майбутнє (П. Нора); 2) інструменталістський, розглядає політику пам'яті як систему заходів спрямованих на уніфікацію індивідуальних уявлень про історичне минуле у контексті національного історичного наративу; 3) конструктивістський, формування критеріїв відбору історичних подій, які варто зберігати у пам'яті і тих, які потрібно забути. При цьому дослідниця підкреслює, що політика пам'яті відноситься до інтерпретації минулого, вибудовується з огляду на конкретні зовнішні та внутрішні чинники, які впливають на політику держави та є важливою складовою стратегії⁵⁸.

⁵⁵ G. Gliwka, цит. пр., с. 17.

⁵⁶ Kuźma I. B., Pietrzak E. B., *Herstoryczne porządki. Konflikt czy pluralizacja pamięci?*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2020 (18), z.2, с. 232.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Киридон А., цит. пр., с. 120–121.

Дослідники, зокрема політологи, історики та соціологи, визначають історичну політику як такий вид політики, що використовує історичне минуле для досягнення політичних цілей.

Сьогодні, коли ми оперуємо терміном «історична політика», ми також повинні враховувати дві традиційні наукові перспективи в його інтерпретації – теоретичну та практичну. Вони базуються на кореляції таких важливих понять-сегментів, як влада, ідеологія, політика, історія, пам'ять та (само)ідентифікація.

Аналіз історичної політики та її потенціалу, як підкреслює низка дослідників⁵⁹, обов'язково повинен включати принципове питання – наскільки держава, влада чи політики є «зацікавленими та здатними» використовувати та міфологізувати події минулого, перетворювати індивідуальну та колективну пам'ять в об'єкт маніпуляцій.

Наразі під «історичною політикою» у широкому розумінні мають на увазі (насамперед у Центральній і Східній Європі, але також і на Заході) політику єдиних орієнтирів-наративів, а також певних матриць опису минулого, що створені для потреб як уряду, так і публічних установ, і формують свій власний образ влади, «політику пам'яті» та історичний аспект «національної ідеї»⁶⁰.

За визначенням російського історика А. Міллера, історична політика – це певна комбінація методів, що полягає у «використанні державних, адміністративних та фінансових ресурсів у сфері історії та політики пам'яті в інтересах правлячої еліти»⁶¹.

Це змушує деяких дослідників стверджувати, що історична політика є «окремим випадком політики пам'яті», яку пропонується розуміти «як діяльність держави та інших суб'єктів, з метою прищеплення тих чи інших уявлень про колективне минуле та формування культурної інфраструктури, освітньої політики, а в деяких випадках навіть законодавчих норм, для підтримки цих уявлень»⁶².

Аналізуючи історичну політику, слід звернути увагу на те, що західні науковці пропонують ширший контекст досліджень і сприйняття

⁵⁹ Див.: Миллер А. И., *Историческая политика в Восточной Европе начала XXI века*, [в:] *Историческая политика в XXI веке*, ред. А. Миллера, М. Липман, Москва 2012, с. 7–32; *Методологические вопросы изучения политики памяти*, ред. Миллер А. И., Ефременко Д. В., Москва – С. Петербург 2018, сс. 224; Materski W., *Polityka historyczna Federacji Rosyjskiej po 2000 r.*, „Dzieje Najnowsze”, Warszawa 2014, nr 4, с. 93–115.

⁶⁰ Миллер А. И., *Историческая политика в Восточной Европе...*, с. 11.

⁶¹ Там само, с. 19.

⁶² Малинова О. Ю., *Политика памяти как область символической политики*, [в:] *Методологические вопросы...*, с. 33.

минулого⁶³. При цьому вони визначають такий контекст за допомогою наступних понять-категорій:

- історична політика;
- політика пам'яті;
- політичне використання минулого.

У такій конфігурації ці терміни-поняття деякі з дослідників пропонують розглядати як сегменти-прояви символічної політики, тобто публічної активності, пов'язаної «зі створенням різних способів інтерпретації соціальної реальності та боротьбою за їх домінацію в публічному просторі»⁶⁴.

Без сумніву, при створенні тієї чи іншої концепції минулого, всі, хто займається політикою, переслідують конкретні цілі, а передусім – намагаються легітимізувати власну владу, обґрунтувати прийняті цією владою рішення, мобілізувати електоральну підтримку тощо⁶⁵.

Отже, така різноманітність цілей спонукає дослідників до висновку, що не всі випадки політичного використання минулого можна описати в категоріях «історична політика» або «політика пам'яті». У результаті найбільш відповідним слід вважати термін «політичне використання минулого».

Чому сучасний світ політики функціонує таким чином, що політики не можуть обійтися без посилань на минуле? Чи таки можуть? Відповідь на це питання випливає з того, що події минулого є одним із важливих джерел легітимації не лише влади, але й конкретних політиків та їхніх дій.

Політологи, однак, звертають увагу на той факт, що не всі події минулого можуть бути ресурсом для такої легітимації. Виникають нові питання. Від чого залежить політична придатність чи непридатність тих чи інших історичних подій? За якими критеріями слід визначати придатність чи непридатність тієї чи іншої історичної події?

У політичних та культурних дослідженнях науковці виділяють три критерії політичної придатності минулих подій:

- по-перше, такі події повинні бути відомі, впізнавані для суспільства на всіх соціальних та вікових рівнях;

⁶³ У згаданій вище публікації авторка здійснила предметний аналіз способів концептуалізації символічної політики, включаючи принципи підходу, в рамках якого політика пам'яті розглядається як сфера символічної політики. Також вона розглянула основні методологічні інструменти, опрацьовані західними політологами, які розглядають політику пам'яті як набір соціальних взаємодій суб'єктів, зацікавлених у специфічному розумінні минулого, та аналізують ці взаємодії в контексті відносин влади та домінації.

⁶⁴ Малинова О. Ю., *Политика памяти как область символической политики...*, с. 35.

⁶⁵ Там само.

– по-друге, події з минулого мають представляти зацікавлені сторони виключно в позитивному контексті. Крім того, такий контекст повинен мати впізнавану семантичну матрицю з позитивним відтінком;

– по-третє, події з минулого, які служать конструюванню макрополітичної ідентичності, не повинні інтерпретуватися за допомогою діаметрально протилежних символів⁶⁶.

З усього цього випливає, що можливість і придатність політичного використання минулого через такі поняття-категорії, як «історична політика» та «політика пам'яті», у значній мірі пов'язані як з ресурсами та масштабом можливих інтерпретацій конкретних історичних подій у політиці та в суспільстві, так і з семантичним простором їх ідентифікації.

1.4. Місія та функції музею усної історії в контексті національної пам'яті (Валентин Балюк, Агата Татаренко)

Історія культури у дистрибутивному контексті означає історію колективної пам'яті, що знаходить підтвердження у різноманітності способів пам'ятати і вшановувати пам'ять в залежності від місця та епохи. Вище сказане вказує на те, що люди існують в рамках «колективу пам'яті» який самі формують, де є місце для індивідуальної та колективної пам'яті. Музей як інституція є одним з важливих носіїв колективної пам'яті. Приблизно з кінця ХХ століття історичні музеї стали важливим елементом передачі, збереження та формування колективної пам'яті.⁶⁷

На зламі ХХ і ХХІ століть у міжнародному публічному дискурсі відбувалася дискусія пов'язана з кризою музеїв⁶⁸ як інституції культури, яка призвела до переосмислення їх ролі та основних функцій у суспільному житті. Музей, за визначенням Міжнародної ради музеїв (ICOM), – це інституція / організація, котра працює на постійній основі і служить суспільству та його розвитку, відкрита для відвідувачів та займається збиранням, консервацією, дослідженням, веде виставкову діяльність та надає доступ до матеріальної і нематеріальної спадщини людства та його оточення задля просвіти, вивчення та розваг⁶⁹. Традиційно музеї виконували такі функції як: 1) збирання/накопичення експонатів, 2) зберігання експонатів, 3) каталогізація фондів, 4) надання доступу до експонатів,

⁶⁶ Там само, с. 37.

⁶⁷ Kłás J., *Muzea historyczne – pomiędzy pamięcią zbiorową a polityką pamięci historycznej*, „Zarządzanie w Kulturze” 2013, no. 3, с. 197–215.

⁶⁸ Див. Clair J., *Kryzys muzeów. Globalizacja kultury*, Gdańsk 2009.

⁶⁹ Museum Definition, <http://icom.museum/the-vision/museum-definition>

5) консервація експонатів, 6) організація постійних та тимчасових експозицій та виставок, 7) просвітницька, 8) охорона культурної спадщини, 9) наукова діяльність, 10) мистецька діяльність, 11) видавнича та 12) розважальна діяльність⁷⁰. На сучасному етапі розвитку музеїв відбувається інтенсифікація деяких з вище вказаних функцій та з'являються нові. Вагомого значення сьогодні набуває просвітницька функція музеїв в рамках чинного залучення відвідувачів (партиципаційний підхід) та психотерапевтична функція⁷¹. Роботу та значення останньої можна проілюструвати на прикладі Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, котрий збираючи свідчення про російсько-українську війну враховує, між іншим, цей важливий аспект своєї діяльності. Наразі Фонд Ріната Ахметова надає психологічну допомогу для майже 100 тис. громадян⁷².

Криза музеїв не призвела до занепаду такого роду інституцій, а лише спонукала музейників до нового етапу розвитку, що призвело до збільшення кількості музеїв у світі. Сучасний музей – це інституція, яка використовуючи новітні технології, вміло підключає відвідувача до активного перегляду експозиції та заохочує до участі (інтерації) в збереженні історії та культури. Багато нових музеїв з'явилося в Іспанії, Ізраїлі, Японії, Китаї та в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема у Польщі. Перспективним напрямком стало створення партиципаційних та наративних музеїв, які ще називають музеями нового типу. Розвиток цього виду музеїв у Польщі набув поширення з часу відкриття Музею Варшавського Повстання. Після цього були створені, зокрема, Музей Історії Польських Євреїв POLIN, Музей-Фабрика Шиндлера, Музей Другої Світової Війни та Центр Солідарності у Гданську. Більшість з них створювалася на ґрунті формування політики національної пам'яті. Найбільш показовим здобутком розвитку музеїв нового типу у Польщі є той факт, що два з них (Центр Солідарності у Гданську і Музей Історії Польських Євреїв POLIN) були відзначені нагородами європейських експертів в рамках міжнародних конкурсів⁷³. Досвід Польщі показує, що реформування музейної галузі може принести не лише міжнародне визнання та збільшення кількості закордонних відвідувачів, але й вагомі результати у поширенні місії музеїв всередині країни, зокрема музеїв усної історії. Загальна

⁷⁰ Kaczmarek J., *Muzeum jako przestrzeń sztuki, pamięci i dialogu. Przypadek najmniejszego muzeum świata*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2018, Tom XXXIV, с. 47–53.

⁷¹ Там само.

⁷² *Голоси Мирних. Подолати. Подолаємо наслідки минулого заради кращого майбутнього!*, <https://fond.civilvoicesmuseum.org/project/golosi-mirnih-podolati>

⁷³ *Польське музейництво: перехід до вищої ліги*, [https://culture.pl/ua/stattia/polske-muzeinstvo-perekhid-do-vyshchoi-ligi](https://culture.pl/ua/stattia/polske-muzeinstwo-perekhid-do-vyshchoi-ligi)

кількість відвідувачів у 2021 році становила 25,3 млн осіб, майже на 52% більше, ніж попереднього року. Одні з чільних місць серед музейних інституцій займають історичні та мартирологічні музеї, такі як: «Державний музей Аушвіц – Біркенау» (понад 2,3 млн відвідувачів у 2019 р., пандемія спричинила зменшення цих показників до 563 тис. туристів), «Музей Історії Польських Євреїв POLIN» (майже 500 тис. у 2019 р. та 383 тис. у 2021 р.), «Музей II світової війни» (понад 500 тис. у 2019 р. та 300 тис. у 2021 р.) та «Музей Варшавського повстання» (545 тис. у 2019 р. та 252 тис. у 2021 р.)⁷⁴. Після пандемії COVID – 19 до музеїв поступово повертаються відвідувачі, заради справедливості потрібно сказати, що музеї, використовуючи новітні технології та нестандартні методи роботи, над цим попрацювали.

Слід зазначити, що наразі науковці сприймають музейний простір як соціальний та розглядають музеї як інститути соціальної пам'яті (історичної чи культурної). Основними елементами музею нового типу вважають комунікацію, інтерактивність та партисипацію⁷⁵. Вищезазначене спонукало Міжнародну раду музеїв (ICOM) дати нове визначення музею.

Музей — це простір створений для критичного осмислення та обговорення минулого і майбутнього. Інституція має відповідати сучасним потребам, експонувати еталонні артефакти і предмети мистецтва. Зберігати і передавати роботи митців наступним поколінням й забезпечувати рівні права та рівний доступ до культурної спадщини. Музеї існують не заради прибутку. Їх діяльність заснована на принципах партиципації та прозорості і будується навколо активної співпраці з різними спільнотами⁷⁶.

Діяльність музеїв тісно пов'язана з цілями сталого розвитку, зокрема з охороною культурної та природної спадщини, підтримкою освіти, наукових досліджень та сталого розвитку (ICOM. 2019. Resolution № 1 «On sustainability and the adoption of Agenda 2030, Transforming our World»). Міжнародна рада музеїв наголошує, що музеї мають важливе значення у процесах формування пам'яті та культурної стійкості. В рекомендаціях міжнародної організації йдеться про те, що «сучасні музеї під час розроблення проєктів, пов'язаних із травматичними спогадами, питаннями

⁷⁴ Kruczek Z., *Frekwencja w atrakcjach turystycznych w roku 2021*, Kraków–Warszawa 2022, с. 27.

⁷⁵ Бондарець О., *Збереження спадщини, осмислення минулого, формування ідентичності*, «Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури» 2021, Том 4, с. 108–109.

⁷⁶ Міжнародна рада музеїв дала нове визначення слову «музей», <https://supportyourart.com/news/street-art-museum/>

стійкості, діалогом, проблемами примирення в конфліктні періоди історії, хоч і стикаються з численними проблемами, але мають не забувати, що ці проекти сприятимуть рефлексії серед громадськості»⁷⁷. Беззаперечно музеї нового типу у демократичних країнах сприяють рефлексії над минулим та формуванню національної пам'яті.

Місію музею нового типу можемо представити на прикладі Музею Другої Світової Війни у Гданську. В матеріалах зазначено, що музей покликаний розповідати про жертви Другої світової війни, зокрема про забутих героїв, які опинилися на узбіччі історії. Пам'ять про історію буде представлена в рамках багатовимірного підходу до культури за допомогою експозиційної, наукової та просвітницької діяльності. Завдяки популяризації своєї роботи музей формує свідомість (історичну) поляків та закордонних відвідувачів. Для цього музей буде використовувати традиційні та сучасні методи діяльності, зокрема наукові та культурні проекти (конференції, концерти, виставки та вистави), в тому числі студію кіно. Завданням музею є надання детальної та змістовної інформації про історію для різних категорій населення, для цього будуть використовуватися різні методи та форми, в тому числі новітні технології⁷⁸.

Завданням Музею Другої Світової Війни є формування історичного наративу, завдяки якому ми показуємо Другу світову війну у сучасній формі з перспективи виняткового досвіду поляків, враховуючи політичні процеси того часу та ставлення людей до воєнної реальності, а також трагедії окупації Другої Речі Посполитої двома тоталітарними режимами. Знання про найтрагічнішу війну в історії людства поширюємо не лише в стінах музею, але й поза його межами, співпрацюючи з партнерами у Польщі, Європі та світі⁷⁹.

Національний Музей Голодомору-геноциду у Києві чітко сформулював свою місію, прив'язавши її до українського історичного та мартирологічного контексту. На сайті музею зазначено, що місією музею є застереження суспільства про злочини геноциду шляхом накопичення і поширення знань про Голодомор. Крім цього музей навчає протистояти ненависті і порушенню прав людини. Діяльність музею спрямована на захист людської гідності та демократичних цінностей, запобіганню злочинам геноциду, вихованню громадян у дусі толерантності та моральної відповідальності. Серед головних цілей музею знаходимо виховання молодого покоління в Україні в контексті необхідності збереження

⁷⁷ Бондарець О., *Збереження спадщини...*, с. 107–108.

⁷⁸ *Nasza Misja*, <https://muzeum1939.pl/nasza-misja/4370.html>

⁷⁹ Там само.

Української держави як захисника від геноциду. Таким чином, музей нагадує про українську ідентичність та виконує роль посередника в процесі передання спогадів про Голодомор, демонструючи зв'язок поколінь української нації та зберігає пам'ять⁸⁰.

Згідно з дослідженням громадської думки, проведеним на замовлення Польського інституту національної пам'яті, результати якого були представлені в брошурі «Освіта для пам'яті. Передача історичних знань в контексті ставлення поляків до свого минулого», сучасні історичні музеї є важливим джерелом знань як для дорослих поляків, так і для учнів⁸¹. Приклад польської аудиторії, зацікавленої в історичному контенті, не є поодиноким. Сучасні історичні музеї є і привабливими, і вірогідними для своїх відвідувачів. Ці установи часто комбінують низку активностей. Вони мають основну виставку, присвячену конкретній події або історичному періоду, збирають джерела знань про минуле, виконуючи роль архівів, а також проводять освітню діяльність, організовують практичні заняття, воркшопи. У музеях, присвячених новітній історії, як у заходах, так і в основній виставці, зазвичай присутні елементи усної історії.

Досвід, насамперед країн Центрально-Східної Європи, показує: щоб оповіді свідків, отримані завдяки усній (або ж візуальній) історії, могли відігравати важливу роль у формуванні національної колективної пам'яті, вони повинні бути подані в привабливій для глядача формі. Саме таку форму надають їм сучасні історичні музеї та меморіали, присвячені новітній історії, зокрема Другій світовій війні, періоду комунізму та війні на Балканах. Оповіді свідків зазвичай відіграють у них ключову роль, становлячи один з базових елементів основної експозиції. Їх інтеграція відбувається різними способами. У Музеї Варшавського повстання розповіді свідків можна почути завдяки інсталяції у формі телефонних будок, у Музеї комунізму в Празі фрагменти спогадів можна прочитати на стендах, аналогічним чином вони використані в Музеї терору в Будапешті та у багатьох інших закладах. Іноді на історичних виставках розповіді свідків виступають у ролі звукового тла. Своєрідним доповненням історичного наративу основної експозиції є архіви усної історії, що їх провадять сучасні музеї, присвячені новітній історії. Таку діяльність здійснює, зокрема, Музей Варшавського повстання та Меморіальний центр Сребрениця, функціонування якого особливо відзначається місієним духом. Місія цієї установи включає боротьбу

⁸⁰ *Про музей*, <https://holodomormuseum.org.ua/pro-muzej/>

⁸¹ «Освіта для пам'яті. Передача історичних знань в контексті ставлення поляків до свого минулого», <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/kongres-pamieci-narodowej/182689,Raport-Edukacja-dla-pamieci-Prezentacja-wynikow-badania-swiadomosci-historycznej.html>

з запереченням геноциду в Сребрениці. Саме розповіді свідків, отримані завдяки усній історії, відіграють роль доказів у цій справі.

Високі показники відвідуваності сучасних історичних музеїв сприяли популяризації усної історії не лише як методу дослідження, але й як методу активізації, особливо щодо наймолодших поколінь (учнів). Це також показало, що для глибокого та активного впливу усної історії на формування уявлень про минуле, треба реалізувати її в музеї або в іншій установі, що має визнаний суспільний авторитет. Підтверджують це вже згадані дослідження, проведені на замовлення Польського інституту національної пам'яті.

Водночас слід підкреслити важливість усної історії в процесі узгодження суспільно прийнятного історичного наративу та його увірогіднення. Це відбувається тому, що усна історія дає можливість висловитися людям, яких у історіографії звикли називати «звичайними людьми». Оповіді свідків, отримані завдяки цьому методу, дозволяють розробити свого роду суспільний консенсус у баченні минулого, що є важливим для формування національної пам'яті.

1.5. Медіатизація історії (Олена Шевченко)

Медіатизація як тренд 21 століття

Сучасні медіа сьогодні це не лише засіб інформування, вони стали важливим фактором впливу на громадську думку та суспільну поведінку, яка зазнає значної трансформації через стрімкий розвиток електронних інформаційних ресурсів глобального масштабу. Завдяки суттєвим еволюційним змінам сучасні медіа перестали бути лише технологічним майданчиком, вони стали повноцінним інститутом, який значно впливає на життя суспільства. Використання медіа в різних сферах настільки велике, що багато процесів вже неможливо розглядати без медіа компоненти. Медіа ініціюють окремі наративи та смисли за допомогою прямих та опосередкованих комунікацій, які наповнюють сучасний соціум.

Комунікаційна революція, пов'язана з розвитком Інтернет та електронних медіа, ознаменувала новий інформаційний етап у житті суспільства, який спростив процес виготовлення та розповсюдження інформації, змінив форми та види взаємин комунікаторів та модифікував сфери професійної, громадської та особистої діяльності.

Медіа перестали бути лише джерелом інформації, стали основним каналом комунікації. За допомогою соціальних мереж, електронної пошти чи месенджерів можна швидко побудувати спілкування з будь-якою

аудиторією чи окремою людиною. Як сказав Скотт Маккуаер, «медіа більше не можна відокремлювати від соціуму, а також від політики, економіки та культури»⁸². Можна говорити про те, що медіа на сучасному етапі розвитку не лише транслюють певні події для аудиторії, але впливають на переосмислення культурних та історичних цінностей, формують картину світу загалом. За допомогою медіа історія стає частиною політичної боротьби. Таким чином, медіа з транслятора інформації стали інструментом, який формує напрямок розвитку усіх сфер суспільного життя, що призвело до медіатизації, як феномена, який описує взаємовплив медіа та суспільства.

Медіатизація. Поняття

Загалом поняття медіатизації розуміється як інтеграція медіа до різних сфер життя суспільства, формування єдиної комунікаційної системи соціуму. Існує кілька підходів до розуміння медіатизації. Одним із перших термінів «медіатизація» застосував англійський дослідник Дж. Б. Томпсон у роботі «Медіа і модерніті» для позначення ролі медіа, які транслюють не просто інформацію, а зразки культури, що формують сучасне суспільство протягом останніх століть. Українська дослідниця Ж. Міна вважає, що «сучасний світ наповнений комунікаційними мережами, коли досвід окремої людини все більше опосередковується технологічними системами виробництва, та передачі символів – носіїв ідеології»⁸³.

Данський медіа дослідник Стіг Х'ярвард під медіатизацією розуміє процес, за допомогою якого суспільство все більшою мірою представлено медіа, або стає залежним від медіа та їх логіки⁸⁴, і розглядає медіатизацію як двосторонній соціальний процес, за допомогою якого соціум насичується засобами масової інформації такою мірою, що ЗМІ можуть розглядатися лише у контексті громадських інститутів⁸⁵. Медіатизація, за С. Х'ярвардом, може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Крім цього, дослідник виділив дві форми медіатизації: більш помітну, пряму медіатизацію, тобто ситуації, коли раніше безпосередня діяльність стає

⁸² McQuire S., *The media city: Media, architecture and Urban space*, SAGE Publications Ltd 2008, p. 28.

⁸³ Міна Ж., *Вплив культурної комунікації на інституціоналізацію: бібліотеки, музеї та архіви в медіапросторі сьогодення* – https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/53285/1/%D0%9C_2.6_%D0%A1%D1%82%D1%80.%20109-120.pdf

⁸⁴ Hjarvard S., *The Mediatization of Religion: A Theory of the Media as Agents of Religious Change*. In Northern Lights 2008. Yearbook of Film & Media Studies. Bristol: Intellect Press 2008.

⁸⁵ Hjarvard S., *The mediatization of society: A theory of the media as agents of social and cultural change*, «Nordicom Review» 2008, Vol. 29. No. 2, p. 105–134.

опосередкованою, і менш помітну, непряму, коли певний вид діяльності, її форма, зміст та організація, піддаються все більшому впливу «медіагенічних» символів та механізмів. Медіатизація суспільства, культури та історії відбувається як на макро-, так і на мікрорівні. Крім того, С. Х'ярвард підкреслює, що навколишнє медіасередовище розширюється і розвивається в різних напрямках на макро- та мікрорівнях, внаслідок чого занурення людини в інформаційний потік та формування певних соціальних, політичних, економічних, культурних реалій за допомогою нових технологій дає потужний поштовх для впливу на суспільну свідомість, внаслідок чого суспільство стає повністю залежним від медіа.

Німецькі експерти з комунікацій Вінфрід Шульц та Фрідріх Кротц використали поняття «медіатизації» для визначення ролі медіа у соціальних змінах у широкому розумінні. Так, В. Шульц, аналізуючи феномен медіатизації, виділяє чотири види процесів, що видозмінюють соціальну комунікацію: розширення, заміщення, об'єднання, пристосування. Як приклад, В. Шульц наводить соціальні медіа, які на сьогоднішній день успішно виконують комунікативну функцію поряд з інформаційною та розважальною (що спочатку було привілеєм традиційних ЗМІ)⁸⁶. Він зазначає, що медіатизація відноситься до змін, пов'язаних з комунікаційними засобами масової інформації та їх розвитком, а технологічні, знакові та економічні характеристики масової інформації призводять до проблеми залежності, обмежень та спотворень.

Ф. Кротц розглядає медіатизацію як один із чотирьох основних процесів – поряд з глобалізацією, індивідуалізацією та комерціалізацією, які сформували та продовжують формувати сучасність⁸⁷. Він пояснює медіатизацію як «історичний, тривалий, довгостроковий процес, у якому все більше з'являється та інституціалізується засобів масової інформації, що дозволяє аудиторії пов'язати події, що розгортаються у різних місцях та історичних часах». Тобто, Ф. Кротц характеризує медіатизацію як безперервний процес, здатний трансформувати відносини на всіх рівнях соціальної реальності, «який ґрунтується на різних формах комунікації як основної практики конструювання соціального та культурного світу»⁸⁸.

⁸⁶ Schultz W., *Reconstructing mediatization as an analytical concept*, "European Journal of Communication" 2004, no 19(1), p. 87–101.

⁸⁷ Krotz F., *Media Connectivity: Concepts, Conditions, and Consequences*, [in:] A. Hepp, F. Krotz & S. Moores (eds.), *Network, Connectivity and Flow: Key concepts for Media and Cultural Studies*, New York: Hampton Press 2008.

⁸⁸ Krotz F., *Mediatization: a concept with which to grasp media and societal change*, [in:] K. Lundby (ed.), *Mediatization: Concept, Changes, Consequences*, New York: Peter Lang 2009 (<https://johnpostill.com/2010/03/01/notes-on-krotz-2009-mediatization/>).

У сучасній літературі процес медіатизації часто розглядається у контексті політичної комунікації. Польська дослідниця Тереса Сасинська-Клас говорить про те, що канал зв'язку, який використовує людина, розглядається як первинне джерело отримання знання про реальність. А ЗМІ, у свою чергу, і є тим каналом (посередником), який трансформує традиційне суспільство в медіасуспільство, медіатизуючи його за допомогою різних комунікативних стратегій з метою впливу на різні цільові аудиторії⁸⁹.

У контексті медіатизації історії, важливим є той факт, що накопичення інформації передбачає збереження досвіду попередніх поколінь, а завдання щодо збереження та трансляції цінностей культури громадськості здійснюють саме медіазасоби. Можна погодитись з українською дослідницею М. Бутиріною, яка вважає, що «медіа, як атрибут сучасної комунікації, є одним із засобів конструювання соціокультурної реальності»⁹⁰. Вона пов'язує це з розвитком Інтернету та соціальних мереж, які сьогодні стали технологічним базисом, що продукують нові засоби масової комунікації, нові рівні структурування інформації та є безпосереднім фактором медіатизації.

Професор Г. Почепцов вважає, що «найголовнішою ідеєю медіатизації слід визнати зворотній вплив медіа на соціальні інституції, коли не тільки оточення впливає на медіа, а й медіа впливає на реальність», що, на думку вченого, надає абсолютно інший статус медіа і медіареальності, оскільки медіа утримують цю реальність в певних параметрах, а також створюють її при певних умовах»⁹¹. Щільний зв'язок між медіатизацією та реальністю передбачає створення певних ціннісних установок, що впливають на особисті характеристики, комунікативні стратегії і поведінкові реакції.

На нашу думку, слушним є визначення медіатизації історії, запропоноване Романом Горбиком та Яною Примаченко, які розглядають її як «концепцію, яка пояснює охоплення широкого та зростаючого діапазону точок взаємозв'язку, взаємного насичення та впливів між історією та засобами масової інформації. Очевидно, що злиття історії та медіапродукту

⁸⁹ Sasińska-Klas T., *Mediatyzacja a medializacja sfery publicznej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2014, T. 57, nr 2 (218), s. 162–175.

⁹⁰ Бутиріна М., *Стереотипи масової свідомості: особливості формування та функціонування у медіасередовищі*, Дніпропетровськ 2009, 368 с.

⁹¹ Почепцов Г., *Медіатизація и её последствия для социального управления* – <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/16061/2016-02-14-mediatyzatsyya-y-ee-posledstviya-dlya-sotsyalnogo-upravleniya/>

(часто легковажного чи відверто розважального) посідає центральне місце у цьому режимі знань»⁹².

Узагальнюючи підходи до поняття медіатизації та впливу цих процесів на трактування історії, будемо розглядати медіатизацію історії як підвищення ролі традиційних та нових медіа у створенні, інтерпретації та поширенні інформації щодо історичних подій минулого та процесів сучасності, забезпечення доступу до цієї інформації та формування на персональному, міжособовому та груповому рівнях взаємодії аудиторії ставлення до історичних подій та фактів сучасності. Якщо вважати показником зрілості суспільства ставлення до історії та культури, то їх збереження та популяризація мають бути одним із пріоритетів. При чому важливим моментом є взаємозбагачення та діалогічність культур, що визначає їхню відкритість та взаємодію з іншими народами та культурами.

Історія в медіа

Історія може бути трактована у двох вимірах, зокрема, як факти і події, що відбулися на певному етапі розвитку, і як інтерпретація подій, тобто пояснення передумов, причин, що призвели до цих подій, їх перебігу та наслідків. Тому до історії треба підходити з великою повагою та обережністю, нею не можна маніпулювати чи привласнювати. Історія для медіа є однією з найцікавіших тем, оскільки відповідає інтересам аудиторії, а завдання медіа – є задоволення інтересів аудиторії та пояснення важливих для неї питань. Якість медіа матеріалів на історичну тематику впливає на рівень пізнання аудиторії та рівень розуміння конкретної історичної теми.

Традиційні та нові медіа, незалежно від їхньої спрямованості, пропонують своїм аудиторіям проекти чи рубрики, які присвячені історичним та культурним подіям. Сегментація аудиторії дозволяє задовольнити попит на різноманітну інформацію про історію. Наразі ми можемо спостерігати створення високоякісних і цікавих медіапроектів історичного спрямування, що свідчить про розуміння важливості донесення інформації про події та факти минулого сучасникам. Мета подібних проектів – просвітництво, висвітлення історичних аспектів, сприяння формуванню думки про події минулого, розуміння сьогодення і формування громадянської позиції населення.

⁹² Horbyk R., Prymachenko Y., *Mediatization of History: Introducing the Concept and Key Cases from Eastern Europe*. Inventing Majorities: Ideological Creativity in Post-Soviet Societies, Stuttgart 2022, p. 177–201.

До кінця XX століття масове поширення онлайн-продукції стримували такі фактори як низька доступність і якість Інтернету, його висока вартість, відсутність смартфонів і планшетів. З кінця 2000-х ситуація в Україні та Східній Європі стала змінюватися, чому сприяли стабілізація та зростання економіки, проникнення та якість інтернету, розвиток соціальних мереж, поява зручних додатків для онлайн-комунікацій. Трендом останніх років стала активна медіатизація історії, з'являються документальні фільми про окремі події української історії, власні документальні проекти телеканалів, Інтернет, окрім інформації, надає можливість створення спеціалізованих історичних Youtube каналів, знімаються художні фільми на історичні теми тощо.

Отже, присутність історичної теми в програмах телеканалів, авторські YouTube проекти, художні фільми на історичну тематику відіграють важливу роль у поданні і поясненні певних історичних подій, вихованні цілих поколінь і формуванні громадянської позиції в глядачів.

Історія як складова політичної ідеології

Слід зазначити, що історія часто використовується як інструмент політичної ідеології, а медіатизація розглядається як інструмент політичної комунікації. Як зазначив французький історик, дослідник історичної пам'яті П'єр Нора «йдеться не про безжальну політизацію, здійснену волею самих істориків, а неминучу ідеологізацію їхнього продукту, ідеологізацію світу, в якому працюють історики»⁹³. Тобто відбувається певна інтерпретація соціальних феноменів з урахуванням інтересів певних громадських груп.

Медіатизація є важливим джерелом політичної соціалізації – процесу оволодіння політичними знаннями, цінностями, способами і формами політичної участі. Можна погодитись, що ЗМІ зіграли вирішальну роль і в якісній зміні політичної системи в Україні, а також продовжують відігравати істотну роль в її функціонуванні⁹⁴. Для українських ЗМІ з одного боку характерна висока ступінь політизації, з іншого – дослідниками відзначається високий ступінь медіатизації самої політики. Так, М. Безсонов зазначає, що ЗМІ, за визначенням, повинні виконувати

⁹³ Нора П., *Історія як захист від політики* – <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky>

⁹⁴ *Encyclopedia of political communication*, edited by L. Lee Kaid, C. Holtz-Bacha, Los Angeles 2009, pp. 1104.

певні політичні функції, що є притаманним як для друкованих, так і для електронних медіа⁹⁵.

* * *

Медіа стали невід'ємною частиною життя суспільства. Розвиток нових медіа посилив залежність людини від інформаційного оточення. Це означає, що засоби масової комунікації не лише впливають на життя індивіда, а й формують певну медіадумку щодо того чи іншого явища, історичної події, факту. Саме підвищення ролі традиційних і нових медіа у створенні, інтерпретації та поширенні інформації щодо історичних подій минулого і процесів сучасності, визначається як медіатизація історії. Дослідники по-різному визначають поняття медіатизації, однак усі наголошують на ролі медіа у соціальних змінах.

У контексті інтерпретації історії технології медіатизації дозволяють створити абсолютно новий медіапростір з охопленням аудиторії, що в рази перевищує існуючу, і тим самим вплинути на ставлення аудиторії до історичної інформації, подій, фактів. Можна стверджувати, що технології медіатизації розглядаються як посередник між аудиторією та масмедіа з погляду інформаційного впливу та взаємодії, тобто двосторонній процес, у рамках якого медіа та різні сфери суспільного та культурного життя надають визначальний взаємний вплив один на одного.

Розвиток медіатехнологій сприяв збільшенню можливостей взаємодії із цільовими аудиторіями. Крім традиційних технологій, таких як створення документальних та художніх фільмів, до найпоширеніших тенденцій медіатизації історії слід віднести розвиток нових медіа, які розширюють доступ до інформації через Інтернет та соціальні мережі великої кількості людей різних вікових груп. Це також вплинуло на появу нових форматів подачі історичної невербальної та вербальної інформації, зокрема, створення спеціалізованих історичних каналів, авторських проєктів, власних історичних проєктів телеканалів із он-лайн версією. Постійно оновлювані та створювані історичні медіапроєкти, адресовані широкій аудиторії, сприяють трактуванню соціальних феноменів з урахуванням інтересів усіх громадських груп. Популяризації історичних медіапроєктів сприяє і поява зручних та популярних програм для онлайн-відеострімінгу. Як тренд можна виділити створення авторських історичних Youtube-проєктів. Тобто, кожній аудиторії пропонуються спеціальні

⁹⁵ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доповідь, за заг. ред. В. М. Яблонського, Київ 2019 (https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf)

Розділ 2. Формування національної пам'яті в країнах Західної та Центрально-Східної Європи

2.1. Резюме (тези)

- Політика пам'яті в Центрально-Східній Європі є важливим інструментом формування національних ідентичностей та інтеграції суспільства, втім може бути й конфліктогенним явищем, наприклад у контексті конкуренції пам'яті (до прикладу, Голокост і наслідки Тріанонського договору в Угорщині) чи суперечок щодо інтерпретації подій.

- Політика пам'яті слугує легітимізації влади та є інструментом закордонної політики (до прикладу, Угорщина за прем'єрства Віктора Орбана). В такій ситуації минуле часто використовується інструментально та інтерпретується залежно від поточної політичної потреби.

- Заходи щодо політики пам'яті у країнах Центрально-Східної Європи майже повністю стосуються історії XX століття, при цьому переважно концентруються на опорі цих народів окупантам – нацистській Німеччині та СРСР.

- Досвід країн Центрально-Східної Європи показує, що очікувані ефекти щодо формування національної ідентичності та інтеграції суспільства навколо конкретних історичних наративів приносить політика пам'яті, реалізована послідовно та системно, що потребує відповідних коштів (стабільне функціонування інституцій).

- Публічна історія (як і політика пам'яті), яка проводиться в країнах Центрально-Східної Європи, здебільшого стосується останніх ста років їхньої історії, з особливим акцентом на Другій світовій війні та періоді після 1945 року.

- Діяльність у сфері публічної історії фінансується з різних джерел. У переважній більшості країн регіону гроші надходять головню з центрального бюджету. Найбільше витрачають на політику пам'яті та публічну історію влада Польщі та Угорщини, а найменше – Чехія, де ці завдання виконують неурядові організації, втім, слід підкреслити, що вони субсидуються з державних коштів.

- Інституції, що поширюють знання про минуле та історичні наративи, незалежно від того, чи вони узгоджуються з поточною політикою пам'яті тієї чи іншої країни, у Центрально-Східній Європі, в основному, використовують ті самі інструменти – організовують виставки, зокрема пересувні та просто неба, здійснюють видавничу діяльність, організовують дебати, конференції, а також презентації книг. Важливим аспектом їхньої роботи є освітня діяльність – проведення уроків та майстер-класів, а також підготовка матеріалів для вчителів, які можна безплатно завантажити з інтернет-сторінок.

- Важливу роль у діяльності інституцій публічної історії відіграє усна історія, яка визначається як збирання, архівування та поширення аудіо- чи відеозаписів інтерв'ю зі свідками історії. Такі інтерв'ю можуть бути, як матеріалом для різноманітних заходів у сфері публічної історії (виставки, радіоспектаклі, театральні вистави, публікації), так і історичними джерелами для дослідників минулого. З цієї причини в країнах Центрально-Східної Європи значно поживавилася діяльність так званих громадських архівів, тобто недержавних організацій, які збирають інтерв'ю та документи. Цей процес також є наслідком браку довіри до державних установ, що є пережитком досвіду комунізму (громадські архіви у Польщі, діяльність Post Bellum у Чехії).

- Конкретна діяльність у сфері публічної історії зазвичай вписується в ширший, універсальний контекст людського існування. Не менш часто вона ґрунтується на особистому людському досвіді, наприклад, завдяки використанню інтерв'ю свідків або фотографій. Завдяки цьому, глядачеві легше ототожнити себе з історією, що розповідається, і прийняти історичний наратив, що міститься в ній, як свій власний.

- У Центрально-Східній Європі медіа є важливим інструментом поширення історичних знань і конкретних історичних наративів. У пресі та на телебаченні часто точаться дебати щодо принципових питань минулого тієї чи іншої країни, які мають фундаментальне значення для національної ідентичності її суспільства. Ці дебати зазвичай викликані публікацією книжки чи прем'єрою фільму про минуле, що вносить своєрідну новизну в дискурс про минуле (наприклад, книги Яна Томаша Гросса в Польщі, прем'єра та міжнародний успіх фільму «Син Саула»).

- У регіоні Центрально-Східної Європи дуже популярні документальні й ігрові історичні фільми та серіали. Художні фільми та серіали, які засновані на фактах і розгортаються в історичних реаліях, містять, як правило, мотив взаємостосунків із сильним емоційним зарядом, зазвичай романтичних, рідше батьківських.

- Країни Західної Європи мають більший досвід у сфері політики пам'яті, ніж країни Центрально-Східної Європи. У багатьох випадках політика пам'яті сприймається, як елемент державної політики (наприклад, у Франції).

- Наразі, окрім питань, пов'язаних із колоніалізмом, політика пам'яті у західних країнах зазвичай не викликає суперечностей, що є результатом утвердження певних історичних наративів в національній ідентичності західноєвропейських суспільств.

- Держава та її інституції відіграють важливу роль в реалізації політики пам'яті та діяльності у сфері публічної історії у Західній Європі. Діяльність у сфері громадської архівістики здійснюють державні установи, насамперед державні архіви та музеї. Це є результатом суспільної довіри до цих інституцій. Те саме стосується публічної історії. З цієї причини спектр установ, які виконують ці завдання, у Західній Європі скромніший, ніж у Центрально-Східній Європі.

- Сучасні історичні музеї є наративними, тому окрім історичних знань вони також пропонують відвідувачам певну інтерпретацію минулого.

- Наративні історичні музеї використовують низку різноманітних засобів вираження: предмети та інші об'єкти, мультимедійні екрани, гру зі світлом і тінню, мистецькі інсталяції, відео та багато інших.

- Нині важливу роль у музейному наративі відіграють свідчення очевидців. Стосовно новітньої історії це, як правило, спогади, отримані за допомогою методу усної історії. Музеї, присвячені історії XX століття, часто створюють і зберігають архіви усної історії, які є невіддільною частиною їхньої діяльності та становлять як би продовження основної експозиції. Участь розповідей свідків у виставці виконує дві основні функції: легітимізує її та надає історичним подіям індивідуального виміру.

- Музеї, присвячені подіям XX століття, водночас виконують функцію пам'ятників та місць пам'яті. Цей вимір зазвичай підкреслюється вибором місця розташування музею та символічною формою будівлі, де розміщується виставка (наприклад, Музей польських євреїв POLIN у Варшаві, Музей Другої світової війни у Гданську, Польща). Це означає, що сама будівля музею є пам'ятником.

- Сучасні музеї мають величезний вплив на формування колективної пам'яті про певну подію. Це відбувається з кількох причин. Відвідування

історичних музеїв є постійним елементом туристичної культури більшості європейських суспільств. Музеї проводять низку заходів у сфері публічної історії, завдяки чому вони є частиною місцевої культурної пропозиції (наприклад, Музей Варшавського повстання).

- Важливим аспектом діяльності музеїв є їхня присутність в Інтернеті. Вебсайти музеїв часто є компендіумом знань про теми, які обговорюються на основній експозиції. Зазвичай вони також мають освітню пропозицію (музейні уроки, готові матеріали для завантаження для учнів і вчителів). Музеї також публікують контент на YouTube і подкаст-платформи та пропонують віртуальні екскурсії. У Франції, наприклад, функціонує віртуальний музей опору – Музей опору 1940–1945 онлайн <https://museedelaresistanceenligne.org>.

- Для популяризації своєї діяльності сучасні історичні музеї часто співпрацюють з митцями. Музеї стають місцями, де виставляються мистецькі твори й організовуються концерти, або ж простором для перформансів, присвячених питанням минулого.

2.2. Політика пам'яті, публічна історія та медіатизація історії в країнах Центрально-Східної Європи (Агата Татаренко)

Політика пам'яті

Політика пам'яті відіграє важливу роль у суспільно-політичному житті країн Центрально-Східної Європи, як з точки зору значення політики пам'яті у формуванні колективних ідентичностей та інтеграції соціальних груп, так і з точки зору досягнення інтересів політичних еліт та легітимізації влади. Політика пам'яті у Центрально-Східній Європі (і поза нею) – це складна, гібридна діяльність різних суб'єктів: державних інституцій, неурядових організацій та окремих людей, які користуються авторитетом у суспільстві. Ця діяльність може бути конструктивною, але вона також часто буває конфліктогенною. Політика пам'яті працює на багатьох рівнях: у громадському просторі, через встановлення чи знесення пам'ятників, меморіальних дошок і місць пам'яті, символічну топографію міста та назви вулиць, площ і громадських будівель; в музеях та через установи публічної історії. Усі ці явища та процеси розпочалися в Центрально-Східній Європі після 1989 року, тобто в демократичних умовах, коли країни регіону могли самостійно формувати політику пам'яті.

Перший період після 1989 року, тобто роки трансформації, були часом руйнування пам'ятників і встановлення нових меморіалів, а також зміни назв у громадському просторі. Ще однією гострою проблемою було

питання люстрації. За прикладом Польщі країни регіону заснували інститути національної пам'яті, які взяли під контроль архіви спецслужб і, в більшості випадків, мали виконувати роль інституції, що задає тон політиці пам'яті. Такі наміри втілювалися зі змінним успіхом. У Польщі та Словаччині інститути національної пам'яті є ключовими в реалізації політики пам'яті, а також її головними суб'єктами. Натомість в Чехії, Інститут вивчення тоталітарних режимів займається переважно архівуванням та наданням доступу до документів.

У країнах Центрально-Східної Європи після 1989 року дуже швидко з'явилися інституції публічної історії. Часто вони створювалися на базі опозиційних кіл, які після революційного періоду змогли повноцінно розгорнути свою діяльність, пов'язану з минулим (приклад польського Центру KARTA). Розвивалася й громадська архівістика та різноманітні методи збору спогадів свідків; причому в регіоні домінував метод усної історії (чеський проект *Paměť národa*, програма «Усна історія» Центру «Брама Гродська – Театр NN» з Любліна в Польщі та багато інших).

Важливим каталізатором політики пам'яті в країнах регіону стала політика вступу до Європейського Союзу. Вона змусила держави розібратися з минулим; головним чином це стосувалося Голокосту та злочинів щодо національних і релігійних меншин. Тому суспільства Центрально-Східної Європи були змушені провести публічну дискусію про токсичні проблеми минулого за схемою, запропонованою Західною Європою. Водночас у діяльності в галузі політики пам'яті, що передувала їхній європейській інтеграції, країни Центрально-Східної Європи наголошували на своїх зв'язках із Західною Європою та приналежності до європейського культурного простору (наприклад, у Польщі акцентувалося на ранньомодерній доба і федеративних традиціях, у Чехії – на добі правління Карла IV).

Втім, з приходом до влади консервативних і правих політичних партій відбувся зсув у бік національних історій, який проявлявся, серед іншого, у створенні сучасних музеїв та інституцій, що займаються публічною історією, які завдяки своїй цікавій пропозиції стали привабливими для відвідувачів і мали активний вплив на формування та поширення конкретних історичних наративів, які просуває влада (наприклад, Музей терору в Будапешті).

Наразі у Центрально-Східній Європі періодом, на який найчастіше спирається влада країн в політиці пам'яті, є XX століття, з акцентом на рухові Опору під час Другої світової війни та після 1945 року щодо «нав'язаної силоміць комуністичної системи». Окремі країни також звертаються до Середньовічної доби історії, зокрема, до часів так званого золотого віку їхнього розвитку (наприклад, так звана Велика Угорщина)

та до історичних подій, які є предметом національної гордості (наприклад, діяльність Яна Гуса в Чехії, перемога в Грюнвальдській битві 1410 р. у Польщі).

Публічна історія

Визначення публічної історії, і методи її реалізації країни Центрально-Східної Європи перейняли значною мірою від США. Такий підхід є зрозумілим, адже явища та дії, що були визначені та концептуалізовані як *public history*, вперше мали місце в Сполучених Штатах у 1970-х рр. Метою публічної історії є охоплення широкої аудиторії повідомленням (меседжем), що стосується минулого. Тому це повідомлення має бути настільки привабливим для аудиторії, аби та присвятила йому свій вільний час, а часто й гроші.

Інституції, що працюють у сфері публічної історії, використовують низку методів та засобів. Вони організовують пересувні виставки, зокрема просто неба, які подорожують містами і країнами, здійснюють видавничу діяльність, організовують диспути та презентації книг. Все частіше інституції проводять й аудіовізуальну діяльність, записуючи подкасти та відео.

Важливим завданням інституцій публічної історії є просвітницька діяльність у школах різного рівня та підготовка навчальних матеріалів для вчителів (конспекти уроків, документи з планом аналізу).

Медіатизація історії (візуалізація, іконізація, медіа)

Медіатизація минулого у вузькому розумінні означає посилення впливу мас-медіа на формування пам'яті про минуле. Медіалізація в широкому розумінні – це явище, пов'язане з впливом різноманітних носіїв пам'яті на образ минулого, не лише коли йдеться про носії, що базуються на сучасних методах масової комунікації, а й про такі як письмо, література, музеї, відзначення річниць, фотографія, кладовища та пам'ятники, кіно, але також місто та мистецтво. Таке розуміння медіатизації минулого багато в чому перетинається з публічною історією. Для цілей цього тексту ми приймаємо визначення медіатизації минулого, яке включає вплив мас-медіа на формування пам'яті про минуле, відтак вплив на колективну пам'ять певного суспільства з боку телебачення, радіо, преси, кіно та комп'ютерних ігор.

Ця проблема є важливою через вплив медіа на формування образу минулого в колективній пам'яті. Німецька дослідниця Астрід Ерл справедливо зауважила, що іконізація відіграє ключову роль у процесі

формування колективної пам'яті. Подібної думки дотримувався й Вальтер Беньямін, який казав, що «історія розпадається на образи, а не на оповіді». Це добре демонструє приклад фотографій, зроблених у концентраційних таборах на території Польщі відразу після їх звільнення – вони назавжди увійшли в колективну пам'ять і досі функціонують як ключові образи геноциду та етнічних чисток. Це явище було представлене на тимчасовій виставці «Пам'ятники опору. Мистецтво щодо повстання у Варшавському гетто (1943–1956)», організованої в Єврейському історичному інституті у Варшаві. Виставка показує, як конкретні знімки стали частиною колективної пам'яті про повстання у Варшавському гетто, а потім функціонували в мистецьких творах, пов'язаних з цією подією¹.

Силу впливу образів підтверджує також присутність історії, особливо новітньої, у різноманітних телевізійних форматах (телеканали, белетризовані документальні фільми) та кіно. Сцени з фільмів «Вибір Софії» (1982), «Список Шиндлера» (1993) і «Піаніст» (2002), хоч і белетризовані, стали постійною частиною колективної пам'яті про Голокост і яскраво демонструють потенціал візуальних форм представлення минулого.

Попит на історичні знання, подані в легкій, белетризованій формі, задовольняє і публіцистика. У Центрально-Східній Європі багато щоденних газет і журналів мають циклічні додатки або серії історичних випусків. Про це свідчить приклад Польщі, де кожна популярна серед читачів щоденна газета має щотижневий історичний додаток (наприклад, *Gazeta Wyborcza* – «Ale Historia»). Преса також часто є місцем публічних дискусій про минуле, особливо щодо суперечливих інтерпретацій минулого. Така полеміка у формі статей, викликана, як правило, публікацією книги чи, рідше, фільму, часто стає основним джерелом знань для читачів.

Окремою категорією медіатизації історії є комп'ютерні ігри (серія *Total War*, серія *Anno*), які стають дедалі популярнішими серед аудиторії, особливо середнього та молодшого покоління.

Явище медіатизації історії пов'язане з низкою загроз. Воно може призвести до домінування розваги над інформацією про минуле, до спрощень, до циркуляції конкретних наративів про минуле і, як наслідок, до міфологізації минулого.

¹ Про виставку див.: <https://www.jhi.pl/wystawy/pomniki-oporu-sztuka-wobec-powstania-w-getcie-warszawskim-1945-1956>, 386.

ЛИТВА

Литва, як і інші країни Балтії, зосереджує свою політику пам'яті навколо окупації та прославлення боротьби за незалежність. Період радянської окупації тут є основою для побудови історичних наративів. Політика пам'яті здійснюється під гаслом «очисного повернення до минулого» та «реконструкції народу», що передбачає відмову від спадщини радянської окупації країн Балтії та підтвердження приналежності Литви, Латвії та Естонії до європейського культурного кола. Влада балтійських країн сприймає політику пам'яті як інструмент здобуття та утримання влади. Литовська політика пам'яті, заснована на ідеї «повернення», покликана формувати національну ідентичність. Цей мотив був і є особливо важливим через присутність значної російської меншини в Литві.

Важливою темою в Литві, як і в інших країнах Балтії, було і залишається символічне очищення публічного простору від матеріальних залишків СРСР, зокрема пам'ятників і меморіальних місць.

У Литві переважна більшість установ, які працюють у сфері публічної історії, були створені в рамках політичних ініціатив і фінансуються з державного бюджету.

Інституції, що реалізують завдання політики пам'яті та публічної історії

• Центр дослідження геноциду та опору жителів Литви²

LGGRTC було засновано в 1993 році. Нині це один із найважливіших інструментів формування політики пам'яті в Литві. Про важливу роль цієї інституції свідчить той факт, що до її завдань входить визначення науково-дослідних рамок, тобто визначення напрямів, методології і проблем дослідження, розробка дослідницьких програм, їхня реалізація та координація діяльності інших суб'єктів у цій сфері. LGGRTC має дорадчі повноваження та може рекомендувати міністерствам і державним установам проекти нормативно-правових актів. Веде наукову роботу, займається публікаційну діяльність, організовує семінари та конференції. Установою проводяться дослідження усіх проявів геноциду та злочинів проти людяності, а також переслідувань литовського населення під час окупації. Важливою функцією LGGRTC є вшанування пам'яті борців за свободу та жертв геноциду. Слід підкреслити, що Центр уже принаймні кілька років бореться з імідажевими проблемами. Значна частина литовських

² Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, LGGRTC, <http://www.genocid.lt>

істориків вказує на його необ'єктивність у проведенні досліджень. У 2021 році історики закликали парламент зміцнити статус LGGRTC як наукової інституції шляхом створення наукової ради, яка б здійснювала координацію наукової роботи Центру.

Центр реалізує діяльність, пов'язану з публічною історією, готує виставки, тематичні вечори, покази документальних та художніх фільмів, а також виставки у публічних просторах. LGGRTC проводить освітню програму «Розкрита історія», адресовану дітям та шкільній молоді. Також організовує велопробіги, маршрути яких пролягають освітніми стежками.

Як і у випадку наукової діяльності, у сфері публічної історії (тобто вшанування пам'яті), LGGRTC звинувачують у зосередженні на вибраних історичних наративах та досвіді минулого, що призводить до поглиблення соціального розколу. Публічна діяльність Центру користується помірним інтересом серед аудиторії ще й через непривабливу для сучасних реципієнтів форму (великий обсяг тексту, незрозумілість, слабке візуальне оформлення).

• Центр громадянської освіти³

Центр громадянської освіти було створено у 2016 році. Це простір, який включає постійну експозицію та тимчасові виставки. Постійна експозиція Центру громадянської освіти розташована на трьох поверхах Президентського палацу Литовської Республіки (до ЦГО веде окремий вхід, розташований у задній частині будівлі). На виставці представлені важливі елементи держави: територія, мешканці, установи та їхні функції. В її основу покладено історію Литви, як складової всесвітньої історії. Експозиція виставки присвячена правам і свободам громадян, їхнім можливостям здійснювати владу в державі, брати участь у її житті та будувати майбутнє – своє та своїх співгромадян. Виставка дає огляд історії держави, змін у відносинах громадянин-держава, поняття громадянства, прав і обов'язків громадян та основних функцій влади. Вона намагається відповісти на питання про те, як функціонує демократична держава та її інститути, як громадяни можуть сприяти формуванню та здійсненню правління, і як розв'язувати суспільні проблеми, важливі для всіх мешканців держави чи для місцевої громади. Виставка складається з графік та інтерактивних стендів, завдання яких – «перенести принципи демократичної держави на досвід гостя: кожен може самостійно вибрати теми, які його найбільше цікавлять, і знайти інформацію у понад 700 графічних кодах».

³ Valstybės pažinimo centras, <https://pazinkvalstybe.lt>

Постійну експозицію Центру доповнюють періодично оновлювані тематичні виставки, що представляють найважливіші символи та події з історії литовської державності. За задумом творців, інформація, представлена в Центрі громадянської освіти, створюється разом із відвідувачами: завдяки сучасним технологіям кожен може сформулювати особистий зв'язок із представленим матеріалом та поділитися думками, перетворюючи виставкові простори на дискусійний форум.

Медіатизація історії

Однією з проблем минулого, яка широко обговорюється в литовських ЗМІ, є питання Голокосту у Литві. Масштабну дискусію розпочав літературний репортаж «Наші» Ефраїма Зуроффа, ізраїльського історика американського походження, якого називають «останнім мисливцем на нацистів», і Рути Ванагайте, литовської театрологині. Автори описують свою подорож Литвою в пошуках свідків масових розстрілів єврейського населення в 1941–1944 роках, при цьому відкривають історії про участь у них населення Литви. Саме вони стали головною темою як книги, так і дискусії, яку вона викликала. Значна частина теперішніх мешканців Литви дізналася про участь населення Литви в Голокості лише під час дискусії в ЗМІ щодо цієї книги. Зацікавленість темою Голокосту спричинилась до публікації низки наукових і популярно-наукових видань.

У Литві знімається доволі багато художніх історичних фільмів. Переважна більшість із них розгортається в реаліях Другої світової війни. Часто у них показані литовський рух опору та партизани. Великої популярності набув фільм «Попіл на снігу» (2018). Це була екранізація популярного роману Рути Сепетіс (американки з родини литовських емігрантів), що розповідає про шістнадцятирічну литовську дівчину та її родину, яких депортують в Сибір до трудового табору.

ПОЛЬЩА

У 1990-х роках політичний дискурс про минуле в Польщі зосереджувався насамперед на питаннях символічної декомунізації. Політика пам'яті, яку проводила держава, мала радше пасивний характер. Це змінилося на рубежі XX-XXI століть, коли спостерігалось помітне зростання інтересу до минулого як у владі, так і в суспільстві. Це сталося щонайменше з двох причин. Перша – це еволюція настроїв суспільства, яке, вправившись із незручностями трансформації та наситившись популярною

культурою, стало більше цікавитися наративами про минуле. Другою причиною були дії політичних та інтелектуальних еліт, які намагалися пробудити інтерес до минулого та на прикладах з історії формувати соціальні моделі та цінності. Посилення інтересу до минулого було також частково зумовлене вступом Польщі до Європейського Союзу, що вимагало примирення з минулим, особливо щодо дискусії на тему Голокосту. Своєю чергою, вступ до ЄС викликав занепокоєння щодо того, чи не сприятиме інтеграція із Заходом послабленню або навіть розмиванню польської національної ідентичності, тому деякі політичні та інтелектуальні еліти розпочали діяльність, пов'язану з популяризацією польської історії. Глибоке зацікавлення політикою пам'яті в Польщі було пов'язане з приходом до влади (також і в органах місцевого самоврядування) представників партії «Право і справедливість». У своїх передвиборчих програмах ПіС багато уваги приділяє політиці ідентичності та політиці пам'яті.

Від 2015 року «Право і Справедливість» систематично реалізує положення політики пам'яті, представлені у своїх програмах. Вона охоплює багато різних сфер: зобов'язання реального державного патронату над національною культурою та спадщиною, піклування про інституалізацію пам'яті, охорону польських пам'яток та спадщини за кордоном, вшанування пам'ятних дат і людей, важливих для Польщі, а також активну аудіовізуальну, медійну та освітню політику у сфері культурної та історичної ідентичності. Для виконання цих завдань у державному бюджеті передбачено конкретні кошти. У 2015–2019 роках державний бюджет на культуру та вищезазначені завдання зріс на 33,8%. У 2017–2019 роках кількість закладів, які перебувають у спільному управлінні Міністерства культури та національної спадщини, зросла вдвічі. Це було зумовлено створенням нових установ, музеїв та інституцій публічної історії, а також трансформацією наявних. Загалом за останні роки правління ПіС уряд створив або трансформував і систематично підтримував майже 30 установ, які займаються минулим у різні способи та в різних формах (музеї, громадські архіви, державні центри популяризації історії тощо).

У зв'язку з цим у Польщі мережа інституцій, які займаються публічною історією, дуже розгалужена і складається як із установ, що фінансуються з державного бюджету, так і з сектору НУО. Провідну роль у польському дискурсі пам'яті, політиці пам'яті та публічній історії відіграє Інститут національної пам'яті.

Частину польських інституцій громадської історії засновано ще у 1980-х роках, як-от Центр «Карта» – найбільший громадський архів у Польщі, який має на меті документування новітньої історії Польщі та Центрально-Східної Європи й поширення знань про неї. Мережа

інституцій, які займаються публічною історією в Польщі, дуже різноманітна. Деякі з них походять із мистецького середовища чи культурного сектору в широкому розумінні слова, як-от Центр «Брама Гродська – Театр NN», муніципальний заклад культури в Любліні, що займається охороною культурної спадщини та освітою, або ж засновані владою, наприклад Центр дослідження тоталітаризмів ім. Вітольда Пілецького (державний заклад культури, підпорядкований Міністерству культури та національної спадщини).

Інституції, що реалізують завдання політики пам'яті та публічної історії

• Інститут національної пам'яті (IPN)⁴

Інститут національної пам'яті був створений у 1998 році. Це провідний суб'єкт польського дискурсу пам'яті, політики пам'яті та публічної історії, який проводить дослідження історії Польщі після 1939 року та поширює результати цих досліджень. Але оскільки у польській публічній дискусії про минуле домінує XX століття, IPN фактично є інституцією, яка задає тон польському дискурсу про пам'ять та історію. До складу IPN входять органи та структури, які виконують науково-дослідні, освітні, пам'яткоохоронні (архівні, музейні та бібліотечні), слідчі, люстраційні, пошукові, меморіальні та видавничі завдання. IPN надає висновки про те, чи назви громадських будівель, об'єктів і споруд символізують чи пропагують комунізм або інший тоталітарний режим. Також IPN займається декомунізацією публічного простору. Серед його завдань є і пошук місць спочинку людей, які загинули в боротьбі за незалежність і об'єднання Польщі.

Одним із багатьох прикладів діяльності IPN у сфері публічної історії є діяльність, пов'язана з родиною Ульмів із села Маркова (котрих IPN називає «Самаритянами з Маркової»), яка під час Другої світової війни прийняла до себе вісім єврейських втікачів, за що усіх членів родини Ульмів, в тому числі 6 дітей (і одну ненароджену) розстріляли німці. У 1995 році Вікторія та Юзеф Ульми були вшановані званням Праведників народів світу. Діяльність IPN щодо родини Ульмів включає: пакет інформації про них на веб-сайті IPN, виставку просто неба «Смерть за людяність. Сім'я Ульмів» та низку публікацій у формі монографій, статей (наприклад, у бортовому журналі польських авіаліній LOT, доступному під час літніх канікул), а також додатків до газет і журналів. Виставка просто неба, створена у 2010 році та змінена у 2016 році (нова графіка та фото),

⁴ Instytut Pamięci Narodowej, <https://ipn.gov.pl>

експонувалася майже по всьому світу (у США, Австралії, на Кубі, в Бірмі, Бангкоку та багатьох країнах Європи)⁵.

• Центр «КАРТА» (формально Фондація «Центр «КАРТА»), Дім зустрічей з історією, Центр громадської архівістики⁶

Центр був офіційно зареєстрований у 1990 році. Він був створений на основі середовища, організованого навколо опозиційного журналу, заснованого в 1982 році. Виконує функції громадського архіву та інституції публічної історії. У 2005 році він ініціював заснування Дому зустрічей з історією (DSH), культурної установи міста Варшави, яка займається історією Варшави та Центрально-Східної Європи XX ст. DSH організовує виставки, покази документальних та художніх фільмів, дискусії, конференції, освітні заняття, мистецькі інсталяції, хепенінги, міські ігри, паратеатральні заходи. Вхід на всі зустрічі, події та виставки вільний. При DSH діє Архів усної історії (АНМ). АНМ є найбільшою колекцією інтерв'ю свідків історії XX ст. в Польщі. Він уже містить понад 4000 біографічних інтерв'ю, записаних за допомогою аудіо- чи відеотехніки, оцифрованих, архівованих і доступних у мультимедійній читальні Дому зустрічей з історією та на онлайн-порталі audiohistoria.pl. DSH створила програму дій для біженців та мігрантів з України «PRZYSTAŃ». Пропри короткий період існування, діяльність DSH стала постійною частиною культурного ландшафту Варшави. Інформація про події публікується в місцевій і національній пресі⁷.

Ще одна інституція, створена за ініціативи Центру «КАРТА» – Центр громадської архівістики (CAS), яким співкерують Міністр культури та національної спадщини та Фондація Центру «КАРТА». Створений у 2020 р. CAS організовує низку заходів з популяризації історії, особливо в контексті методів громадської архівістики (усна історія, фотографія тощо), але його основним проектом є Портал громадських колекцій⁸, що представляє документи громадського життя, фотографії, аудіозаписи та відео, додані та описані громадськими архівістами у Відкритій системі архівування. Портал містить та ділиться із зацікавленими особами колекціями, зібраними в місцевих НУО, бібліотеках та в межах приватних ініціатив. Користувачі можуть переглядати понад 135 000 матеріалів, розміщених

⁵ Детальніше про діяльність IPN щодо сім'ї Ульмів див.: <https://ipn.gov.pl/pl/rodzina-ulmow>.

⁶ Ośrodek KARTA, Dom Spotkań z Historią, Centrum Archiwistyki Społecznej, <https://karta.org.pl>

⁷ Див. більше: <http://www.dsh.waw.pl/>

⁸ Див. більше: <https://zbioryspoleczne.pl/>

223-ма громадськими архівами. Колекції охоплюють всю Польщу та представляють широкий соціальний зріз⁹.

• Центр «Брама Гродська – Театр NN»¹⁰

Центр виник у 1998 році на базі Театру NN, створеного у 1990 році в Люблінській театральній студії. Діяльність Центру пов'язана із символічним та історичним значенням місця його розташування – Гродської брами, яка раніше була проходом між християнським та єврейським кварталами, а також із розташуванням Любліна на місці зустрічі культур, традицій та релігій. Центр реалізує різні програми, такі як Усна історія, Іконографія Любліна, Освіта та анімація, Нові медіа та Видавництво. Організовує щорічні фестивалі: «Місто поезії», «Зачарований Люблін – зустрічі з оповідачами світу» та «Слідами Зінгера». До Центру належать Дім слів (програма якого побудована на значенні слова в культурі та суспільному житті) та Люблінський підземний маршрут (приблизно 300-метрова туристична траса, що проходить під будівлями Старого міста в Любліні).

Одним із багатьох проектів, які реалізовує Центр і які стосуються публічної історії, є «Світло у пільмі – Праведники народів світу». Його мета – документування й обробка (інтерв'ю та архівні матеріали, у т.ч. фотографії) та відновлення пам'яті про історії порятунку євреїв на Люблінщині під час Другої світової війни. Записані матеріали доступні в колекціях Центру у формі компендіуму інформації про певну родину, що надає окремим історіям унікального контексту. Проект передбачає освітні заняття для вчителів та учнів, публікації, виставки, містерії та інформаційні кампанії в ЗМІ. Центр також налагодив співпрацю з партнерами з України, які реалізують схожий проект¹¹.

Медіатизація історії

У Польщі медіа відіграють важливу роль в історичній комунікації. На телебаченні та радіо (державних і приватних станціях) багато місця приділяється історичному контенту. Йдеться і про спеціальні телепрограми та радіопередачі, і про канали, присвячені історії – TVP Historia, який розпочав своє мовлення 3 травня 2007 р. В Польщі знімають документальні фільми і телепрограми, створюють радіопередачі про історію. Такі формати

⁹ Більше про CAS див.: <https://cas.org.pl>

¹⁰ Ośrodek „Brama Grodzka-Teatr NN”, <https://teatrnn.pl>

¹¹ Див. більше Teatr NN, <https://teatrnn.pl/sprawiedliwi-lubelszczynaz/>

дуже популярні серед польської аудиторії, про що свідчить успіх у 1990-х роках програми «Сенсації XX століття», яка транслювалася на польському державному телебаченні та режисером якої був Богуслав Волошанський, один із перших популяризаторів історії в польських ЗМІ (у 2001–2002 рр. програма з такою ж назвою виходила в ефір однієї з комерційних радіостанцій). А після 2015 року великою популярністю серед глядачів, особливо молодого покоління, користується програма «Мандрівки з історією», створена Радославом Котарським, котрий тоді був відомий насамперед як ютубер, автор науково-популярного каналу «Polimaty».

Історичні знання популяризують також польськомовні веб-сайти, зокрема загальноінформаційні, наприклад onet.pl. Окрему категорію становлять сайти, присвячені популяризації історичних знань, наприклад, histmag.pl, historia.org.pl, ohistorie.pl та інші. Дуже популярні серед аудиторії історичні канали на YouTube (наприклад, Historia bez cenzury, 1,64 мільйона підписників <https://www.youtube.com/@HistoriaBezCenzuryMB>) та історичні подкасти.

Щоденні газети та журнали відіграють важливу роль у Польщі як простір публічної дискусії про минуле. За приклад можуть слугувати полеміки, що точилися, зокрема, у «Gazeta Wyborcza» (щоденна газета лівого спрямування) та «Rzeczpospolita» (щоденна газета консервативно-ліберального спрямування) після публікації книжок Яна Томаша Гросса «Сусіди. Історія знищення єврейського містечка» (2000) та «Золоті жнива: про те, що відбувалося довкола знищення євреїв» (2011). Ці книги, особливо перша, започаткували публічну дискусію про ставлення поляків до євреїв під час Другої світової війни.

У Польщі, частково з державного бюджету, профінансовано низку художніх фільмів та історичних серіалів. Переважна більшість із них стосується найновішої історії, хоча є винятки (наприклад, серіал «Корона королів», від 4-ї серії «Корона королів. Ягеллони», дія якої відбувається в історичних реаліях періоду найдавнішої історії польських земель). Сюжет цих фільмів і серіалів розгортається під час подій, які мають самоідентифікаційне значення для польського суспільства, наприклад, битви під Варшавою – фільм «Варшавська битва» (2011), спротив поляків під час Другої світової війни – серіал «Час честі» (історія вояків Союзу Збройної Боротьби/Армії Крайової/Делегації Збройних Сил, котрих зазвичай називають тихотемними, 2008–2014), Варшавське повстання – фільм «Варшавське повстання» (художній фільм, повністю складений із документальних архівних матеріалів, знятих двома молодими репортерами у серпні 1944 року, 2014), історія 303-ї ескадрильї, польських пілотів, які воювали у складі Королівських ВПС Великої Британії – фільм

«Ескадрилья 303. Правдива історія» (2018), або найновіший фільм про долю Вітольда Пілецького – «Звіт Пілецького» (2023) та багато інших. Перераховані історичні художні фільми та серіали знімаються з великим розмахом, до їх виробництва залучені відомі режисери та популярні актори. Зазвичай у сюжет вплітається історія кохання, яка також покликана залучити глядачів.

ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА

Політика пам'яті та публічна історія

У Чеській Республіці політику пам'яті здійснюють передусім НУО та заклади культури. Влада мало залучена до політики пам'яті, обмежуючи свою діяльність створенням організаційних рамок для цього виду діяльності (наприклад, створення архівів чи музеїв) та управлінням публічним простором: присвоєнням назв вулицям і площам, закладенням чи ліквідацією місць пам'яті. Такий підхід впливає з досвіду комунізму, коли влада мала монополію на інтерпретацію минулого, що дуже негативно сприймається чеським суспільством, особливо його інтелектуальними елітами. Після 1989 року нові політичні еліти, часто вихідці з мистецьких і наукових кіл, не хотіли допустити подібної ситуації, тому вони відмовилися від функції надавати напрямок політиці пам'яті. Через це досить довго влада Чеської Республіки залишала сферу, пов'язану з політикою пам'яті, таким інституціям, як історичні товариства, сектор НУО, культурна сфера чи навіть приватним особам. Виняток становлять правові врегулювання, пов'язані з люстрацією, метою якої було усунення людей, пов'язаних із попереднім режимом, з посад у державному управлінні, армії, поліції, судових установах чи державних ЗМІ. У результаті чеська політика пам'яті після 1989 року була значною мірою здомінована сферою культури та громадською діяльністю, тобто журналістикою, кінематографією, театром, а також низовими інституціями та НГО, які займаються минулим. Завдяки цьому в Чехії часто можна було обговорювати гострі теми, пов'язані з минулим, або заповнити білі плями в історії чеського народу. Водночас це було пов'язано з певними загрозами, наприклад, посиленням міфологізації Оксамитової революції. В цілому, у Чехії важко говорити про політику пам'яті, яка реалізується безпосередньо владою. Напрями політики пам'яті, як правило, визначають недержавні інституції, діяльність яких належить до сфери публічної історії. Одним із джерел фінансування цих установ є державний бюджет та бюджети місцевого самоврядування.

Таким чином, сектор публічної історії в Чехії дуже розвинений. У цій країні громадський інтерес до минулого не зосереджується на історії XX століття, хоча цей період є дуже важливим. Багато заходів у сфері публічної історії присвячено династії Пшемисловичів, часам Карла IV, Янові Гусові чи процесам модернізації та урбанізації в XIX столітті.

Влада Чеської Республіки відносно рідко використовує інтерпретації минулого в політичному дискурсі. Деякі винятки траплялися, коли посаду прем'єр-міністра обіймав Андрей Бабіш, який часто надихався політичною програмою Віктора Орбана. Однак у Чехії минуле час від часу стає предметом політичного суперництва між правлячою партією та опозицією, про що свідчить, зокрема, суперечка навколо пам'ятника маршалу Коневу та питання зміни назви площі біля російського посольства в Празі з площі «Під каштанами» на площу Бориса Немцова. У Празі з ініціативи місцевої влади народилася ідея створення Музею пам'яті XX століття. Поки що рішучих кроків у цьому напрямку не зроблено.

Інституції, що реалізують завдання політики пам'яті та публічної історії

• Інститут дослідження тоталітарних режимів¹²

Еквівалент польського Інституту національної пам'яті, заснований у 2008 році. ÚSTR відіграє помірковану роль у політиці пам'яті та публічній історії. Він організовує відзначення ювілеїв подій новітньої історії Чехії, наприклад, Празької весни, а також тимчасові виставки. Часто співпрацює з іншими установами. ÚSTR також веде видавничу та освітню діяльність (семінари для вчителів, позакласні заняття для дітей та молоді). Проте пропозиція ÚSTR не дуже приваблива для широкої публіки. Діяльність у сфері публічної історії зазвичай здійснюється з використанням традиційних медіа, які не доходять до адресатів. Крім того, проблемою ÚSTR є занадто низька впізнаваність серед людей. Ця установа серед чехів асоціюється насамперед із архівом періоду комуністичної Чехословаччини. На непривабливу пропозицію ÚSTR також впливають проблеми з фінансуванням та приміщенням. Певний час шукали будівлю, яка додала би престижу закладу. Однак обмеженням тут стала компактна історична забудова Праги. Зараз тривають роботи над будівництвом нового приміщення ÚSTR.

¹² Ústav pro studium totalitních režimů, <https://www.ustrcr.cz>

• Post Bellum¹³

Некомерційна організація, яка фінансується з грошей донорів та грантів державних установ. Займається записом та архівуванням спогадів свідків історичних подій, а також дослідженням та вшануванням подій з історії ХХ століття. Працює на основі метода усної історії. Post Bellum засновано у 2001 році групою чеських журналістів та істориків. Головним проектом Post Bellum є «Пам'ять народу»¹⁴ – громадський архів – база даних з інтерв'ю свідків, якою Post Bellum керує разом з Інститутом дослідження тоталітарних режимів (ÚSTR) і Чеським радіо (Český rozhlas).

Post Bellum проводить широкий спектр заходів з публічної історії. Організовує навчальні заняття для учнів початкової та середньої школи та студентів. Веде інтернет-портал «Ми не здалися»¹⁵, призначений для зацікавлених викладанням найновішої історії. Вебсайт містить автентичні інтерв'ю свідків, фотографії, комікси, короткі анімаційні фільми та радіорепортажі про 6 подій із новітньої історії територій, що відповідають сучасній Чеській Республіці (наприклад, крах Чехо-Словаччини та Друга світова війна, Оксамитова революція). Post Bellum у рамках проекту «Пам'ять народу» записує подкаст (доступний, наприклад, на You Tube та Spotify). Окремі епізоди присвячені актуальним подіям з екскурсом до минулого. «Пам'ять народу» також співпрацює з Чеським радіо в рамках документального циклу «Історії ХХ століття»¹⁶. Програма постає на основі розповідей свідків, розміщених на сайті «Пам'ять народу». Епізоди виходять в ефір регулярно. Вони присвячені персональним історіям чи явищам тоталітарного режиму.

Post Bellum також організовує тимчасові пересувні виставки, які відвідують й інші країни, наприклад, Німеччину, Польщу чи Словаччину. Прикладом такого дійства стала виставка «Виселена пам'ять. Пересувна виставка». Основою виставки стали історії 12 людей, які розповідають про вимушену еміграцію після Другої світової війни та про проблеми, з якими їм довелося боротися, про свої почуття та страхи. Матеріали мали на меті представити реалії, з якими зіткнулися люди у 1945 році. Історії героїв виставки також описують історії 5 різних країн: тих, які довелося залишити, і тих, які довелося пізнати й там залишитися. Формат виставки був обраний організацією Post Bellum з думкою про тих, хто зараз має свободу вибору місця проживання. В описі виставки читаємо:

¹³ Post Bellum, <https://www.postbellum.cz>

¹⁴ Чес. «Paměť národa», <https://www.pametnaroda.cz/cs>

¹⁵ «My jsme to nevzdali» <https://www.mysmetonevzdali.cz>

¹⁶ «Příběhy 20. století», <https://plus.rozhlas.cz/pribehy-20-stoleti-6504756>

«перехожі, які, можливо, поспішають додому, мають мить, аби зупинитися й усвідомити, що вільний вибір місця проживання не завжди був самоочевидним». Аудіовізуальні матеріали з виставки доступні на YouTube¹⁷.

Post Bellum також залучений у поточні події в Чехії та усьому світі, наприклад, організовує збір коштів на закупівлю медичних матеріалів та засобів захисту для України.

• Бібліотека Вацлава Гавела¹⁸

Іншою важливою інституцією, яка виконує завдання у сфері публічної історії, є Бібліотека Вацлава Гавела (чес. Knihovna Václava Havla). Основною діяльністю цієї установи є плекання спадщини Вацлава Гавела, але водночас вона організовує ряд заходів, присвячених періоду Оксамитової революції та опозиційній діяльності в соціалістичній Чехословаччині. Однією з головних тем, навколо якої Бібліотека виконує завдання публічної історії, є права людини та роль Вацлава Гавела в боротьбі за них.

Приклад Бібліотеки Вацлава Гавела показує, що діяльність у сфері публічної історії дозволяє бути залученим у поточні події (спадщина Вацлава Гавела – права людини – втручання у поточну ситуацію у світі). Підтвердженням цього є регулярно організована конференція, присвячена лауреату Премії Вацлава Гавела з прав людини. У 2023 році конференція пройде 10 жовтня під гаслом «Жінки на війні». Під час конференції будуть представлені історії лауреатки та фіналісток премії, а також свідчення принаймні кількох жінок із незліченної кількості тих, хто в різному віці, часах і місцях пережив жакіття війни. Ця подія відбувається на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну, про що згадують самі організатори¹⁹.

Медіатизація історії

У Чехії теми, пов'язані з минулим, займають важливе місце у медіа. Часто обговорюваною проблемою є історія міжвоєнної Чехословаччини, яка є засновницьким міфом сучасної чеської держави. «Держава Масарика і Бенеша» займає важливе місце в національній ідентичності чехів, про що нерідко нагадують чеські ЗМІ.

¹⁷ Див. <https://www.youtube.com/watch?v=tlSReLMeNu8&list=PLCYd95V8zcMZSdD4nnNRTOGG6obAwUv4U>

¹⁸ Knihovna Václava Havla, <https://www.vaclavhavel.cz>

¹⁹ Див. <https://www.vaclavhavel.cz/cs/cena-vaclava-havla/konference-2023>

Приводом до публічних дебатів про минуле часто стають твори культури, такі як фільми чи книги. Серед багатьох аудіовізуальних творів варто відзначити фільм «Лідіце» 2010 року. Це історична драма, яка розповідає белетризовану історію вбивства Райнхарда Гейдріха та його наслідків для чеського селища Лідіце. Переважну більшість його мешканців було вбито, частину депортовано, а саме селище зрівняно з землею. Фільм, що показує цю трагічну історію, був показаний на багатьох кінофестивалях і отримав міжнародне визнання. У Чехії він викликав дискусію про чеських партизанів. Історія Лідіце часто є аргументом у дискусіях про спротив чеського суспільства.

Іншим прикладом чеського художнього фільму, заснованого на фактах, є екранізація біографії Мілади Горакової, чеської політикині та правозахисниці, яка критикувала комуністичний режим. Її засудили до смертної кари на показовому судовому процесі та повісили в 1950 році. Вирок було виконано попри протести відомих людей (зокрема Альберта Ейнштейна та Вінстона Черчилля). Кажуть, що за мить до смерті Горакова вимовила: «Хай живе Чехо-Словаччина Масарика і Бенеша!». Фільм про її життя було знято у рамках чесько-американської співпраці. Він був доступний на платформі Netflix. Також Міладі Гораковій було присвячено декілька документальних фільмів, у яких вона теж представлена насамперед як захисниця прав людини. Такий імідж Горакової узгоджується з іміджем, який формує Чеська Республіка на міжнародній арені – держави та суспільства, для яких повага до прав людини є однією з найважливіших цінностей (це питання виражається також у зовнішній політиці, наприклад, у висловленні підтримки Тайваню або критика дій Росії щодо порушення прав людини).

У Чехії працює Bohemia Interactive Studio, що займається виробництвом комп'ютерних ігор, дія яких відбувається в історичних реаліях. Однією з ігор, створених цією студією, є Operation Flashpoint: Cold War Crisis з доповненнями: Gold Upgrade і Resistance. Дія гри відбувається на вигаданому архіпелазі, де відбувається американсько-радянський конфлікт. Гравець може грати за американців, радянців чи партизанів.

СЛОВАЧЧИНА

Політика пам'яті та публічна історія

Після розпаду Чехословаччини Словацькій Республіці довелося зіткнутися з низкою проблем щодо переосмислення національної історії словацьких земель, національної ідентичності та національної міфології.

Однак політика пам'яті, яку проводили державні та місцеві органи влади в Словаччині, не була глобальною. Наразі влада також реалізує політику пам'яті, встановлюючи та відзначаючи національні свята, даючи назви публічним просторам і встановлюючи пам'ятники та меморіальні місця. Минуле та його різноманітні інтерпретації загалом не підпорядковуються політичному порядку денному, хоча бувають і винятки. У Словаччині громадські організації відіграють важливу роль у формуванні колективної пам'яті, але їхня мережа менша, ніж у Чехії. Деякі чеські інституції охоплюють своєю діяльністю і Словаччину.

Нині колективна пам'ять словаків зосереджена переважно на подіях з історії XX століття: заснування Першої Чехо-Словацької республіки, Друга світова війна, словацьке національне повстання, що спалахнуло в серпні 1944 року та Оксамитова революція. Колективна пам'ять словаків включає передусім новітню історію. Це явище є наслідком відносно молодого віку словацької держави, що призвело до відсутності систематичної та довгострокової політики пам'яті, яку б реалізували попередні форми словацької держави.

Інституції, що реалізують завдання політики пам'яті та публічної історії

• Інститут пам'яті народу (ÚPN)²⁰

Інститут пам'яті народу у Словаччині є головною та найважливішою установою Словаччини, яка займається політикою пам'яті. Він був заснований у 2002 році. Конкретні завдання Інституту включають: реєстрацію, збір, поширення та публікацію документів органів безпеки Третього Рейху та Радянського Союзу й органів безпеки Словацької держави та Чехо-Словаччини, створених у період від 18 квітня 1939 р. до 31 грудня 1989 р., які стосуються злочинів, скоєних проти осіб словацької національності або словацьких громадян інших національностей. ÚPN співпрацює з подібними установами Центрально-Східної Європи, а також із численними архівами, науковими установами та музеями з усього світу. Він здійснює спільні проєкти з Музеєм Варшавського повстання, Державним музеєм Аушвіц-Біркенау, Федеральним архівом Росії, Національним управлінням архівів і документації США, Бібліотекою Конгресу США, Open Society Archives та багатьма іншими науковими установами та архівами з усього світу. Крім того, він активно співпрацює з інститутами культури та посольствами Словаччини.

²⁰ Ústav pamäti národa, <https://www.upn.gov.sk>

Роль ÚPN у творенні словацької політики пам'яті тепер є дуже великою. Після початкових проблем зі співпрацею, протягом кількох останніх років словацька влада часто виконувала рекомендації ÚPN. Наприклад, Словацька національна рада позитивно відреагувала на рекомендацію про вибачення перед словацькими євреями за антиєврейську політику тогочасної словацької влади під час Другої світової війни. ÚPN коментує та видає висновки щодо зміни назв вулиць та площ.

Діяльність у сфері публічної історії ÚPN зосереджена на освіті та видавничій діяльності. Як і інші інститути пам'яті в регіоні Центрально-Східної Європи, ÚPN проводить уроки та заняття для учнів і студентів та готує навчальні матеріали для вчителів. Видання ÚPN (наукові та науково-популярні) доступні у відкритому доступі в електронному вигляді на офіційному сайті. Так само на цьому сайті та в соціальних мережах публікуються матеріали конференцій та вебінарів.

• Матиця словацька²¹

Матиця словацька була заснована в 1863 році як словацька національна культурно-освітня організація. Її завданням є «розвивати та зміцнювати словацький патріотизм і національну свідомість словаків та їхніх земляків, які проживають за кордоном». Діяльність Матиці словацької всебічно розкриває історію словацьких земель. Вона організовує виставки, фестивалі, дебати та презентації книжок. У своїй діяльності Матиця часто звертається до фольклору, словацької культури та діяльності людей, які зробили внесок у створення та підтримку словацької національної ідентичності. До реципієнтів її діяльності входять переважно представники старших поколінь, які цікавляться історією Словаччини та менш орієнтовані на сучасні форми поширення інформації.

Медіатизація історії

Історичною подією, яка найчастіше надихає словацьких кінематографістів, є словацьке національне повстання. Стрічки на цю тему знімали вже в післявоєнній Чехословаччині; тоді було створено близько 40 фільмів, які разом з історичними знаннями та іншими творами культури співтворюють нинішню колективну пам'ять словаків про повстання. Після Оксамитової революції ця тема також користувалася популярністю серед кінематографістів. З-поміж багатьох робіт цього періоду варто відзначити «Розмову з ворогом» (2007), «Порушену обіцянку» (2009), «Крок

²¹ Matica slovenská, <https://matica.sk>

у темряву» (2014) і телепроект каналу RTVS «Моє повстання» (2014, 2019), що складається з дванадцяти оповідань і в якому з'являються відомі митці. Частина фільмів знімається у співпраці з творцями з Чехії.

УГОРЩИНА

Політика пам'яті та публічна історія

За останні 30 років політика пам'яті та підхід до публічної історії в Угорщині зазнали значних змін. У 1990-х роках, в умовах політичної трансформації та пов'язаних із нею проблем, політика пам'яті, реалізована державою, відійшла в Угорщині на другий план і мала пасивний характер. Суттєві зміни у ставленні до минулого угорської влади відбулися в 1998 році, коли до влади прийшла партія Фідес на чолі з Віктором Орбаном.

Під час правління першого уряду Віктора Орбана (1998–2002) було вжито низку заходів у сфері політики пам'яті. Саме тоді було створено флагманський проект політики пам'яті Віктора Орбана – Дім терору (угор. Terror Háza), музей-пам'ятник жертвам тоталітаризму в Угорщині та героям революції 1956 р. Час особливо активної політики пам'яті, яку проводила влада під керівництвом прем'єр-міністра Віктора Орбана, припав на період від 2010 року, тобто на правління другого, третього та четвертого коаліційних урядів на чолі з партією Фідес. У 2010–2021 роках було прийнято низку нормативно-правових актів, які забезпечують фінансування проектів, присвячених політиці пам'яті, та створюють для цього відповідні рамки. Впроваджено нові державні свята. Найважливішим із них став День національної єдності – 4 червня, встановлений 31 травня 2010 р. Дата не випадкова: 4 червня 1920 року було укладено Тріанонський договір, внаслідок чого Угорщина не дорахувалась близько 60% населення і 70% території т. зв. Великої Угорщини, періоду величчя в історії угорських земель (1867–1918, у складі Австро-Угорщини).

В угорській колективній пам'яті договір сприймається як найбільша трагедія угорської нації та джерело національної травми. Встановлення Дня національної єдності збіглося з ухваленням парламентом Угорщини 26 травня 2010 року нового закону, який скасовує вимогу щодо проживання для натуралізації, таким чином дозволяючи громадянам сусідніх країн (а отже й України), які мали угорських предків до 1920 року або між 1938 і 1945 роками, подавати заяву на угорське громадянство. Закон ухвалено 20 серпня 2010 року, в День Святого Стефана (національне свято в Угорщині); він набрав чинності 1 січня 2011 року. Документ був

позитивно сприйнятий угорською діаспорою та різко розкритикований владою сусідніх країн, зокрема представниками Румунії та ЄС.

Таким чином, з 2010 року в Угорщині відбувається поступова націоналізація ландшафту пам'яті та встановлення квазімонополії державної влади на діяльність, пов'язану з політикою пам'яті. Це здійснюється шляхом контролю за коштами, які виділяються установам, що займаються вивченням минулого (музеї, установи публічної історії, громадські архіви тощо), що призводить до закриття незалежних центрів. Наразі головними суб'єктами політики пам'яті в Угорщині є державні установи.

Угорська влада також активно діє поза межами Угорщини, особливо в історичному ареалі т. зв. Великої Угорщини. Вона співфінансує діяльність місцевих організацій, які представляють інтереси угорської меншини, наприклад, у сфері спорудження пам'ятників чи охорони меморіальних місць.

Сам прем'єр-міністр Віктор Орбан відіграє дуже важливу роль в угорській політиці пам'яті. Для Віктора Orbana історичні наративи є повноцінним інструментом політичних дій. Політика пам'яті, яку проводить прем'єр-міністр Угорщини та зібрані навколо нього політичні та інтелектуальні еліти, пов'язана з їхніми політичними проектами та забезпечує їм легітимність. Сам Віктор Орбан є активним учасником дискусії про пам'ять через свою активність у соціальних мережах та численні заяви. Іншим важливим елементом, через який угорський прем'єр-міністр впливає на колективну пам'ять, є його промови з нагоди річниць історичних подій, таких як Угорське повстання 1956 року чи День національної єдності.

Інституції, що реалізують завдання політики пам'яті та публічної історії

• Офіс Національного меморіального комітету (NEBH)²²

NEBH працює з 2014 року. Його діяльність охоплює чітко визначений період: з 21 грудня 1944 року по 2 травня 1990 року. Офіс проводить такі види діяльності: наукові дослідження, оцифрування та публікація документів, зображень і звукозаписів, освітня діяльність, створення бази даних, створення центру знань та цифрового архіву, збереження спогадів живих свідків, дослідження структури та функціонування комуністичної диктатури, з'ясування ролі та даних людей, які здійснювали комуністичну владу, та оприлюднення цих даних. Офіс організовує національні і міжнародні конференції та забезпечує друк наукових публікацій про період диктатури. Він також поширює онлайн-матеріали, корисні для

²² Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, <https://neb.hu/hu>

повсякденного навчання. НЕВН мало впливає на формування колективної пам'яті та є досить слабо впізнаваним в угорському суспільстві. Багато в чому це пов'язано з непривабливою пропозицією для широкої аудиторії. Діяльність цієї установи адресована насамперед дослідникам (конференції та наукові публікації). Офіс проводить спільні дослідження зі своїми колегами в інших країнах колишнього Східного блоку.

• Музей терору (Terror Háza) та Громадський фонд досліджень історії та суспільства Центральної та Східної Європи²³

Музей і фонд, до якого він належить, відіграють домінуючу роль в угорській політиці пам'яті та публічній історії, не лише щодо історії ХХ століття. Музей і фонд реалізують політику пам'яті уряду та формують її інституційні рамки, її критикують опозиція та угорські інтелектуали, а також міжнародна спільнота. Фонд контролює кілька установ, які займають важливе місце в ландшафті публічної історії Угорщини. Серед них: Інститут ХХ століття, Інститут ХХІ століття, Інститут історії Габсбургів, Інститут дослідження комунізму, Інститут Імре Кертеса. Нині в Угорщині практично немає незалежної інституції публічної історії, якій не перешкождали б у діяльності і яка би популяризувала дослідження минулого не лише періоду 1945–1990 років, а й усієї історії угорських земель. Наприклад, у 2011 році уряд Угорщини вирішив закрити Громадський фонд, який був юридичною основою Інституту історії Габсбургів, і приєднати його до Громадського фонду досліджень історії та суспільства Центральної та Східної Європи, що де-факто обмежило свободу діяльності цієї інституції.

Фонд та підпорядковані йому установи проводять низку заходів у сфері публічної історії, організовують зустрічі, диспути, презентації виданих книг, заняття для учнів, студентів та вчителів, тимчасові виставки тощо.

• Інститут 1956 року²⁴

Установа, заснована в 1989 році, мала на меті збирання та архівування свідчень про Угорську революцію 1956 року та, ширше, про період комунізму. Від весни 1995 р. рішенням уряду Інститут 1956 року став державним фондом, у зв'язку з важливістю його ролі. Метою Інституту 1956 року було проведення досліджень у галузі новітньої національної та всесвітньої історії, з особливим акцентом на історії Угорської революції

²³ Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, <https://tortenelem.info.hu>

²⁴ 1956-os Intézet, <https://1956osintezet.hu/en>

1956 року, а також представлення та популяризація результатів цих досліджень. Однак у грудні 2010 року уряд Угорщини вирішив розпустити Інститут 1956 року. Його функції та частину наукового складу було передано Національній бібліотеці. У 2019 році колекції документів колишнього Інституту 1956 року перейшли до VERITAS – Інституту досліджень історії та архівів (VERITAS Research Institute for History and Archives), установи, яка повністю контролюється урядом. Після інституційної трансформації в 2011 році інтелектуальна громада Інституту 1956 року та частина його колишніх засновників заснували новий Фонд Інституту 1956 року. Фонд продовжує роботу Інституту: видає публікації, організовує зустрічі, збирає та оприлюднює спогади свідків. Проте становище центру дуже складне через відсутність стабільного джерела фінансування.

Медіатизація історії

Минуле займає надзвичайно важливе місце в угорському публічному дискурсі, а отже, і в медіа. Можна згадати низку публічних дискусій про минуле, які точилися в угорських ЗМІ. Широкий резонанс у пресі та на телебаченні отримав фільм 2015 року відомого угорського режисера Ласло Немеша «Син Саула». У творі розповідається про угорсько-єврейського в'язня концтабору Аушвіц-Біркенау, який працював у складі зондеркомандо, спалюючи тіла вбитих у газових камерах. Герой упізнав серед трупів тіло свого сина, якого хоче за всяку ціну поховати. У 2016 році фільм отримав «Оскар» за найкращий фільм іноземною мовою, а також був нагороджений на Каннському кінофестивалі. В Угорщині він викликав широку дискусію про Голокост і Тріанонський договір, який у 1920 році закріпив розпад т.зв. Великої Угорщини.

На тлі дискусії про фільм Католицький університет Петера Пазмани запропонував запровадити обов'язковий предмет: Голокост і пам'ять. Його програмні положення були розроблені не в Угорщині, а в Ізраїлі. Потрібність цього кроку, як і сам фільм, обговорювалися в пресі, особливо в тижневику «HVG» (котрий наслідує «The Economist»), тижневику «Heti Válasz» (консервативний профіль) і щоденнику «Magyar Nemzet» (консервативний профіль). Одним із головних порушених питань була конкуренція між пам'яттю про Тріанон і пам'яттю про Голокост. Багато учасників дискусії також відзначали той факт, що в Угорщині було знято багато фільмів про Голокост, але не з'явилася жодна велика стрічка про Тріанонський договір. На цю тему було знято кілька художніх і документальних фільмів, але жоден із них не набув популярності серед угорської чи міжнародної аудиторії.

Певною мірою Тріанонського договору стосується інший фільм Ласло Немеша – «Захід». Дія фільму з 2018 року розгортається в історичних реаліях Будапешта під час занепаду Великої Угорщини. Фільм став внеском у дискусію про те, як у культурній пам'яті угорців функціонують 1867–1914 роки, «золотий вік», що закінчився Першою світовою війною та підписанням Тріанонського договору, який називають «національною трагедією».

2.3. Політика пам'яті, публічна історія та медіатизація минулого у країнах Західної Європи (Агата Татаренко)

Західноєвропейські країни підходять до питання політики пам'яті та публічної історії інакше, ніж Центрально-Східна Європа. Це пов'язано насамперед з минулим. З одного боку, країни Західної Європи не належали до комуністичної системи, а з іншого – значна їх кількість була колоніальними державами. На відміну від Центрально-Східної Європи, після Другої світової війни країни Західної Європи могли вільно формувати свою політику пам'яті. У перші післявоєнні роки головною метою була реконструкція національної ідентичності на основі досвіду переважно двох останніх років конфлікту. Шукали героїв і таврували зрадників. У Великій Британії та Франції творився міф про героїзм руху опору та жертви, яку приніс народ. Цей елемент, зрештою, поєднував політику пам'яті Західної Європи з країнами за «залізною завісою». Своєю чергою, у фашистських країнах, таких як Німеччина та Італія, панувала інтерпретація, ніби Гітлер і Муссоліні не представляли своїх націй, а їхні прихильники були в меншості. В Італії колективної відповідальності уникали також шляхом формування міфу про країну як жертву нацизму, привезеного до Італії з-за кордону.

Дискусія про відповідальність суспільств, які підтримували нацизм і фашизм під час Другої світової війни, почалася кільканадцять років пізніше, наприкінці 1960-х років на хвилі протестів лівої молоді. Молодіжний бунт порушив питання про минуле старшого покоління, особливо в Німеччині та Італії. Своєю чергою, в окупованих країнах (Франція, Бельгія) в дискурсі пам'яті з'явилося питання колабораціонізму. Наступні зміни влади призвели до подальших змін у політиці пам'яті, наприклад, в Італії у 1980-х роках з'явився антифашистський напрям, тоді як у Німеччині на початку XXI століття більше уваги почали приділяти темам, пов'язаним зі стражданнями німецького суспільства (питання Фонду «Втеча, вигнання, примирення» та будівництва центру пам'яті депортацій). Своєю чергою, у Франції у 1990-х роках відбулася публічна дискусія щодо позиції французів під час Другої світової війни (питання держави

Віші), яка призвела до визнання Жаком Шираком колективної провини французів у 1995 році. Подібні жести відбулися у 1990-х роках в Австрії.

Наведена вище інформація показує, що однією з провідних тем політики пам'яті в Західній Європі були і є Друга світова війна та Голокост. Другим важливим питанням стали колоніалізм та його злочини. У цій сфері здійснено багато заходів, як щодо політики пам'яті, так і в публічній історії, особливо у Франції та Бельгії. Ця проблема є чутливою, оскільки пов'язана з нинішньою суспільно-політичною ситуацією в цих країнах. Це добре продемонструвало будівництво Музею на набережній Бранлі (Musée du quai Branly), музею мистецтва неєвропейських культур, заснованого президентом Франції Жаком Шираком, чії колекції походять із колишніх французьких колоній. На думку деяких критиків музею, експонати потрапили в руки французів у результаті крадіжки й мають бути повернуті законним власникам або їхнім спадкоємцям.

Крім того, у країнах Західної Європи політика пам'яті та діяльність у сфері публічної історії набагато частіше зосереджуються на більш ранніх історичних періодах, ніж у Центральній-Східній Європі, наприклад, на Середньовіччі чи ранньомодерній добі.

ФРАНЦІЯ

У Франції з 1990-х років політика пам'яті вважається однією з державних політик. Вона має набагато вужче визначення, ніж у країнах Центрально-Східної Європи. За офіційними документами, вона стосується подій та процесів, пов'язаних із військовою боротьбою за участю французьких військ. У такому розумінні діяльність держави у сфері політики пам'яті зводиться до вшанування пам'яті двох світових війн, війни в Алжирі та участі Франції у зовнішніх операціях (відкриття 11 листопада 2019 р. Пам'ятника французьким солдатам, полеглим у закордонних операціях). За останні двадцять років до цих проблем додалися права людини у широкому сенсі. З одного боку, такий підхід не призводить до ситуацій, коли інтерпретації минулого стають знаряддям політичної боротьби, натомість вводить явище рутинізації в меморіальні практики, з іншого – він обмежує публічний дискурс конкретними подіями та, як наслідок, створює т.зв. білі плями, наприклад, щодо цивільного виміру воєн або стосовно інших подій національної історії минулого (включно з рабством і торгівлею людьми).

У наведеній схемі трапляються винятки, які залежать, наприклад, від індивідуального стилю правління конкретного президента Франції. Особливу активність у сфері політики пам'яті виявляє теперішній президент

Франції Еммануель Макрон, який призначив спеціального радника з питань пам'яті в Єлисейському палаці. Президент Макрон є патроном багатьох ініціатив, особливо щодо вшанування жертв війни в Алжирі. У Ніколя Саркозі також було багато ініціатив у сфері політики пам'яті. Його основною, але нереалізованою ідеєю було створення Будинку історії Франції. Цей проект пасував до традиції реалізації музейних проєктів під егідою президентів Франції (наприклад, Ж. Помпіду – Центр Жоржа Помпіду, музей сучасного мистецтва, Валері Жискар д'Естен – Музей д'Орсе, Ф. Міттеран – перебудова Лувру, Ж. Ширак – Музей на набережній Бранлі). На відміну від своїх попередників, Саркозі хотів створити не художній, а історичний музей, тобто заклад, який був би присвячений «цілісній історії Франції». Цю ідею критикували французькі інтелектуали, особливо історики, які побоювалися, що Будинок історії Франції нав'язуватиме єдине офіційне бачення історії.

За останні двадцять років поширеною практикою у сфері політики пам'яті стало подання парламентарями законопроєктів, які стосуються минулого. Такі постулати надходять від представників усіх політичних уподобань і мають на меті вплинути на національний наратив шляхом встановлення вшанувань. Як приклади можна навести закон 2012 року про встановлення 19 березня національного свята на честь цивільних жертв і солдатів, які воювали під час війни в Алжирі й бойових дій у Тунісі та Марокко (закон про призначення національних виплат репатрійованим громадянам Франції з 2005 року), а також «Закон Таубірі», тобто правовий меморандум від 21 травня 2001 р., який визнає работоргівлю та рабство злочином проти людства.

У Франції вшанування пам'яті (меморіальні місця, пам'ятники, музеї, національні свята) виконують декілька функцій. Вони мають донести історичні знання про ці події, інформувати про громадянські цінності (зазвичай про права людини) та віддати данину пам'яті жертвам.

У Франції, як і в інших країнах, публічна історія використовується для ведення поточної політики та має допомагати у розв'язанні поточних соціальних проблем. Серед них, наприклад, інтеграція приїжджого населення чи вшанування пам'яті жертв тероризму. В обох випадках часто використовуються розповіді свідків і фотографії.

Публічна історія у Франції практикується в багатьох громадських просторах та установах, таких як архіви, музеї, об'єкти культурної спадщини, міські простори, а також у засобах масової інформації (телебачення, радіо, журнали та часописи, Інтернет). Таким чином, ці установи засновуються органами влади та фінансуються з центрального бюджету. Другий простір – медіа. Публічно-історичну діяльність також здійснюють

місцеві громадські організації, які часто діють завдяки дотаціям місцевих муніципальних установ.

При Інституті Франції діє сервіс France Mémoire, що відповідає за складання щорічного списку ювілейних дат і національних свят²⁵. Публічна історія викладається в університеті, а диплом у цій галузі можна отримати на рівні бакалавра та магістра.

Візуалізація та медіатизація історії також мають велике значення – демонструють історичні програми, які створює французьке телебачення за участю видатних і визнаних у суспільстві істориків, радіопередачі, історичні науково-популярні журнали та історичні спецвипуски, які публікують популярні тижневики.

На відміну від країн Центрально-Східної Європи, у публічній історії Франції не домінує використання у різних формах розповідей свідків, хоч це, безперечно, її важливий елемент. Багато в чому це пов'язано з тим, що у Франції більш віддалені історичні періоди, такі як ранньомодерна доба або Середньовіччя, так само популярні, як і сучасна історія.

Інституції та ініціативи, що реалізують завдання політики пам'яті та публічної історії

• Тимчасова виставка «Портрети з острова Елліс. 1905–1920. Август Фредерік Шерман», організована паризьким Музеєм історії імміграції²⁶

Виставка була присвячена еміграції європейців до Сполучених Штатів у 1892–1920 роках, а особливо темі острова Елліс, де у 1892–1924 роках діяв головний центр прийняття прибулих до США. На сайті виставки опубліковано аудіофрагменти історій європейських іммігрантів, у тому числі з Франції. Представляючи долі окремих людей, підписаних іменем та прізвищем, що говорять власним голосом (завдяки фотографіям чи кінозаписам ми часто бачимо, як вони виглядали), творці цього проекту мали на меті познайомити глядача з долею еміграційних спільнот кінця XIX ст. Водночас виставка мала на меті опосередковано вплинути на сучасне ставлення до іммігрантів. Довгостроковою метою, яку можна приписати цьому починанню, була спроба «призвичаїтися до іншого», який іноді сприймається як чужий. Цей висновок підтверджується підкресленням універсальності деяких проблем, з якими боролися емігранти після приїзду до США на початку XX століття, які бувають схожі на теперішні труднощі, пов'язані зі зміною країни проживання.

²⁵ Див. <https://www.france-memoire.fr>

²⁶ Musée d'histoire d'immigration, <https://www.histoire-immigration.fr/>

- Музей пам'яті жертв тероризму

Музей, який планується відкрити у 2027 році в Сюрені, має на меті не лише віддати данину пам'яті жертвам тероризму, слугуючи місцем пам'яті, але й відтворити історію тероризму за допомогою музейної діяльності, сприяючи кращому розумінню його причин і наслідків. Таким чином, проект музею-меморіалу є результатом політики пам'яті, яку проводить влада Франції після терористичних атак 2015 року, і демонструє прагнення розглядати цю тему комплексно, не обмежуючись однією трагедією чи національним контекстом. Музей в Сюрені має намір представити історію та зберігати пам'ять про жертв тероризму за останні пів століття. Основну експозицію складатимуть фотографії, предмети та приватні архіви, пов'язані з жертвами тероризму та самим феноменом тероризму, а також документи. Така структура колекції має на меті забезпечити зв'язок колективної історії з індивідуальними історіями. Елементи колекції Музею пам'яті жертв тероризму походять від асоціацій жертв, із закритих судових процесів і державних установ, наприклад, поліції.

Своєю чергою, першочерговим призначенням пам'ятника, розташованого в музейному комплексі, є ідентифікація жертв терактів та вшанування їхньої пам'яті. Імена та прізвища жертв будуть викарбувані на самому пам'ятнику, що має показати шану, яку віддає їм французьке суспільство. Завданням Музею пам'яті жертв тероризму є підготовка якомога точнішого і найповнішого списку жертв, які загинули внаслідок терористичних актів за останні п'ятдесят років. Ця робота проводитиметься у співпраці з близькими та родичами та під наглядом відповідних судових та адміністративних органів. Наразі роботи над проектом пам'ятника тривають. За однією з концепцій, за згодою родичів, він міг би мати форму групи індивідуальних портретів, що дозволило би показати різноманітність ситуацій та долі.

- Медіатизація історії – тематичні номери історичних журналів, присвячені історії України

В умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну два найпопулярніші французькі історичні журнали, *Historia* та *L'Histoire*, присвятили кілька тематичних номерів історії України. Метою цієї ініціативи було представити маловідому у Франції історію України та її народу. Це було важливо, тому що війна, яку розпочала Росія, пов'язана з ідентичністю. Метою Росії на першому етапі війни було знищення України як самостійного утворення. Звідси й численні заяви Путіна, включно з промовою, у якій він оголосив про початок вторгнення, які позбавляють Україну власної історії, особливо у вимірі державності.

У червні 2022 року журнал *Historia* опублікував номер «Козаки. Воїни свободи. Вони заснували Україну» («Cosaques. Les guerriers de la liberté. Ils ont fondé l'Ukraine»). Згідно з назвою, номер був присвячений історії та міфам про козацтво. Своєю чергою журнал *L'Histoire* у лютому 2023 року опублікував спецвипуск, присвячений історії України та російсько-українській війні, що триває («Ukraine. Questions d'histoire sur le retour de la guerre en Europe»). В обох випадках велику увагу було приділено й Росії.

НІМЕЧЧИНА

Центральною темою німецької політики пам'яті залишається Друга світова війна. Підхід до цієї події та злочинів, скоєних Німеччиною, змінювався протягом років, як було представлено вище. Наразі німецька влада та суспільство повністю визнають свою провину у скоєних злочинах. Водночас вони дистанціюються від цих подій не для того, щоб перестати нести відповідальність, а щоб показати, що вони принципово відрізняються від своїх предків. Цьому також слугує використання терміну «нацисти» замість «німці» в публічному дискурсі.

В офіційному історичному наративі сучасна Німеччина формує образ себе як країни, яка повністю пропрацювала свої провини й тому може розповідати також історію жертв. Цей підхід покликаний показати зрілість німецького суспільства та служить для формування морального капіталу. Іноді його використовують для оцінки підходу інших націй до вчинених ними злочинів. Прикладом такого ставлення стала стаття німецьких істориків, опублікована у 2009 році в *Der Spiegel*, одному з найбільших і найвпливовіших тижневиків Німеччини, що формує громадську думку, у якій згадуються випадки співучасті представників інших націй у Голокості.

Від кінця 1990-х років у німецькій політиці пам'яті стає помітним наратив пам'яті жертв Другої світової війни з німецького боку. Прикладом цього стала діяльність Фонду «Втеча, вигнання, примирення». Втім, подібні ініціативи перебувають на маргінесі німецької політики пам'яті.

Публічна історія в Німеччині практикується в багатьох сферах: у НУО, в спеціально створених для цієї мети установах та організаціях, в архівах, включно з архівами усної історії, та в музеях.

Інституції та ініціативи, що реалізують завдання політики пам'яті та публічної історії

• Меморіал убитим євреям Європи²⁷

Меморіальний комплекс, що складається з пам'ятника та Інформаційного центру, відкритий у 2005 році в Берліні. Його спроектував Пітер Айзенман, провідний представник деконструктивізму в архітектурі. Пам'ятник складається з поля, площею у 19 тис. м² з бетонними паралелепіпедами. В Інформаційному центрі розміщено виставку про переслідування євреїв та Голокост, а також історичні місця, які вшановують ці злочини. На виставці представлені приклади сімейних історій різних людей, які загинули під час Голокосту. У Залі імен читають короткі біографії вбитих або зниклих безвісти євреїв. При меморіальному комплексі функціонує Фонд Меморіалу убитим євреям Європи, який проводить заходи у сфері публічної історії, наприклад, тематичні конференції та дискусії щодо книг з тематики Другої світової війни. Він також опікується Меморіалом гомосексуалам – жертвам нацизму, і Меморіалом синті та ромам, убитим у часи націонал-соціалізму.

• Медіатизація історії

У Німеччині преса та аудіовізуальні медіа відіграють важливу роль у сфері публічної історії. Щоденні газети та тижневики, що формують громадську думку, як і в багатьох інших країнах Європи, мають історичні колонки, розділи, додатки чи зошити. Це роблять, наприклад, *Der Spiegel*, *Die Zeit*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* чи *Süddeutsche Zeitung*.

Німецькі теле- та радіостанції пропонують історичні програми (широкий вибір форматів: документальні фільми, репортаж, радіоп'єси, художні форми, белетризовані документальні фільми та історичні серіали).

Такі форми публічної історії дуже популярні в німецькому суспільстві. Їх називають історичною журналістикою. Важливість історичної журналістики в Німеччині демонструє той факт, що всі найважливіші дебати щодо новітньої історії (тобто й про Другу світову війну) відбувалися в цій країні у найбільш авторитетних щоденних і тижневих газетах, що формували громадську думку, і набували додаткового розголосу через радіо і телебачення. З-поміж таких дебатів варто згадати суперечку навколо книг «Завзяті кати Гітлера» Данієля Дж. Голдхагена (1996) та «Індустрія Голокосту» Нормана Г. Фінкельштейна (2000).

²⁷ Denkmal für die ermordeten Juden Europas, <https://www.stiftung-denkmal.de/>

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

У Великій Британії переважає широке розуміння політики пам'яті, як впливу на колективну пам'ять за допомогою різних інструментів та за участі різних суб'єктів, таких як центральні та місцеві органи влади, громадські організації, фонди, музеї, історичні товариства та представники монархії. У результаті державна влада не намагається нав'язувати суспільству єдиної, обов'язкової інтерпретації минулого. Водночас, після 2000 року можна відзначити суттєве збільшення інтересу з боку британської держави до питань, пов'язаних з минулим, особливо з боку Консервативної партії.

Дискусії щодо політики пам'яті та колективної пам'яті у Великій Британії відновилися, зокрема, в останні два десятиліття. У них переважають проблеми, пов'язані з імперським минулим Великої Британії. Стосуються вони зазвичай суперечливих питань і концентруються навколо тем, пов'язаних із соціальною справедливістю та свободою слова. Паралельно, особливо в останнє десятиліття, у Великій Британії спостерігається зростання інтересу до національної та місцевої історії. Це явище пов'язують із популярністю історичних серіалів та фільмів – документальних і художніх.

У Великій Британії значна увага суспільства, органів державної влади та монархії приділяється матеріальній і нематеріальній культурній спадщині. У цій країні діють спеціальні установи, завданням яких є охорона пам'яток, творів мистецтва та культури, ремесл, звичаїв тощо.

Дуже розвинутою є й мережа установ, що виконують завдання у галузі публічної історії. Їх можна поділити на установи, створені політичними та інтелектуальними елітами, та ті, що сформувалися як результат громадських ініціатив. У 60-х роках минулого століття у країні з'явився рух «Майстерня історії» (History Workshop), члени якого популяризували концепцію публічної історії. Протягом наступних десятиліть у Великій Британії створено ряд установ, що цікавляться публічною історією. Вони фінансуються з різних джерел: державних грантів та субсидій, благодійних внесків та коштів від приватних осіб. Значна кількість центрів та організацій, що займаються публічною історією, поєднують це з громадською діяльністю. Варто додати, що багато британських університетів мають програми, присвячені публічній історії, нею також займаються спеціальні дослідницькі центри.

Важливу роль в галузі публічної історії у Великій Британії відіграють організації, які досліджують усну історію. Багато з них виникли на основі руху усної історії (oral history movement), який розвинувся в 60-х

роках минулого століття. Його центральна ідея полягала у тому, щоб дати слово особам, доля яких раніше перебувала на периферії історичного пізнання. У такому ракурсі усна історія давала змогу замислитися над подіями з життя людей та соціальних груп, які не створили традиційних джерел для пізнання свого минулого, а отже перебували поза сферою зацікавлень істориків. У Великій Британії працюють два великі центри, які збирають, архівують і надають доступ до розповідей свідків. Це, створені при Британській бібліотеці, Звуковий архів та Національна колекція історій життя. Паралельно по всій країні діє низка громадських архівів, створених завдяки ініціативі знизу.

Установи та ініціативи, що реалізують завдання політики пам'яті та публічної історії

- Інститут історичних досліджень (The Institute of Historical Research)

Інститут історичних досліджень (IHR) був заснований у 1921 році і є одним із восьми закладів, що входять до складу Школи передових досліджень (School of Advanced Study) Лондонського університету. IHR займається освітою істориків, проведенням історичних досліджень та розвитком історії як наукової дисципліни. Водночас важливим завданням IHR є діяльність у сфері публічної історії. Його реалізує Центр історії людей, місця та спільноти (Centre for the History of People, Place and Community). Іншою важливою функцією IHR є вплив на політику пам'яті за допомогою мережі «Історія та політика» (History & Policy). Це національна мережа, що об'єднує понад 500 академічних істориків, і є незалежним форумом для висловлення історичних поглядів на сучасні політичні питання.

- Майстерня історії (History Workshop)

Організація була створена у 60-х роках XX століття. Її основною метою було сприяння змінам в історіографії на користь соціальної історії, історії повсякденного життя та народної історії. Крім того, творці цього руху, такі як Рафаель Самуель, постулювали використання нових методів дослідження, таких як усна історія, а також популяризували альтернативні академічним способи формування історичного знання, такі як публічна історія. У 1976 році було засновано часопис «History Workshop Journal», видавцем якого зараз є «Oxford University Press». Британський рух сприяв появі аналогічних організацій в Європі, Північній Америці та Південній Африці.

У наш час «Майстерня історії» – згідно з задумом діячів організації – виконує роль цифрової платформи, спрямованої на поглиблення розуміння минулого, розкриття нових аспектів сучасності та агітацію за зміни у світі. Це простір, орієнтований на історичну та соціальну активність. Його головна ідея полягає у тому, що переказ історії може бути максимально демократичною діяльністю, і відбуватися поза межами академічного світу.

У практичному плані «Майстерня історії» – це видавнича платформа для науковців, активістів, архівістів та людей без визначеної професії, які цікавляться минулим. Організація публікує книги, короткі тексти, а також створює подкасти та аудіовізуальний контент. Важливим аспектом діяльності «Майстерні історії» є організація та участь у дискусіях, присвячених минулому.

• Національний траст (National Trust)

У сфері охорони культурної спадщини Англії, Уельсу та Північної Ірландії важливу роль відіграє Національний траст (NT) – заснована в 1895 році британська організація, що займається охороною пам'яток (у тому числі нематеріальних). На території Шотландії діє окрема організація – Національний траст Шотландії, створена в 1931 році. Організація управляє історичними маєтками та садами, природними заповідниками, маяками, а також пабами та гостьовими будинками. Вона налічує понад 5,95 мільйонів членів. Річний бюджет Національного трасту становить понад 680 мільйонів фунтів стерлінгів. Кошти надходять від продажу вхідних квитків, пожертв, прямих доходів від майна, прибутків з магазинів і ресторанів, інвестицій, благодійних організацій, уряду, місцевих органів влади та Національного лотерейного фонду спадщини (National Lottery Heritage Fund). У рамках своєї діяльності організація також опікується місцями та колекціями, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з колоніалізмом та історичним рабством. Вона публікує «Періодичний звіт на тему зв'язків між колоніалізмом та нерухомістю, що зараз перебуває під опікою Національного трасту», в якому аналізує ці зв'язки в рамках ширшої діяльності, спрямованої на забезпечення їх належного представлення, інтерпретації та надання до них доступу.

Медіатизація історії

У Великій Британії ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні громадської думки. Особливо часто преса стає майданчиком для обміну думками щодо питань, пов'язаних з минулим та політикою пам'яті.

Прикладом може бути обмін відкритими листами, що відбувся у 2021 році на сторінках «Sunday Times» і стосувався досліджень історії колоніального періоду, здійснених в рамках Національного трасту. Найчастіше питання, пов'язані з імперською історією Великої Британії, стають предметом дискусій у британських ЗМІ та у соціальних мережах. Зазвичай вони торкаються проблем соціальної справедливості та свободи слова.

На рівень цікавості британців до минулого, та, як наслідок, на їх колективну пам'ять, значною мірою впливають історичні серіали та художні фільми. Прикладом може бути серіал, заснований на вигаданій історії, під назвою «Абатство Даунтон» (Downton Abbey). Незважаючи на відносно критичні відгуки істориків, серіал користувався величезною популярністю як у британської, так і у міжнародної аудиторії. Успіх серіалу призвів до значного та тривалого зростання кількості відвідувачів палаців і замків у Великій Британії. У свою чергу, на зростання зацікавлення місцевою історією та генеалогією у британському суспільстві вплинув документальний серіал «Ким, гадаєш, ти є?» (Who Do You Think You Are?), що транслювався з 2004 року. Програму регулярно дивилося понад 6 мільйонів глядачів. Більше 10 адаптацій серіалу зроблено в інших країнах світу. У період, коли його транслювали, спостерігалось зростання зацікавлення генеалогією у Великій Британії, що в практичному плані проявлялося у збільшенні кількості відвідувань архівів.

2.4. Роль історичних музеїв у контексті формування історичної пам'яті. Досвід європейських країн (Агата Татаренко)

Історичні музеї є важливим елементом політики пам'яті та формування колективної пам'яті спільнот. Вони також відіграють важливу роль у формуванні історичної пам'яті про конкретні події та процеси, що чудово демонструє приклад Музею Варшавського повстання в Польщі. Історичні музеї завдяки своїй просвітницькій ролі сприяють поширенню знань про минуле. Вони також пропагують відповідні цінності, які служать потребам держави (Меморіальний музей у місті Кан, Франція) або провідним групам інтересів. Вони також є важливим елементом туризму, а отже мають вплив на економіку (сектор HoReCa).

Завданням сучасних історичних музеїв є й залучення до актуальних соціальних проблем та дискурсів пам'яті. Їхня роль полягає в тому, щоб створити простір, де відвідувачі зможуть знайти рішення, як впоратися з важким минулим, з соціальними конфліктами, як будувати та обговорювати колективну пам'ять і власне бачення минулого.

Більшість музеїв, відкритих протягом останніх 30 років, тобто під час т. зв. музейного буму, це історичні музеї. Вони зазнали надзвичайної метаморфози. З інституцій, які демонструють предмети у вітринах із короткою інформацією про їхнє походження, вони перетворилися на місця, які дають специфічний наратив про минуле, часто узгоджений із обраним владою баченням минулого. Окрім основної експозиції, ці музеї також мають тимчасові виставки та здійснюють діяльність у сфері публічної історії. Все це сприяє їхній значній відвідуваності (наприклад, Музей Другої світової війни в Гданську до 16 березня 2023 року, тобто за 6 років роботи з перервою на пандемію, відвідали 2,5 млн осіб, Музей Варшавського повстання у 2022 році відвідало майже 514 тис. осіб).

Роль наративних музеїв все частіше зводиться до консолідації національної ідентичності навколо розповіді про минуле, яку поділяє суспільство. Часто тут може бути присутній ризик представлення спрощеного бачення минулого, адаптованого до поточних політичних цілей, які ставить перед собою влада. Це несе загрозу інструментального підходу до експонатів у музейному наративі. У більш демократичній версії політики пам'яті музею належить роль творення розповідей про досвід певної спільноти з точки зору цієї ж спільноти.

Переважає більшість наративних історичних музеїв, заснованих у Європі за останні 30 років, розповідають історію XX століття, хоча трапляються й винятки. Домінування новітньої історії в музеях особливо помітне в Центральній-Східній Європі та на Балканах.

Роль спогадів свідків в історичних музеях

Через концентрацію експозицій та діяльності історичних музеїв у XX столітті, важлива роль у виставках відводиться спогадам свідків історії. Така ситуація ставить перед музейними працівниками питання, як представити ту чи іншу історичну подію в музейному наративі, враховуючи негомогенність спільноти, яка її пережила. Це породжує додаткові питання: чиї історії вибрати? Які з них є репрезентативними для досвіду, представленого у наративі музею? Як підібрати й поєднати спогади та інші експонати, аби вони представляли проблему всебічно й універсально, а не зосереджувалися на окремих біографіях? Наступні питання, з якими стикаються куратори музеїв, це те, як усна історія²⁸ та інші методи збору

²⁸ Усна історія (*oral history*) – метод дослідження (котрий вимагає дотримання встановленої дисципліни), розмова з конкретною особою про події, які вона пережила, з наміром записати її спогади, а потім архівувати та розповсюджувати їх.

розповідей про минуле відповідають ролі сучасних історичних музеїв і потребам дедалі вимогливішої аудиторії. У випадку музейних наративів про важке минуле, додатковим питанням, вартим розгляду виступає наступне: як говорити про важке минуле, щоб не роздмухувати конфлікт, а створити простір для діалогу?

Американські інституції були одними з перших, хто використав розповіді очевидців у музейних наративах. Часто це були місцеві чи регіональні музеї, тимчасові виставки, чи свого роду кімнати-музеї. Метою розповідей свідків зазвичай була контекстуалізація інших експонатів, аби надати виставці більш особистого тону. Доволі часто елемент усної історії мав на меті стимулювати соціальний діалог щодо конкретної проблеми, а отже, бути своєрідним втручанням не лише в дискурс пам'яті про показану подію чи явище, а й в актуальні суспільні проблеми.

Участь спогадів свідків у музейних експозиціях також має на меті будувати спільну розповідь про минуле тієї чи іншої громади. Йдеться про залучення громадськості до дослідницького процесу, який передуює підготовці виставки, а також до процесу її створення. Ці типи проєктів часто використовуються в регіональних музеях, тимчасових виставках, організованих неурядовими організаціями чи установами, що займаються публічною історією, а також у постійних виставках великих історичних музеїв. Розповіді свідків і метод усної історії є практично незамінним елементом сучасних музеїв, які все частіше намагаються розвивати інтегративний підхід та ініціювати багатосторонній діалог з відвідувачами.

Саме тому розповіді свідків та усна історія все частіше присутні в музейних наративах. Вид цієї присутності поступово змінюється. Наразі розповіді використовуються не тільки як цитати, що ілюструють експонати й покликані привернути увагу відвідувача. З часом, завдяки новим технологіям, розповіді свідків стали відігравати роль одного з основних експонатів експозицій, навіть коштом предметів. Такі рішення ґрунтувалися не лише на здатності усної історії оживляти минуле, але, що виявилось важливішим, на переконанні, що спогади свідків можуть показати багатовимірність людського досвіду, який неможливо виразити в матеріальній формі традиційних музейних експонатів. Розповіді свідків дозволяють побачити, що кожна людина і кожна подія мають багато вимірів. Люди не просто герої чи зрадники, не лише тирани чи жертви. Кожна людина стоїть на роздоріжжі багатьох потенційних історій.

Зі зростанням популярності усної історії швидко стало очевидним, що спогади очевидців у формі, яку можна було послухати чи переглянути, дозволяють відвідувачам мати безпосередній контакт із минулим у музеї (і, як наслідок, сприяють глибшій залученості відвідувача). Дедалі частіше

усноісторичні проекти передують підготовці музейного наративу й допомагають кураторам, а потім аудиторії зрозуміти складність проблеми, показаної в експозиції.

Історичні музеї та наративні експозиції в Європі – приклади

• Дім терору (Будапешт, Угорщина)²⁹

Музей-меморіал, присвячений жертвам режимів фашизму і комунізму в Угорщині, а також героям революції 1956 р. Відкритий 24 лютого 2002 р. Ініціатором створення музею був прем'єр-міністр Віктор Орбан. Його перша і єдина директорка Марія Шмідт відома в Угорщині як «придворна історикinja Віктора Орбана». Відкриття музею набуло широкого розголосу в ЗМІ.

Музей розташований в історичній кам'яниці у центрі Будапешта, пристосованій до потреб закладу. У 1937–1944 роках будівля була штаб-квартирою та в'язницею організації «Стрілохрест», фашистської, антикомуністичної та антисемітської партії, заснованої в 1935 році в Угорщині Ференцом Салаші, яка співпрацювала з Третім рейхом під час Другої світової війни. У 1945 році будівлю зайняла комуністична таємна поліція РРО, тобто політичний відділ комендатури поліції Будапешта, пізніше перейменований на відділ безпеки Угорської державної поліції, а потім на політичну поліцію Угорської Народної Республіки. Будівля була політичною в'язницею, а підвали стали місцем тортур і вбивств. Після 1956 року в будинку розміщувалися квартири.

Дім терору веде широку просвітницьку та видавничу діяльність. Цей заклад став першим наративним історичним музеєм у Центрально-Східній Європі, присвяченим подіям новітньої історії. Він став зразком для інституцій такого типу, які згодом з'явилися в інших столицях регіону, наприклад у Польщі. Музейні експерти з інших країн, створюючи проекти для місцевих інституцій, неодноразово мали навчальні візити та зустрічі з творцями Дому терору.

Основна експозиція починається на третьому поверсі Дому терору. На цьому рівні є вісім виставкових залів і проекційна зала. Перша кімната – це вступ до теми нацистської та радянської окупації Угорщини. Вона визначається датою 19 березня 1944 року, названою днем втрати Угорщиною незалежності. Наступна кімната – Пасаж угорських нацистів (Стрілохрест). Її атмосфера покликана відобразити тотальний, сюрреалістичний хаос і жах, які характеризували терор стрілохресників по всій

²⁹ Див. Terror Háza, <https://www.terrorhaza.hu/hu>

країні. Наступна кімната – зала ГУЛАГу та радянських виправно-трудових таборів, де вшановують угорців, як цивільних, так і політичних в'язнів, вивезених до радянських таборів примусової праці. Об'єм приміщення, карта на підлозі та спогади свідків покликані показати «безнадійну долю 700 000 угорців»³⁰, які жили в бараках і були ув'язнені в СРСР. Зміни, які тоді відбувалися в Угорщині, представлені в меншій виставковій залі: Залі перевдягання. Вона присвячена «новій, тоталітарній диктатурі та економічній системі, яка суперечить здоровому глузду», як йдеться в описі. Інсталяція, що обертається в центрі кімнати, з уніформами стрілохресників і таємної комуністичної поліції, символізує «зміну диктатур та їхнє спільне ядро; здавалося б, що вони протилежні одна одній, але насправді це дві сторони однієї медалі».

Наступний простір показує повсякденне життя «розвиненої комуністичної диктатури 1950-х років». У першій половині зали стоять виборчі урни, що нагадують про однопартійну «соціалістичну демократію». Наступна кімната «радянських радників» показує роль організацій, які наглядали за радянізацією Угорщини. Потім відвідувач потрапляє в кімнату, де розповідається історія угорського опору комунізму. У залі показують пропагандистські фільми з того часу.

Приміщення на першому поверсі, сходи та внутрішній дворик, за концепцією Дому терору, не стільки належать до експозиційного простору, скільки є невіддільною частиною музею. Дві мармурові меморіальні плити на сходах та короткий документальний фільм, який показують у вестибюлі, документальні фільми на екранах на стіні й танк на подвір'ї покликані нагадувати про темну історію будівлі. У дворик музею стоїть танк Т-55, а на стінах висять фотографії жертв комуністичного режиму.

Музейні кімнати, розташовані в підвалі, розповідають історію в'язниці й тортур, які чинилися в стінах будівлі. Половина підвалу – це реконструкція, яка показує первісний стан цього місця з середини минулого століття. Друга половина підвалу є продовженням експозиції: Інтернування, 1956, Відплата, Еміграція, у хронологічному порядку. Одним із експонатів є короткометражний документальний фільм про страти, який вражає глядача своєю нейтральною тональністю. У підвалі знаходиться Зала сліз, на стінах якої висять імена людей, страчених за політичними мотивами у 1945–1967 роках.

У коридорі розміщені фотографії прихильників і маріонеток двох репресивних режимів, тобто стрілохресників і комуністичних лідерів.

³⁰ Якщо не зазначено інше, цитати та фотографії у тексті походять з офіційних вебсайтів описаних музеїв або з колекції авторки.

Джерело: Танк, <https://www.terrorhaza.hu/hu/kiallitasok/allando-kiallitas/foldszint/tank>

Джерело: Зала сліз, <https://www.terrorhaza.hu/hu/kiallitasok/allando-kiallitas/pince/konnyek-terme>

Винуватцями окреслено усіх, «хто брав активну участь у створенні та підтримці двох угорських тоталітарних режимів терору (стрілохресницького та комуністичного), а також тих, хто обіймав відповідальні посади

у виконавчих органах цих двох режимів. Більшість із цих людей служили або обіймали відповідальні посади в організаціях, де вчинялися злочини проти людяності та військові злочини. Винуватці або брали участь у таких злочинах, віддавали накази про їх виконання, санкціонували такі рішення, або ж підтримували їх. За словами творців виставки, після антикомуністичної революції 1989–1990 років в Угорщині не відбувалося гучних процесів над комуністичними злочинцями. Тому цей фрагмент експозиції є способом притягнення їх до відповідальності. Автори виставки поставили знак рівності між стрілохресниками та комуністами. Пояснюють це тим, що «представники обох ідеологій вчинили немислимі раніше злочини проти сотень тисяч громадян Угорщини. Хоча правосуддя на рівні Нюрнберзького процесу не відбулося, наш обов'язок – принаймні сприяти йому, показуючи імена та обличчя винуватців».

Джерело: Галерея винуватців, <https://www.terrorhaza.hu/hu/kiallitasok/allando-kiallitas/pince/tettesek-galeriaja>

Музей використовує багато засобів вираження, засобів побудови оповіді та різноманітних типів експонатів. Сам простір будівлі, колишньої в'язниці та місця тортур, є музейним об'єктом. Про це нагадує зовнішній вигляд історичної кам'яниці, на якій, завдяки конструкції даху, видніє слово „TERROR”.

У музеї в багатьох місцях є фрагменти розповідей свідків, які плавно вплітаються в музейний наратив, тим самим легітимізуючи його. Основна експозиція також містить предмети та документи епохи. Важливим елементом музейного наративу є гра світла й тіні, яка особливо помітна в Залі сліз.

Джерело: Дім терору (Будапешт), <https://www.terrorhaza.hu/en>

Музей здобув популярність серед угорської та міжнародної аудиторії. Він став одним з обов'язкових місць, які варто побачити під час відвідування столиці Угорщини. Його рекомендують відвідати в книжкових путівниках Будапешта та Угорщини, в туристичних брошурах, а також у популярних відеоблогах чи відеопутівниках, опублікованих на платформі YouTube. Відвідувачі музею зазначають, що це місце дозволяє їм відчувати терор, з яким довелося зіткнутися мешканцям Угорщини у важкі часи комунізму. Розповіді людей, які відвідали музей, свідчать, що саме такий історичний досвід є для них головним «здобутком» візиту. Такі міркування свідчать про сильний вплив музею на емоції реципієнта. До подібних висновків приходять відвідувачі інших історичних музеїв, про які йдеться у цьому тексті.

Водночас музей критикують історики та музеєзнавці. Вони вказують, що повідомлення є спрощеним, як про режим Салаші, так і про комуністичну систему. Комуністична система, представлена в Домі терору, виглядає цілком нав'язаною згори, як абсолютно чужа для Угорщини модель. У такому наративі Угорська революція 1956 року є символом опору угорського суспільства іноземним силам і комунізму аж до 1989 року. На думку критиків, Дім терору не лише спрощує історію Угорщини та угорців під час режимів Стрілохресту і комунізму, але також свідомо оминає

небажані та незручні угорцям теми, особливо з точки зору правочен-тристської та популістської політики під керівництвом Віктора Орбана. Такий підхід, через важливу роль Дому терору у формуванні колективної пам'яті про 1944–1989 роки, призводить до міфологізації минулого.

Музей Варшавського повстання (Варшава, Польща)³¹

Музей розповідає історію Варшавського повстання, яке тривало з 1 серпня по 3 жовтня 1944 року. Це був збройний напад на німецькі війська, які окупували Варшаву. Організатором виступила Армія Крайова та структури Польської підпільної держави. У Варшавському повстанні брала участь переважно молодь. Територія повстання охопила частину лівобережних районів Варшави, невелику територію Правобережної Варшави та кілька сусідніх міст. Воно відоме як найбільший рух опору в окупованій Європі. Вважається, що під час двомісячних боїв було вбито та пропало безвісти близько 16 тис. учасників польського руху опору, близько 6 тис. було важко поранено. Крім цього, від 150 до 200 тис. польських цивільних загинуло внаслідок авіанальотів, артилерійських обстрілів, важких умов життя та масових страт. Музей відкрито 31 липня 2004 року, напередодні 60-ї річниці початку повстання.

Створення інституції, що вшановує пам'ять Варшавського повстання, отримало широку громадську підтримку через важливе місце, яке ця подія займає в колективній пам'яті польського суспільства. Перші плани створення музею з'явилися після 1956 р., під час т. зв. відлиги. Після демократичних змін 1989/90 років ця тема постійно була присутня в публічних дебатах. Зрештою, рішення про створення музею прийняв мер Варшави Лех Качинський, і музей було збудовано в рекордно короткі терміни. У 2003 році була розроблена концепція установи, а в грудні 2003 року міська рада Варшави ухвалила постанову про створення нової інституції культури – Музею Варшавського повстання. Будівельні роботи розпочалися у квітні 2004 року і велися цілодобово в три зміни. 31 липня 2004 р., за день до 60-ї річниці початку Варшавського повстання, мер Варшави Лех Качинський урочисто відкрив музей.

Музей Варшавського повстання розташований у колишній трамвайній електростанції, збудованій у першому десятилітті XX століття. Символом будівлі з червоної цегли є 30-метрова вежа, на якій здалеку видно символ Варшавського повстання – Знак Польщі, що бореться. Всередині музейна сценографія має сучасний вигляд. Шлях для відвідувачів

³¹ Muzeum Powstania Warszawskiego, <https://www.1944.pl>

позначено сторінками розірваного календаря, на якому коротко описано кожен день повстання (відвідувачі можуть забрати їх додому). Біля входу на виставку відвідувач бачить стіну з телефонними будками. Взявши слухавку та натиснувши відповідну кнопку, відвідувач може поставити учаснику повстання одне із заготовлених запитань. Усна історія, звуки бойових дій та інші звукові ефекти є постійним елементом експозиції та створюють понуру атмосферу музею.

Джерело: Телефони до свідків історії, <https://www.1944.pl>

Музейна експозиція створена таким чином, аби постійно взаємодіяти з відвідувачами. Багатьох експонатів можна торкатися. Вони часто мають на меті дивувати публіку – у музеї зберігається повнорозмірна копія відомого американського бомбардувальника часів Другої світової війни – Liberator B-24, мотоцикл і багато гвинтівок. Мета музею – зворушити відвідувачів і вплинути на їхні емоції. Ян Олдаковський (з 2004 року директор Музею Варшавського повстання, раніше представник музею, призначений тодішнім мером Варшави Лехом Качиньським) в одному з інтерв'ю визнав: «аби достукатися до людини з історією, її потрібно потрясти. Все як у кіно. У кіно історія розповідається людиною і передається через емоції. Відвідування музею триває стільки ж, скільки кіносеанс, тобто близько двох годин. Ми хотіли зафіксувати те, що змушує людей виходити з кінотеатру під враженням, і перенести це в музей».

Окрім основної експозиції, яка складається з історичних предметів, мультимедійних екранів та інформаційних стендів, у музеї також є каплиця (римсько-католицька), кінотеатр, кав'ярня та кімната малого повстанця. Останній простір – єдина яскрава та барвиста кімната в музеї, де маленькі відвідувачі можуть перев'язати плюшевого ведмедика, погратися з ним, зіграти в настільну гру чи приміряти форму скаутів-листонош, які розносили пошту під час Варшавського повстання.

Джерело: Кімната малого повстанця, <https://www.1944.pl>

Виставка показує повстання з різних ракурсів: політичної історії (наприклад, співвідношення міжнародних сил на початку повстання та під час бойових дій), військової історії та історії повсякденного життя під час повстання. Повстанці представлені як герої, які боролися за волю Польщі. Їхня головна мета – свобода, за яку варто віддати життя. Тому втрати, понесені під час повстання, мають сенс. Виставка представляє повстання як подію, в якій беруть участь представники всіх соціальних груп – чоловіків, жінок, дітей, людей похилого віку. В експозиції також відведено місце представникам інших національностей, які проживали у Варшаві та брали участь у повстанні. Це були солдати, які втекли з таборів для військовополонених, втікачі з примусових робіт у Третьому Рейху, а також дезертири з німецької армії чи Червоної армії. Найчисельнішу групу становили словаки, угорці та французи. Також допомагали повстанцям кілька бельгійців, голландців, греків, англійців та італійців.

На виставці також є «німці» та «росіяни», але з відносно невеликими акцентами. «Німці» представлені як мучителі мешканців Варшави, які вели щасливе життя під час війни. Центральний пункт виставки – щоденник, який вів протягом війни восьмирічний Єжи Арцт. Записи показують повсякденне життя дитини посеред боїв. Останні слова: «Але ми не можемо забути про варварство німців. Ніколи! Ніколи!», написані відразу після війни, є зворушливим нагадуванням для майбутніх поколінь. У подібному світлі представлені росіяни. У цій частині виставки домінує характерний червоний колір, який одразу викликає асоціації з комуністичним режимом. У наративі музею росіяни описані як ті, хто захопив владу в Польщі після поразки Варшавського повстання та після закінчення Другої світової війни, тобто ті, хто забрав у поляків свободу.

Джерело: «Люблінська (комуністична) Польща», <https://www.1944.pl>

Тобто в наративі Музею Варшавського повстання присутні лише два типи історичних постатей – це або учасники повстання, які боролися за свободу, або їхні вороги. Показана тотальна боротьба – боротьба добра і зла, боротьба за загальнолюдські цінності – такі як свобода, гідність і право на самовизначення. З цієї точки зору, попри те, що повстання закінчилося військовою поразкою, воно було моральною перемогою і тому є джерелом національної гордості.

Музей Варшавського повстання користується великою популярністю як гостей Варшави, так і самих варшав'ян. Зараз його представляють як головний історичний музей столиці Польщі. Це майже обов'язковий

пункт шкільних екскурсій. Близько 75 відсотків відвідувачів – учні початкових та середніх шкіл.

Музей також проводить діяльність у сфері публічної історії, присвяченій повстанню та Другій світовій війні, а також історії та культурі Варшави (конференції, зустрічі, заняття). Веб-сторінка музею – це компендіум знань про Варшавське повстання. Важливим проектом, який реалізує музей, є Архів усної історії. Спогади свідків повністю публікуються в онлайн-базі. Їхня тематика в основному охоплює Другу світову війну та післявоєнні роки. Музей щорічно організовує відзначення річниці початку Варшавського повстання (у тому числі концерт за участю зірок популярної музики). Інституція видає книги та музичні альбоми про Варшавське повстання. Серед видань музею є наукові та науково-популярні книги й навіть комікс про повстання. У музейній крамниці та інтернет-магазині продають гаджети, пов'язані з повстанням. Музей має свою волонтерську програму. Волонтери – це переважно представники варшавської громади, котрі, серед іншого, допомагають організовувати акції пам'яті про Варшавське повстання, які проводяться у громадському просторі Варшави, зокрема «Годину W» – захід, який відбувається щороку 1 серпня о 17:00, тобто в річницю початку Варшавського повстання.

Попри те, що музей користується великою популярністю серед відвідувачів, він також буває об'єктом критики. Йому закидають, що експозиція не містить інформації про публічну та історіографічну дискусію, що велася в середовищі польських воєначальників, дослідників, журналістів і політиків щодо обґрунтованості Варшавського повстання. Це важливо, оскільки питання про те, чи варто було починати повстання, викликало одну з найгучніших і найтриваліших дискусій у польській історіографії та історичній публіцистиці. Можливо, ця тема не стала представлена в експозиції через те, що однією з основних цілей створення музею було вшанування жертв повстання. Тому музей розповідає історію Варшавського повстання крізь призму героїзму його учасників і героїзму цивільного населення (цивільне населення в експозиції включено до категорії «солдати», тобто «прості люди» представлені як активні учасники повстання).

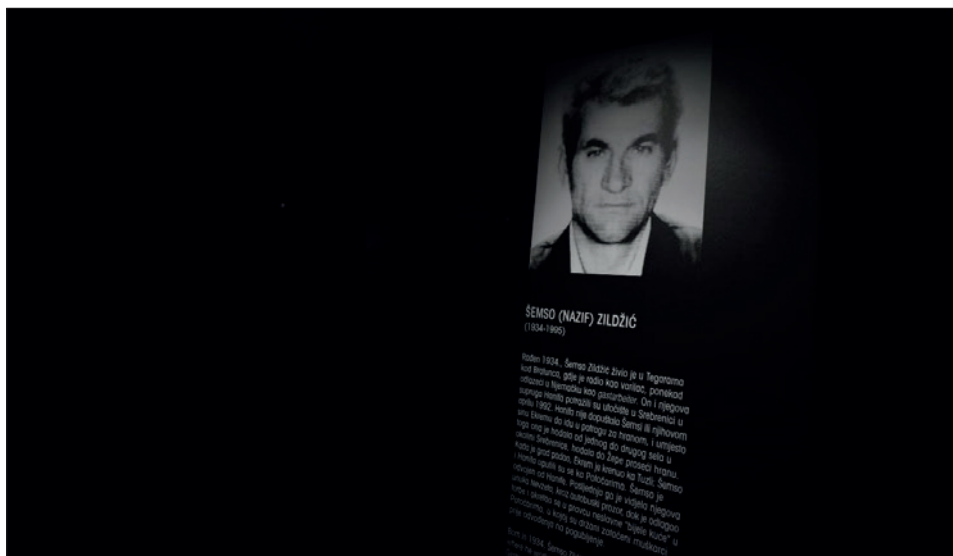
Варто підкреслити, що знання польського суспільства про Варшавське повстання нині формує передусім варшавський музей. Тепер дебати про потрібність початку Варшавського повстання практично вщухли. Дослідження, проведені Центром вивчення громадської думки (CBOS), показують, що від початку роботи музею оцінка Варшавського повстання як події, якою пишаються поляки, зростає. Ця гордість виражається різними способами, наприклад, участю в ювілейних заходах, носінням т.зв. патріотичного одягу і татуюваннями за мотивами символів повстання.

Меморіальний центр Сребрениця–Поточарі (Сребрениця–Поточарі, Боснія і Герцеговина)³²

Меморіальний центр Сребрениця-Поточарі був заснований у 2000 році за рішенням Верховного представника у справах Боснії та Герцеговини. Це меморіал і кладовище жертв геноциду 1995 р. Центр був відкритий тодішнім президентом США Біллом Клінтоном 20 вересня 2003 р. Його будівництво коштувало 5,8 млн доларів. Значна частина коштів надійшла як пожертви приватних груп і урядів. Так, США пожертвували на проєкт 1 млн доларів.

Основним простором Меморіального центру є кладовище. До липня 2020 року там було поховано 6643 жертви. Їхні могили позначено однаковими білими надгробками. На кладовищі розташовані мечеть, список жертв, висічений на напівкруглій кам'яній інсталяції, і невелика зала для тимчасових виставок. Робочі кабінети та виставковий простір центру розташовані в приміщенні колишнього акумуляторного заводу, який під час облоги Сребрениці служив штабом голландського батальйону UNPROFOR.

У Меморіальному центрі діє постійна експозиція «Кімната пам'яті – особисті історії». Вона відкрилася у 2007 році. Експозиція складається з фотографій чоловіків, які загинули в Сребрениці, їхніх особистих речей, знайдених у братських могилах, і спогадів про них. Виставка дуже

Джерело: «Кімната пам'яті – особисті історії», <https://srebrenicamemorial.org>

³² Memorijalni centar Srebrenica – Potočari, <https://srebrenicamemorial.org>

стримана, приглушене світло в кімнаті та лаконічність кольорів призводить до того, що головну роль відіграють спогади свідків та особисті речі жертв.

У центрі також розміщена постійна виставка «Поразка міжнародної спільноти», яка розповідає про роль миротворців ООН під час розпаду «безпечної зони» Сребрениці у липні 1995 року. Вона розташована у від-реставрованому історичному штабі голландського батальйону ООН у Поточарі та відтворює різні приміщення, які використовував батальйон у 1994–1995 роках, включаючи кабінети, конференц-зали та спальні. Також показано історію однієї з жертв – Ріяда («Рікі») Фейзіча.

Наступний простір має назву «Пам'ятай». Ця експозиція містить 25 речей жертв геноциду, знайдених у братських могилах та на маршруті Маршу смерті. Виставка, окрім портретів та свідчень осіб, що передали ці предмети, представляє історію життя та боротьби за виживання під час геноциду в Сребрениці.

Меморіальний центр також має постійну експозицію, котра складається з 80 фотографій і чотиригодинного фільму, що показують жахіття, які пережили жителі та біженці в Сребрениці та її околицях. Експозицію створив боснійський фотограф Зія Гафік; вона включає роботи фотографів Пола Лоу, Рона Хавіва, Гері Найта та Рода Нордленда. Відео надано

Джерело: «Поразка міжнародної спільноти», <https://srebrenicamemorial.org>

Джерело: «Поразка міжнародної спільноти», <https://srebrenicamemorial.org>

Джерело: «Пам'ятай», <https://srebrenicamemorial.org>

військовим кореспондентом Тоні Біртлі та змонтовано „VII Academy Foundation”.

Особлива роль центру – дослідницька діяльність, особливо у сфері збирання особистих речей жертв геноциду, аналізу відповідних вироків

Джерело: «Foundation VII: виставка», <https://theviifoundation.org/the-srebrenica-2020-installation-presented-by-the-vii-academy-and-the-vii-foundation/>

та притягнення до відповідальності за геноцид і злочини проти людства. Меморіальний центр також займається протидією запереченню геноциду, публікуючи тексти, відео та організовуючи заходи для інформування громадськості та підвищення обізнаності про геноцид. Здійснюється це через сайт, соціальні мережі та партнерські ЗМІ.

Дослідницький колектив Меморіального центру також займається збором та увічненням історій жертв, уцілілих і свідків геноциду в Сребрениці. Це дуже важливий аспект діяльності центру. Спогади, зібрані за допомогою метода усної історії, виконують важливу функцію. Вони дозволяють показати особистість людей, які безпосередньо пережили геноцид. Розповіді дають уявлення про життя жертв та уцілілих до війни, під час облоги та після геноциду.

Один із проєктів усної історії Меморіального центру, який реалізується спільно з The Balkan Investigative Reporting Network Bosnia and Herzegovina (неурядова організація з центральним офісом у Сараєво, яка спеціалізується на моніторингу та репортажах про судові процеси щодо

воєнних злочинів та корупції) – це відеопроєкт, метою якого є боротьба із запереченням геноциду шляхом документування історій 100 людей, котрі пережили масові вбивства в липні 1995 р. Записи розповідають біографії вбитих у Сребрениці з погляду їхніх близьких. Результати проєкту презентували на конференції «Роль усної історії в протидії ревізіоністським наративам» („The Role of Oral History in Countering Revisionist Narratives”) 11 червня 2021 року. Половина заходу була присвячена тому, як особисті історії можуть викликати емпатію, яка може призвести до діяльності проти заперечення геноциду, і як для боротьби з ревізіоністськими наративами варто використовувати нові технології. Частина відео доступна на YouTube, на каналі організації BIRN Bosnia and Herzegovina³³.

Центр співпрацює з митцями та готує виставки, які потім можна побачити в Меморіальному центрі та поза ним, бере участь в організації Дня пам'яті жертв геноциду – 11 липня та підтримує заходи, пов'язані з цією датою. Центр ділиться зібраними матеріалами для наукових досліджень та заходів, спрямованих на запобігання геноциду у світі. Результатом співпраці є дослідницькі проєкти, тексти, тимчасові виставки та мистецькі твори. Однією з останніх стала праця «Чому тебе немає?» («Što te nema?») сучасної мисткині Аїди Шехович. Це була пересувна

Джерело: «Чому тебе немає?», <https://stotenema.com>

³³ Див. <https://www.youtube.com/watch?v=-CYXe4WUGl4>

інсталяція, що складалася з 8372 філіжанок свіжозвареної боснійської кави, натхненна історіями вдів зі Сребрениці. Інсталяція відтворювалася, серед іншого, під час Венеційської бієнале мистецтва у 2019 році, а також у Бостоні та Женеві.

Меморіальний музей у місті Кан (Кан, Франція)³⁴

Музей та військовий меморіал. Основна експозиція присвячена Другій світовій війні, висадці союзників у Нормандії та Холодній війні. За словами творців, ця інституція демонструє насильство у XX столітті, щоб показати, наскільки нестійким є мир. Через тональність основної експозиції Меморіал у Кані називають музеєм миру. Музей є членом Міжнародної мережі музеїв миру³⁵ та Liberation Route Europe³⁶.

Музей розташований на північній околиці міста Кан, на місці старого бункера. Будівля була спроектована архітектором Жаком Мілле і є зразком монументальної архітектури. Біля входу в будівлю видніється напис: «Біль зламав мене, братерство підтримало мене, з моєї рани витекла ріка свободи». Це цитата Пола Дорі, місцевого нормандського поета. Перед входом у будівлю, де розміщується головна експозиція, майорять прапори основних держав, які брали участь у Нормандській битві, і копія скульптури «Ненасильство» („Non-violence”) авторства шведського митця Карла Фредріка Рейтерсварда.

Головна будівля музею була відкрита 6 червня 1988 року в річницю висадки союзників у Нормандії. У наступні роки додано залу, присвячену Нобелівській премії миру (1991) і частину, присвячену Холодній війні (2002). У 2009 і 2010 роках головну експозицію було оновлено та відкрито нові простори: «Світова війна, тотальна війна» та «Висадка і битва в Нормандії» у частині, присвяченій Другій світовій війні, а також «Берлін у серці Холодної війни» у частині, присвяченій Холодній війні. Основними авторами внесених змін стали відомі французькі історики П'єр Лаборі та Дені Пешанські. Загалом Меморіальний музей у місті Кан постійно змінюється, основна експозиція модифікується щороку. Невід'ємною складовою Меморіалу є сади пам'яті: американський (1994), канадський (1995) і британський (2004). В одному зі збережених бункерів, розташованому під будівлею основної експозиції, розміщено виставку,

³⁴ Mémorial de Caen, <https://www.memorial-caen.fr>

³⁵ Див. більше <https://www.peace-ed-campaign.org/pl/museums-for-peace-resources/>

³⁶ Див. більше <https://www.liberationroute.com/pl>

Джерело: «Ненасильство», Карл Фредрік Рейтерсвард. Автор фото: M.Strikis, Вікіпедія

яка розповідає про повсякденне життя німецьких солдатів під час окупації та лінії німецької оборони.

Основна експозиція містить понад 8 тисяч експонатів і понад тисячу документів. Колекція в основному стосується Другої світової війни в Європі. Виставка організована в хронологічному порядку, починаючи з кінця Першої світової війни та закінчуючи падінням Берлінської стіни. Центральне місце в ній займає Голокост. Зала, присвячена Голокосту та масовому насильству, займає 400 м². Це одна з небагатьох колекцій, в якій розповідається про події поза Європою, розповідаючи також про звірства, скоєні в Азійсько-Тихоокеанському регіоні в 1937–1945 роках. У цьому контексті варто додати, що з 2008 року музей у місті Кан є місцем зберігання речей, вилучених із могил євреїв, які загинули під час «Голокосту від куль», ідентифікованих фондом Yehad-In Unum. Закриває виставку кімната «Європа. Наша історія», в якій демонструється однойменний 19-хвилинний фільм. Відео, засноване на архівних кадрах з історії Європи ХХ століття, завершується пересторогою про те, що мир є найціннішим і водночас найкрихіткішим спільним благом³⁷.

Музей проводить роботу у сфері публічної історії. На сайті музею у вкладці «Освітній простір» можна знайти пропозиції, адаптовані до

³⁷ Див. <https://www.histoire-europe360.com>

Джерело: «Європа. Наша історія», www.normandie-tourisme.fr

рівня учнів, які навчаються у початковій школі, гімназії, ліцеї та професійних училищах. Також музей підготував матеріали для вчителів та, окремо, для преси. Цей заклад організовує історичні конференції, дні відкритих дверей, кінопокази, видає публікації. Усі ці заходи стосуються історії XX століття. Часто вони охоплюють не лише теми, які обговорюються на основній експозиції музею, а й теми, що стосуються європейської культури. Меморіальний музей у місті Кан у центрі всієї своєї діяльності ставить мир.

2.5. Усні джерела про Голокост у вибраних архівах та музейних закладах Польщі (Конрад Зелінський)

З кінця XIX століття, коли на фонографних циліндрах вперше були записані усні розповіді, минула ціла епоха. Сьогодні завдяки технічному прогресу запис навіть найдовших оповідей не є проблемою, звук супроводжується зображенням, що дозволяє, зокрема, спостерігати за мовою тіла особи, яка дає інтерв'ю, та краще розуміти її емоції. Проте, так само як і раніше, ми збираємо усні джерела: інтерв'ю, свідчення очевидців, етнографічні матеріали тощо, бо вони є резервуаром пам'яті та частиною національної, державної чи загальнолюдської спадщини, а їх аналіз збагачує наші знання про минуле та може сприяти реконструкції його

фрагментів. Безперечно, сьогодні усна історія (англ. *oral history*) є важливим елементом формування групової ідентичності.

Усна історія складається з зареєстрованих у вигляді аудіо- та відеозаписів свідчень, які стосуються певних подій, а отримана таким чином оповідь зазвичай містить унікальні спогади та досвід свідка історії³⁸. Визначаючи *oral history* з гетерогенної перспективи, слід вказати, що вона, на відміну від усної традиції, ґрунтується на безпосередньому досвіді свідка історії³⁹.

У цьому підрозділі розглянемо деякі установи, що займаються усною історією, та коротко опишемо колекції записів у вибраних польських музейних, освітніх та науково-дослідних закладах. Також розповімо, як записи усної історії використовуються в дослідженнях та як їх презентують на виставках. Основний акцент зробимо на матеріалах, пов'язаних з Голокостом. Записи про найбільший геноцид ХХ століття шокують і лякають. Знищення європейських євреїв, яке відбувалось переважно на польських землях, присутнє в освітніх програмах, науці, мистецтві, музиці, літературі, популярній культурі та, звісно, представлене за допомогою різноманітних засобів на виставках та в музейних закладах. Без сумніву, з огляду на важливість проблеми, а також обмежену, а сьогодні вже практично нульову кількість потенційних свідків, фонографічні та аудіовізуальні спогади про Голокост мають виняткову цінність⁴⁰.

* * *

Наразі реєстрацією, архівуванням та поширенням усної історії в Польщі займаються, зокрема, такі установи, як Музей варшавського повстання, Музей еміграції у Гдині, Музей історії польських євреїв POLIN

³⁸ Baum-Gruszowska M., *Historia Mówiona jako źródło historyczne* [в:] *Światła w ciemności. Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata: relacje historii mówionej w działaniach edukacyjnych*, ред. M. Baum-Gruszowska, D. Majuk, Lublin 2009, с. 49.

³⁹ Kierzkowski M., *Historia mówiona – próba definicji koncepcji*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2014, № 4, с. 13.

⁴⁰ Поштовхом для написання цієї статті є заплановане Фондом Ріната Ахметова створення архіву-музею «Голоси мирних», який має збирати документальні матеріали та свідчення про агресію Росії проти України, що триває з лютого 2022 року. Розповіді та записи про Голокост можуть бути точкою відліку та прикладом того, як такого роду матеріал експонується та використовується в музеях та наукових дослідженнях; я абсолютно не ставлю знак рівності та не прирівнюю геноцид польських та європейських євреїв під час Другої світової війни з воєнними злочинами, за які, радше обґрунтовано, звинувачується російська армія та кремлівський режим у нинішній війні в Україні. Детальніше про проект «Голоси мирних» на сайті: https://civilvoicesmuseum.org/en/my-story?utm_source=fdu&utm_medium=banner&utm_campaign=story

у Варшаві, Музей Другої світової війни у Гданську та багато інших. Колекції усних джерел, які зазвичай доступні в Інтернеті, створюються в багатьох містах, в різних науково-дослідних, освітніх, культурних установах, фондах та товариствах. Найбільшу в Польщі колекцію спогадів мають Центр «Карта» та Дім зустрічей з історією (DSH), найстаріші записи їхнього Архіву усної історії датуються 80-ми роками минулого століття. «Завдяки колекціям Архіву, – читаємо на сайті «Карти» та DSH, – ви відкриєте індивідуальний, людський аспект Історії; наші свідчення містять унікальні, неочікувані образи та емоції, які складаються в захопливу хроніку ХХ століття»⁴¹.

На польській карті закладів, які займаються усною історією, важливе місце займає Люблін. Це насамперед заслуга працівників Центру «Брама Гродська – Театр NN», який фінансується люблінським муніципалітетом, а також дослідників, що з ним співпрацюють, зокрема науковців Університету імені Марії Кюрі-Склодовської. Центр не є найстарішою чи єдиною установою, яка займається широко зрозумілою усною історією, але багато методів та підходів, які впроваджують його співробітники, можна вважати піонерськими, а самі колекції вражають як своєю кількістю, так і різноманітністю тем.

З 1998 року в Центрі «Брама Гродська» реалізується Програма усної історії, яка полягає у реєстрації, опрацюванні та популяризації усних спогадів, що стосуються Любліна та люблінського регіону. Важливе, якщо не найважливіше місце у колекціях, займають свідчення жертв та свідків Голокосту, а також їхніх родичів⁴².

У рамках проекту «Архів усної історії – опрацювання та надання онлайн-доступу до ключових ресурсів», найцінніші матеріали з колекції Центру стали доступними для широкого кола користувачів. Ці заходи спрямовані на «популяризацію усної історії як способу відновлення пам'яті і сприяють збільшенню кількості ресурсів польської культурної спадщини»⁴³. Головну частину колекції складають записи поляків, які пам'ятають своїх єврейських сусідів або були свідками Голокосту (наприклад, інтерв'ю/розповідь Здзіслава Лупіна «Геноцид євреїв у Замості»)⁴⁴, а також тих, хто вижив (наприклад, Естер Лібер, «Геноцид у Катах, втеча родини до лісу»)⁴⁵. Загалом колекція люблінського Центру містить

⁴¹ <https://audiohistoria.pl/o-nas>; <https://dsh.waw.pl/historia-mowiona>

⁴² <https://teatrnn.pl/historiamowiona/>

⁴³ <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/news?news=full&newsId=fef3f1d9-1642-4e2b-810e-ec-d3bd5bb845>

⁴⁴ <https://teatrnn.pl/historiamowiona/fragments/zaglada-zydow-w-zamosciu/>

⁴⁵ <https://teatrnn.pl/historiamowiona/fragments/zaglada-w-katach-ucieczka-rodziny-do-lasu/>

декілька сотень записів, кожен з яких супроводжується короткою біографією співрозмовника. Записи поділені на: 1) біографічні спогади, тривалістю часом понад десять годин; 2) анкетні записи, підготовлені за раніше визначеним сценарієм з питаннями до свідка, тривалістю близько двох годин; 3) спогади, тривалістю не довше 30 хвилин. Звісно, всі записи транскрибовані, а пошук потрібної користувачеві інформації полегшує тегування, часто до них додається іконографічний матеріал та біографія особи, з якою проводилося інтерв'ю чи запис.

Центр «Брама Гродська» не є єдиною люблінською установою, де записують, зберігають, обробляють та надають доступ до аудіо- та відеоматеріалів про Голокост. Більший, або принаймні триваліший досвід, має тут Державний музей у Майданеку. Колекція звукових записів, яка належить до фондів цього музею, була створена ще у 70-х роках ХХ століття. Обґрунтуванням такої форми запису була необхідність збереження голосів колишніх в'язнів, які планувалося використовувати для доповнення експозиції⁴⁶.

Серед спогадів про функціонування табору, найважливішими є інтерв'ю з колишніми в'язнями (їх кілька сотень). У колекції переважають спогади поляків, за ними йдуть свідчення в'язнів єврейської національності та громадян колишніх радянських республік. Більшість записів у 1970-х роках вели згідно зі сталим сценарієм, де запитували, зокрема, про обставини арешту, тип транспорту, табірні процедури, розпорядок дня, побутові умови, які панували в Майданеку, часом з'являються питання про втечі, звільнення або спогади про визволення міста і табору тощо. Свідки часто порушували теми, пов'язані з геноцидом: зазвичай це були оповіді про прибуття до Майданека транспортів євреїв з гетто, розташованих в окупованій Польщі, про селекцію в'язнів та страти⁴⁷. На жаль, суворе дотримання сценарію та списку питань/проблем привело до того, що у випадку респондентів-євреїв поза увагою інтерв'юерів залишилися такі питання, як життя в гетто чи стосунки з сусідами, що, безперечно, вплинуло на якість цих матеріалів.

Трохи пізніше була створена колекція, що теж знаходяться у фондах Майданека і включає приблизно 150 відеозаписів, зроблених у 1987–1996 роках і стосуються єврейських в'язнів. Респонденти, колишні в'язні або свідки Голокосту, найчастіше згадували страту 18 400 євреїв у листопаді 1943 року, а також долю дітей, які були доставлені після ліквідації гетто

⁴⁶ Grudzińska M., *Zbiór „Nagrania audio” w zasobie Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka” 2011, т. XXV, с. 273.

⁴⁷ Там само, с. 275.

у Варшаві та Білостоці⁴⁸. У випадку цієї колекції, на відміну від звукозаписів 70-х років, респонденти мали можливість вільно висловлюватися, вони не були обмежені списком питань, що дозволило їм порушувати теми, які вони самі вважали за найважливіші або які стосувалися їх особисто чи глибоко запали в пам'ять. Природним наслідком такого метода у проведенні інтерв'ю та запису стало те, що деякі теми респонденти висвітлювали досить поверхово. Переважна більшість записів була зроблена з в'язнями-поляками, а лише чотири – з особами, що пережили Голокост⁴⁹.

Територія розташованого за кілька десятків кілометрів від Любліна колишнього табору смерті у Собіборі та постійна експозиція в новому музейному комплексі – є філією Музею в Майданеку. На відкритті кілька років тому виставці були представлені вибрані записи/спогади свідків, які активуються за допомогою спрямованих мікрофонів і супроводжуються відеозображенням⁵⁰. Експозиція в Собіборі носить документальний характер, і як пише її куратор Томаш Кранц у вступі до каталогу виставки: «вона ставить на перший план джерела – музейні експонати, документи, фотографії та свідчення, тих, хто вижив. Вона не пояснює представлених процесів та подій, а розповідає про них. Бо як можна раціонально пояснити те, коли майже щодня вбивали кілька тисяч осіб у місці, яке на перший погляд виглядало як спокійне містечко – з побіленими будинками та кольоровими клумбами, де біля газових камер табірний підрозділ СС провадив господарство, яке забезпечувало кухню продуктами. Тому виставка обмежується лише показом найважливіших фактів»⁵¹.

Як пише про цю експозицію Зофія Вуйцицька, «спогади очевидців на виставці, радше, є на другому плані, що виражається вже в самому розміщенні – більшість з них розташовані на табличках, що висувуються з-за основних експозиційних стендів. Вибрані цитати є конкретними, говорять про факти та відображають спостереження свідків, а не їх почуття. Тож вони розглядаються як доказовий матеріал та ілюстрація для висновків істориків»⁵². Особливістю є те, що аудіо- та відеозаписи із розповідями людей, які вижили в Собіборі, знаходяться у відділі, присвяченому пам'яті та вшануванню цього місця, а не його історії. Як зазначає Вуйцицька, це

⁴⁸ Siwek-Ciupak B., *Kolekcja nagrań video z relacjami byłych więźniów Majdanka*, „Zeszyty Majdanka” 2008, т. XXIV, с. 263.

⁴⁹ Там само, с. 263.

⁵⁰ SS-Sonderkommando Sobibor. Niemiecki obóz zagłady 1942–1943. Katalog wystawy stałej, Lublin 2020, с. 213.

⁵¹ Там само, с. 13.

⁵² Wóycicka Z., *Zachować decorum. Nowa ekspozycja stała w Muzeum i Miejsu Pamięci w Sobiborze*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, 2021, № 17, с. 643.

є певним відхиленням від сучасних трендів у музейній справі, де «індивідуальним свідченням надається дуже важливе, якщо не центральне місце в експозиції», а спогади часто трактуються некритично та цитуються без коментарів⁵³. Відтворювані по черзі записи, представлені у кількості близько 20-ти (відвідувачі також мають можливість вибору запису), є тут хоч і важливим, проте лише доповненням до експозиції. Основні тексти супроводжуються підписами під іконографічним матеріалом і, згідно з концепцією авторів виставки, мають розповідати окремі мікроісторії.

У згаданому вище Домі зустрічей з історією та Центрі «Карта» з офісом у Варшаві також є власна колекція звукових та аудіовізуальних записів про Голокост. Головним проектом Архіву усної історії, створеного та постійно поповнюваного працівниками цих установ, є «Забуті свідки ХХ століття». У рамках цього проекту записуються біографічні розповіді, які документують долі покоління свідків та жертв обох тоталітаризмів ХХ ст., а також перших десятиліть після завершення Другої світової війни – покоління, чисельність якого з роками невпинно зменшується. Серед респондентів – «звичайних людей» – є колишні в'язні нацистських і радянських таборів, сталінських в'язниць, люди, яких вивезено на примусові роботи до III Рейху, засланці до Сибіру, старі мешканці деяких міст та регіонів, що стали жертвами етнічних чисток і примусових міграцій, представники національних меншин, жителі прикордонних територій, східних регіонів колишньої Речі Посполитої, представники різних соціальних і професійних груп, члени збройних сил і антинацистського та антикомуністичного підпільного руху, і нарешті, особи, що пережили Голокост, ті, хто допомагав їм вижити, а також очевидці злочинів.

«Забуті свідки ХХ століття» – це відкритий проект: «ми досі знаходимо нові контакти серед літніх людей, які можуть розповісти нам свою історію; ми шукаємо їх, але вони також самі звертаються до нас або їхні родичі/знайомі повідомляють нам про них»⁵⁴. Записи супроводжуються іконографічним матеріалом – документи та фотографії, які нам дарують родини, скануються, описуються та додаються до даних спогадів.

Цікавим проектом, частково пов'язаним з Голокостом, є також «Ян Карський. Біографія, створена з чужої пам'яті», збірник записів, у яких про кур'єра з Варшави, який, зокрема, інформував світ про геноцид євреїв у Польщі, розповідають треті особи, знайомі та друзі⁵⁵. Натомість проектом, безпосередньо пов'язаним з Голокостом та його наслідками,

⁵³ Там само.

⁵⁴ <https://audiohistoria.pl/o-nas>

⁵⁵ <https://audiohistoria.pl/zbiory/165-jan-karski-biografia-stworzona-z-cudzej-pamieci>

Джерело: Лекція з усної історії в Музеї Варшавського гетто (надано музеєм)

є «Геноцид та ідентичність. Польські євреї, які вціліли завдяки «арійським документам», архівна колекція записів з 90-х років XX ст., зібрана Малгожатою Мельхіор⁵⁶.

Аудіо- та відеозаписи, що стосуються Голокосту, зберігає у своїх фондах варшавський Музей історії польських євреїв POLIN⁵⁷. Експозиції майбутнього Музею Варшавського гетто також включатимуть звукові та аудіовізуальні записи свідків і нащадків мешканців колишнього варшавського «закритого району» або учасників повстання в гетто у 1943 році, першого міського збройного спротиву єврейського населення в окупованій Європі⁵⁸.

Серед великих музейних установ, які можуть похизуватися значними колекціями аудіо- та відеозаписів у Польщі, слід згадати Музей Другої світової війни у Гданську⁵⁹ та Архів усної історії Музею Варшавського повстання⁶⁰. В обох закладах є записи, які прямо або опосередковано стосуються Голокосту, хоча основний акцент автори колекцій робили, відповідно, на

⁵⁶ <https://audiohistoria.pl/zbiory/159-spoeczna-tozsamosc-jednostki-kolekcja-magorzaty-me>

⁵⁷ <https://sztetl.org.pl/pl/historia-mowiona>

⁵⁸ <https://1943.pl/artikul/maluje-zeby-zapomniec-wywiad-z-aviva-blum-wachs/>

⁵⁹ <https://historiamowiona.muzeum1939.pl/>

⁶⁰ <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowonej.html>

оборонній війні Польщі у вересні 1939 р. та участі поляків у збройній боротьбі, а також спогадах учасників Варшавського повстання 1944 р. Аудіо-матеріали про Голокост також мають, зокрема, «Станція Радегаст» – філія Музею традицій незалежності в Лодзі, яка була так званим Umschlagplatz у Лодзі, місцем збору євреїв, яких вивозили на страту з Лодзинського гетто⁶¹, а також Фабрика «Емалія» Оскара Шиндлера у Кракові⁶².

* * *

Що нам дають аудіо- та відеозаписи, і на що слід звертати увагу, аналізуючи та інтерпретуючи їх? Усна історія у своїй основній функції, якою є запис спогадів старших людей, що можуть невдовзі нас залишити, або у функції рятування пам'яті, є znana вже довгий час. З моменту початку фіксації спогадів «головною метою було розширити спектр доступних історичних джерел у дослідженнях якогось аспекту чи „фрагменту” не-давнього минулого»⁶³.

До вищенаведених слів Пьотра Філіпковського приєднується Міхал Кежковський: «З точки зору усної історії як такої, що має перетворювати досвід на знання, особливо важливим є записування розповідей. Стосовно першої форми ми дізнаємося, що сама унікальність досвіду вимагає його фіксації у формі історії. Тут ми зіштовхуємося з процесом збереження такого досвіду, який варто запам'ятати»⁶⁴. Сам етап отримання знань, проте, як пише далі цитований автор, вимагає «наявності елементу, що запустить дослідницький процес. Цим елементом є питання: що сталося і яким чином? Без цього досвід не може перетворитися на конкретне знання»⁶⁵.

Тим часом, дослідники часто замість рефлексії: «як слід діяти, щоб усна історія могла функціонувати у якості повноцінної форми роздумів над минулим?», концентруються на питанні: «що може зробити для нас усна історія?»⁶⁶. Адже легко маніпулювати спогадами ще під час їх формулювання/запису, а потім вибирати ті, які відповідають нашому наративу, ігноруючи інші. Звісно, це проблема не лише усних джерел, хоча ними, здається, особливо легко маніпулювати.

Записи, інтерв'ю дійсно не є цілком достовірним джерелом, але, з іншого боку, вони дозволяють заглянути набагато глибше, познайомитись

⁶¹ <https://muzeumtradycji.pl/oddzial-stacja-radegast/>

⁶² <https://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/fabryka-emalia-oskara-schindlera>

⁶³ Filipkowski P., *Historia mówiona jako historia ratownicza: doświadczenie, opowieść, egzystencja*, „Teksty Drugie” 2014, № 5, с. 27.

⁶⁴ Kierzkowski M., цит. пр., с. 17–18.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само, с. 19.

з особистою перспективою свідка, часто відкривають багато невідомих деталей в описі конкретної події. Інтерв'ю – це не лише спроба відтворення фактів, але часто – й емоцій. Для психологів, психіатрів відкривається широке поле досліджень щодо ставлення, поглядів, поведінки в критичних ситуаціях, процесів витіснення травматичних подій або порушень пам'яті. У свою чергу, соціологам, які аналізують біографічні документи, такий матеріал дозволяє «досліджувати соціальну пам'ять як сукупність уявлень про минуле даної групи»⁶⁷.

Ставлячись до записів зі свідченнями очевидців Голокосту, інтерв'ю, розмов з ними, як цінного та унікального історичного джерела, слід пам'ятати, що воно є джерелом додатковим: найстаріші записи було зроблено приблизно через 30 років після закінчення війни, тому вони мають відігравати підпорядковану роль у порівнянні з попередніми свідченнями, що були зафіксовані безпосередньо після війни або навіть під час воєнних дій⁶⁸. Безумовно, участь у записі надає можливість уточнити деталі або розвіяти сумніви, однак – у випадку інтерв'ю, спогадів, анкет, що стосуються Голокосту – час, який пройшов від складання перших письмових свідчень до реалізації перших аудіозаписів, настільки великий, що при реконструкції фактів слід віддати перевагу свідченням, зібраним відразу після війни. Людська пам'ять, як відомо, ненадійна.

Окрім вищезазначеної рятувальної та архівної функцій, які виконує усна історія, її ресурси можна використовувати насамперед двома способами: як джерело наукових досліджень, що вимагає обережності, і як доповнення до наративу в музейних експозиціях. Ці аспекти здаються тут найважливішими, але не можна забувати про корисність аудіо- та відеозаписів для освітніх та художніх проєктів, або на лекціях. Паралельно з чисто історичним наративом, представленим у певному музеї, записи можна використати для розповіді або посилення на інші аналогічні явища чи проблеми сучасного світу⁶⁹.

⁶⁷ Grudzińska M., цит. пр., с. 279–280.

⁶⁸ Там само, с. 278.

⁶⁹ Такий підхід було застосовано, зокрема, у бельгійському Kazerne Dossin, де експозиція складається з нечисленних артефактів, великої кількості документів та іконографії, а також особистих історій та спогадів свідків, які представлені у вигляді аудіо- та відеофайлів, при чому саме вони займають центральне місце у виставці. За словами З. Вуйцицької, «вони становлять найбільш особисту та зворушливу частину експозиції, хоча і не могли б обійтися без історичного тла, яке створюють інші елементи виставки». Див. Wóycicka Z., *Kazerne Dossin – Muzeum-Miejsce Pamięci i Centrum Dokumentacyjne poświęcone Zagładzie i Prawom Człowieka, «Zagłada Żydów»*. Studia i materiały» 2010, № 14, с. 1059–1060.

Таким чином, цінність записаних усних свідчень є багатовимірною. «У історичному вимірі вона дозволяє, за допомогою реєстрації та збереження розповідей, врятувати «пам'ять місць», також тих, які вже існують лише у людських спогадах. Вона має також освітній аспект, адресований молодому поколінню. Записуючи свідчення, шкільна молодь може безпосередньо вивчати історію свого міста, зустрічатися з історією в особистісний спосіб та переймати досвід старших поколінь». Також надзвичайно важливим є соціальний вимір. «Слухаючи розповіді людей, ми вчимося покори перед людським досвідом»⁷⁰.

* * *

Підсумовуючи цей короткий огляд установ, що документують спогади жертв та свідків Голокосту, повернемося до згаданого на початку проекту «Голоси мирних» – музею, що документує та архівує трагічний досвід мешканців України, які зазнали нападу та агресії з боку Росії. Хоча кожна трагедія має унікальний вимір, звичайно не можна порівнювати масштаби злочинів, скоєних німецькими нацистами та їхніми союзниками під час Другої світової війни, з порушеннями прав людини та воєнними злочинами, які вчиняються сьогодні росіянами в Україні. Проте немає сумнівів, і твердження це майже тривіальне, що фіксація людських трагедій та супутніх їм емоцій під час війни є вкрай важливою.

У випадку України, додаткову практичну цінність, безумовно, матиме можливість документального підтвердження порушень прав людини та воєнних злочинів, вчинених росіянами, перед національними чи міжнародними трибуналами. Такого роду документація під час та після війн у ХХ столітті найчастіше була відсутня, і воєнні злочинці часто уникали покарання, й навіть не піддавалися суспільному осуду. Це ще одна причина, чому ініціатива зафіксувати голоси свідків, зокрема цивільних жертв війни, є вкрай важливою.

Технічні засоби, які сьогодні є в нашому розпорядженні, кількість потенційних респондентів, авторів та героїв записів, дозволяють зібрати величезну документацію, яку буде потрібно опрацювати, систематизувати, зробити доступною та розповсюдити. Незалежно від того, чи планують автори проекту «Голоси Мирних» використовувати записи як елемент музейної експозиції, чи з якоюсь іншою метою, перед ними стоїть дуже складне, але й дуже важливе завдання.

⁷⁰ Baum-Gruszowska M., цит. пр., с. 51.

Розділ 3. Публічна історія та формування національної пам'яті в Україні

3.1. Резюме (тези)

1. **Запит на вироблення в Українській державі політики пам'яті сформовано ще до відновлення незалежності у 1991 році**, позаяк для мільйонів українців саме усвідомлення окремішності української історії стало підставою для виявлення політичної волі до державного суверенітету.

2. **Рушієм у формуванні національної пам'яті українців став пошук історичних подій і персоналій**, які б допровадили українське суспільство до **природньої для них європейськості**, колективне усвідомлення того, що Україна не лише географічно, але й культурно та політично є невід'ємною частиною Європи.

3. **Ключовою ідеєю у формуванні державної політики пам'яті стала тема Голодомору 1932–1933 років в підрадянській Україні**. Особливо активне просування теми голодомору-геноциду українського народу у 1932–1933 роках в українському суспільстві й на міжнародній арені пов'язане з перемогою Помаранчевої революції. У 2005–2009 роках відбувається визнання Голодомору за національний символ України та перенесення терміну і культурного явища «геноцид» з науково-правничої категорії та складової публіцистичної дискусії в політичний і публічний простір та подальша його активна й цілеспрямована імплементація в суспільну свідомість. Серйозні зрушення відбулися і в питанні міжнародного визнання Голодомору в Україні, свідченням чого є визнання парламентами і урядами 34 держав світу Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу.

4. Вагомим чинником консолідації української політичної нації стало відзначення на державному рівні **Дня Соборності України**, присвяченому Акту Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року. В умовах російської збройної агресії проти України, що триває з 2014 року, тема об'єднання українських етнічних земель в єдиній державі набуває нового сенсу, суть якого полягає ще й у **поверненні суверенітету Української держави над анексованим РФ Кримом і тимчасово окупованими територіями Донецької, Луганської, Запорізької і Херсонської областей**.

5. Важливим інструментом формування історичної політики став заснований 31 травня 2006 року **Український інститут національної пам'яті**, основними завданнями якого задекларовано: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій.

6. Важливою подією у питанні переосмислення історичного досвіду боротьби за утвердження української державності у ХХ столітті стало ухвалення у 2015 році Верховною Радою України Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» та Закону **«Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті»**. До таких формувань, зокрема, віднесені органи влади і управління українських державних утворень доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років та Другої світової війни.

7. Європейський Союз не був би можливим без **створення спільного простору пам'яті європейських народів**. Переважно це пам'ять про відносини країн і народів в добу після Другої світової війни. Неоднозначні для Сходу і Заходу Європи політичні підсумки тієї війни стали фундаментом для примирення європейських народів насамперед тому, що світ одностайно засудив німецький нацизм як явище, що не повинне повторитися. Водночас, об'єднана Європа досі не здатна **виробити консенсусне ставлення до радянського тоталітаризму та накинених ним комуністичних практик в країнах ЦСЄ**.

8. Статус СРСР (Росії) як держави-учасниці антигітлерівської коаліції, і пов'язана з ним політика подвійних стандартів у міжнародних відносинах (Realpolitic) не дозволяє наразі реально оцінити не лише внесок сталінського СРСР у розв'язання Другої світової війни, але й не сприяє виробленню адекватного ставлення до поведінки на міжнародній арені теперішньої Росії – правонаступниці СРСР.

Небажання світового співтовариства визнати радянський комуністичний режим злочинним і засудити його, як колись нацистський, не лише заважає побудові спільної Європи, але й створює шкідливі ілюзії про можливість відродження тоталітарних імперій. Прикладом такої політики є Російська Федерація та нерозуміння Західним світом того, що робити з РФ після її можливої поразки у війні з Україною.

9. Важливим підґрунтям для проведення міжнародного трибуналу із засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів має стати реалізація заходів, метою яких є **повна декомунізація усіх сфер життєдіяльності посттоталітарних суспільств**, зосібна на теренах колишнього СРСР, включно з Росією. За основу політики декомунізації можна взяти досвід країн Центрально-Східної Європи, початком впровадження якої стало масштабне перейменування населених пунктів і вулиць в них, переміщення до музеїв радянської окупації пам'ятників комуністичним ідолам тощо. Тобто, розпочавши з ліквідації носіїв пам'яті про комуністичне минуле, можна переходити до впровадження люстраційних заходів.

10. Україна, що розпочала стихійну декомунізацію в часи Євромайдану і Революції Гідності в кінці 2013 – на початку 2014 рр., значно відстає у цій царині від країн ЦСЄ, поясненням чому є понад 300-літній колоніальний спадок перебування України у складі російських імперських утворень. Тому **українська політика декомунізації обов'язково має передбачати й антиколонізаційні заходи**, головним з яких є утвердження української національної ідентичності.

11. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року спричинило сплеск української ідентичності та повернення до національної пам'яті, актуалізувало питання сенсів, підвалин та суті спільного колективного буття як політичної нації. Теми і наративи, які стосуються української історії, окремішності та боротьби за незалежність українців, кількасотлітнього протистояння Московії-Росії, стали для українців гранично потрібними не лише для світоглядного, але і фізичного та психологічного виживання у вкрай складних обставинах війни.

12. Необхідність відновлення історичної пам'яті та національної свідомості українців зумовлює значний науковий інтерес до вивчення суперечливого минулого європейських народів. Саме воно дає ключ до розуміння того, в чому полягають складнощі інтеграції України до ЄС. Західна Європа все ще не впоралася з багажем історичної пам'яті народів ЦСЄ.

13. Європейський простір, в якому тривалий час підтримували лише вісь пам'яті, що обертається навколо Німеччини та Голокосту, поступово збагачується новими тенденціями: приміром, жертви франкізму в Іспанії або жертви комуністичної політичної поліції в посткомуністичних

країнах. До цього контексту слід долучити й спроби засудження комуністичних режимів аналогічно гітлерівському, чого наполегливо домагаються представники колишніх комуністичних країн в Парламентській Асамблеї Ради Європи.

14. «Війни пам'яті» є невід'ємною складовою українсько-російських відносин, й засвідчують, що протистояння ніколи не вщухало з огляду на питомі відмінності між українським світом як органічною частиною Європи та російським, побудованим на цілком інших цивілізаційних засадах.

15. Державна історична політика повинна мати системний характер та бути спрямованою на деконструкцію міфу «спільноруської» єдності; подолання радянсько-російської історичної міфології; конструювання україноцентричних уявлень про минуле; інкорпорація в сучасний європейський соціокультурний простір правдивої української історії, національної пам'яті; формування європейської стратегії репрезентації історичного минулого.

16. Взаємодія медіа та усної історії є структурним елементом формування медіакультури. Традиційні й нові медіа мають рубрики або інші постійні розділи, де в медійній стилістиці оповідають історії героїв російсько-української війни, записують свідчення очевидців чи подають репортажі самих журналістів з місця трагедій та ліній фронту. **Алгоритм збирання усних історій жертв військового конфлікту, що використовується Музеєм «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова виснується в сучасну модель збору свідчень**, яка значною мірою формується за медійними стандартами.

17. Загалом в українському інформаційному просторі спостерігається поява нових продуктів документального та художнього характеру, які є результатом взаємодії медіа та усноісторичного підходу до фіксації нещодавніх подій російсько-української війни.

18. Медіа стали невід'ємною частиною життя українського суспільства. У контексті інтерпретації історії України, технології медіатизації дозволяють створити абсолютно новий український медіапростір з охопленням чисельної аудиторії та впливати на формування історичної пам'яті. Популяризації історичних медіапроектів в Україні сприяє діяльність традиційних та поява нових медіа, в тому числі популярних програм для онлайн-відеострімінгу.

19. Медіатизація історії як вплив медіа на формування світогляду громадськості через створення політичної міфології стала поширеною практикою ще за радянських часів. Сучасна Росія перейняла тактику перекручування і спотворення історичних фактів та їх використання для пропагування певних ідей. Російська версія української історії стала

активно просуватися в медіа після анексії Криму та захоплення частини Сходу України для легітимізації загарбницької політики країни, тобто стала ідеологічною базою російської політики, що мало призвести до розмивання національної свідомості, знищення української державності та нав'язування українському суспільству своїх цінностей.

3.2. Історія України як держави Центрально-Східної Європи (Микола Дорошко)

Розташована в центрі Європи Україна є органічною складовою європейської спільноти народів. Це, якщо вести мову про географічне розташування України. Ментально українці також європейці, позаяк поділяють такі спільні європейські цінності як свобода, права людини, демократія. З точки зору культурного розвитку українське населення, в силу історичних обставин, зазнало як західних, так і східних впливів. Останні найбільше позначилися на виборі елітою середньовічної Руської держави із центром у Києві православ'я – східної гілки християнства.

Щодо політичних впливів, Україна, аж до трагічного для її європейських перспектив геополітичного вибору 1654 року, зафіксованого в Переяславсько-Московських статтях гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем, цілковито перебувала у сфері впливу європейської політичної традиції. Чи йдеться про впливову на міжнародній арені державу Русь, що у другій половині IX–XI століттях часто кидала виклик Візантії – найпотужнішій імперії того часу. Чи мова йде про Галицько-Волинське королівство, яке у другій половині XIII ст. рятувало Центрально-Європу від експансії Золотої орди. Або ж ми ведемо мову про таку питомо європейську державу як Литовсько-Руське князівство XIV–XVI ст., в якому українські землі мали широкі автономні права.

Найбільше єднає Україну і Європу ментально, культурно і політично перебування більшої частини українських етнічних земель у складі Речі Посполитої у XVI–XVIII ст.¹ Попри усталене в історіографії твердження про Річ Посполиту як польсько-литовську державу, український елемент відігравав помітну роль в функціонуванні Речі Посполитої бодай тому, що на політичному порядку денному у Варшаві (з часу підписання Гадяцької угоди 1658 року) практично постійно поставало питання про надання «князівству Руському» статусу третього рівного учасника Речі Посполитої. Так, цього не сталося, в силу різних обставин політичного

¹ Див. М. Попович, *Нариси історії культури України*, Київ 1999, с. 120–284.

і геополітичного гатунку, ба більше, через нереалізований проект «держави трьох народів» Річ Посполита була розчленована Австрією, Пруссією і Росією в останній третині XVIII ст. Проте прагнення литовців, поляків і українців таки реалізувати спільний політичний проект з рівними правами усіх трьох націй в одному наддержавному об'єднанні може бути втілене у XXI столітті, після вступу України до Європейського Союзу, повноправними учасниками якого є і Литва, і Польща.

Зазвичай мірилом європейськості виступають такі чинники як політичні, культурні та духовні традиції, які, бодай умовно, є спільними для усіх європейців. Щоби переконатись у європейському минулому України, проведемо короткий огляд її історичного розвитку від початків державного життя на етнічно українських землях до сьогодення.

Європейський контекст історії Русі-України

Протягом тисячоліть українська нація формувалась на території сучасної України – органічної частини Європи. Історики знаходять її коріння у трипільській культурі, що розвивалася у Середньому Придніпров'ї у IV-III тис. до н.е., у спадщині скіфів, пам'ятках черняхівської культури. Попри те, що внутрішній простір України є неоднорідним, і різні регіони мають різне значення для нації в цілому, консолідуючим центром України була і залишається Наддніпрянина. В різні часи політичний центр країни міг зміщуватися в інші регіони (Галичина XIII ст., Лівобережжя XVIII ст. тощо), проте в історичній пам'яті українців завжди присутня ідея про Київ як центр тяжіння нації.

Першими з-поміж відомих історикам державних утворень на території України стали утворення неслов'янських народів. У I тис. до н.е. – IV ст. н.е. у причорноморських і приазовських степах почергово панували іраномовні племінні об'єднання кімерійців, скіфів і сарматів, що були етнічними родичами середньоазійських саків та масагетів. Початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, праукраїнського етносу, було покладено розселенням антів і склавинів, що виокремилися близько середини I тис. н.е. з венедів (такою була перша назва слов'ян в історичних джерелах). Анти, що їх видатний український історик Михайло Грушевський вважав предками українського народу, заселили територію від Дунаю до витоків Дону і Азовського моря, а їх державність, що мала форму ранньої військової демократії, проіснувала близько трьох століть (кінець IV – початок VII ст.) і загинула під натиском аварів.

Від VII ст. у літературі все частіше щодо людності, котра мешкала на правому березі Дніпра, стала вживатися назва „слов'яни”. Невдовзі

сформувалося 14 великих племінних об'єднань східних слов'ян, які заселяли землі нинішніх України, Росії й Білорусі. Перелік цих об'єднань подає „Повість временних літ”: поляни, древляни, дуліби, волиняни, бужани, уличі, тиверці, білі хорвати, сіверяни, дреговичі, кривичі, радимичі, в'ятичі, ільменські словени. Поступово складаються й великі спільноти, зокрема в джерелах є згадки про три центри – Куявію (Київська земля з Києвом), Славію (Новгородська земля), Артанію (за визнанням більшості вчених – Ростово-Суздальська земля).

Початок формування державності на території України тісно пов'язаний з перетворенням Києва на основний політичний і культурний центр руських племен. Саме навколо нього наприкінці VIII – на початку IX ст. відбувається об'єднання територій між Чорним і Балтійським морями. Правив тоді каган Аскольд – спадкоємець легендарного засновника Києва – князя Кия. Аскольд, проводячи виважену і активну зовнішню політику, зміцнив державу Русь з центром у Києві, поставивши її нарівні з Візантією та Хазарією. До часів правління Аскольда вчені відносять і першу християнізацію Русі на початку 860-х років, яку пов'язують з успішним військовим походом Русі на Візантію. Тоді ж, на думку українського історика Михайла Брайчевського, «на Русі за рік чи два до моравської місії Кирила й Мефодія (відбувалась у 862–863 роках. – Авт.) вже існували осередки книжкової писемності...»².

Згідно з однією з історичних версій, перша спроба введення християнства як офіційної релігії в Руській державі стала причиною заколоту, ініціаторами якого виступили місцеві волхви та бояри. Для реалізації своїх планів вони звернулися до Новгороду, де з 870 р. утвердилося правління запрошеного варязького конунга Рюрика. В 879 р. Рюрик помирає і залишає свого малолітнього сина Ігоря під контролем фактичного регента Олега, який у 882 р. захоплює Київ і вбиває Аскольда. У Києві відновлюється язичницький культ й утверджуються династія Рюриковичів.

Поступово влада київських князів Олега, Ігоря, Ольги і Святослава поширилася на всі землі східних слов'ян, хоча сепаратистські тенденції глав союзів племен і племінних княжінь постійно загрожували єдності країни. Лише за князювання Володимира Святославича [978–1015] і його сина Ярослава [1019–1054] Київська держава подолати місцевий сепаратизм і стала відносно єдиною ранньофеодальною монархією.

Володимир, що повернув Русі землі хорватів і дулібів, радимичів і в'ятичів, фактично завершив формування її державної території. На сході

² Брайчевський М.Ю., *Аскольд – цар київський*, (в:) Михайло Юліанович Брайчевський. *Вибране*, Т. II., Київ 2009, с. 673.

Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, західний кордон проходив Дністром, Карпатами, Західним Бугом, Німаном і Західною Двіною, північний – Чудським, Ладозьким та Онезьким озерами, південний – річками Південний Буг, Дон, Рось, Сула. Цілком очевидно, що для зміцнення централізованої князівської влади потрібен був єдиний бог. Стара язичницька релігія з її розлогим пантеоном вже не відповідала вимогам суспільства. Вибір Володимира зупинився на християнстві православного (візантійського) обряду. Охрестившись 988 р. сам, Володимир зробив християнство державною релігією, що мало велике позитивне значення.

За Ярослава Мудрого Київська Русь досягла zenіту свого розквіту, встала нарівні з найвпливовішими країнами середньовічної Європи. У період його правління збільшилася територія Київської Русі, що обіймала простір від Чорного моря і пониззя Дунаю на півдні до Фінської затоки на півночі, від Закарпаття на заході до верхів'їв Волги та Дону на сході. За правління Ярослава Мудрого проведено кодифікацію законів і створено перший письмовий звід норм давньоруського права – „Руська правда”.

Після смерті Ярослава між його нащадками розпочинаються чвари, наслідком чого стає поступове ослаблення влади Великого київського князя. Княжа боротьба за першість на Русі призвела до феодалної роздробленості держави з центром у Києві та існування самостійних князівств. На середину XII ст. Русь розпалася на півтора десятки окремих земель-князівств, влада й управління котрими будувалися за принципом васалітету.

Кожна руська земля мала свої особливості політичного устрою. Зокрема, в результаті тривалої боротьби місцевого боярства проти князів у Новгороді й Пскові утворилися боярські республіки. У Володимиро-Суздальській і Чернігово-Сіверській землях перемогла міцна князівська влада, а в Галицькій і Рязанській боярство справляло помітний вплив на політичне й соціально-економічне життя, хоча в окремі періоди тут посилювалася князівська влада.

Разом з тим, Київська держава у середині XII ст. зовсім не розпалася, як зауважувала більшість російських істориків дореволюційної й радянської доби, змінилася лише форма її політичного устрою. Відносно єдину й централізовану монархію змінила федеративна, тобто поліцентрична структура державного ладу. З середини XII ст. Руссю спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів (галицьких, волинських, чернігівських, володимиро-суздальських, переяславських і смоленських), що розв'язували принципи питання внутрішньої й зовнішньої політики на з'їздах. Київ продовжував відігравати традиційну для нього роль загальнодержавного центру з осідком глави православної церкви Русі – митрополита.

Подібний порядок сумісного правління Руссю князями Ярославичами дістав у історичній науці визначення „колективного сюзеренітету”. Рюриковичі – спільні сюзерени Руської держави – зобов'язувалися захищати її від ворогів, а за це отримували володіння (часом дрібні й швидше символічні, ніж вартісні) у великокнязівському домені – Київській землі, найчастіше – на її південних рубежах, що особливо потребували постійного захисту від вторгнень половецьких орд.

За право володіти Києвом і прилеглою до нього землею в різний час сперечалися, вступаючи в боротьбу між собою, князі владимиро-суздальські й галицькі, смоленські й чернігівські, переяславські й волинські. Політичне суперництво князівських кланів за участь в управлінні Київською землею нерідко призводило навіть до того, що на престолі утверджувалося відразу два князя. За підрахунками українського історика Степана Томашівського протягом 1146–1246 рр. у Києві сталося 47 князювань 24-х князів, причому 35 із них тривали рік і менше. Остаточо статус центру тяжіння усіх земель Русі Київ втратив після монгольського погрому 1240 р.

Саме в часи політичного занепаду Київської держави старе історичне ім'я українського народу – Русь, русин, руський, було привласнено московітами (нині – російським народом), політичне й культурне життя яких частково увібрало традиції давньої Руської держави, а відтак російські політичні організації, такі як Велике князівство Володимирське, а згодом – Велике князівство Московське проголосили себе спадкоємцями Київської держави, передусім, внаслідок своїх династичних зв'язків з київською династією Рюриковичів.

З середини XVII ст., з початком національно-визвольних змагань українців під проводом Богдана Хмельницького, поруч з назвою „Русь” в ужиток входить назва – „Україна” (перша згадка датується 1187 р.), яка на думку одних дослідників походить від слова „країна” (С.Шелухін), інших, як, наприклад, відомий український історик Д.Дорошенко, „мала колись чисто географічне значіння й означала поняття земель пограничних”³. „Спочатку утвердившись в мові й поняттях народу, що ми бачимо з пісень та дум, – писав Д.Дорошенко, – вона (назва „Україна”. – Авт.) скоро робиться ужитком освічених верств, переходить в дипломатичні акти, в літературу й науку. Її вживають і поляки, і великоруси, і Західна Європа. Так сталося головню в наслідок повстання в половині XVII ст. козацької української держави, що поставила була своєю програмою

³ Дорошенко Д. І., *Історія України в 2-х томах*, Том 1 (до половини XVII століття), Київ 1991, с. 19.

об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана"⁴. Остаточну перевагу терміну „Україна” (українець, український) принесло національне відродження XIX ст.

Втрата українським народом свого старого історичного імені – Русь, не означала, однак, зникнення на його теренах державного життя. Продовжувачем традицій державотворення в українських землях після занепаду Київської держави, спадкоємцем Києва стало Галицько-Волинське князівство, що його об'єднав волинський князь Роман Мстиславич [1199–1205]. Формуючи централізовану державу, князь Роман рішуче виступив проти опозиційного йому галицького боярства. Здійснивши успішні походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців, Роман Мстиславич підніс міжнародний авторитет своєї держави. У 1202–1203 рр. він поширює свою владу на Київщину та Переяславщину, але 1205 р. під час війни з Польщею Роман Мстиславич потрапив у засідку і загинув. Після цього потужне державне утворення фактично розпадається. Державну єдність Галичини й Волині 1238 р. поновив його син Данило [1205–1264].

Роль Галицько-Волинського королівства⁵ як основного політичного центру всієї України після занепаду Києва була дуже значною. Саме воно формувало ідею державності на українських землях, оберігаючи їх від поневолення сусідніми державами. Продовжуючи кращі традиції української національної культури, Галицько-Волинське князівство разом із тим забезпечило плідний вплив на цю культуру західноєвропейських цивілізацій. В цілому тяглість державного життя в Україні завдяки самостійному розвитку Галицько-Волинського королівства було продовжено ще на півтора століття, до середини XIV ст.

У 40–50-х роках XIV ст. українські землі зазнали розчленування: Галичина опинилась під владою Польщі, а Берестейщина і Волинь перейшли до Великого князівства Литовського, що постало в середині XIII ст. Після приєднання до Литовської держави у 1357–1363 рр. Чернігово-Сіверщини, Київщини і Поділля, історія більшої частини українських земель тісно пов'язана з історією Великого князівства Литовського, яке у зв'язку з поступовим політичним занепадом Золотої Орди, розпочало боротьбу за спадщину Київської Русі з Королівством Польським та Великим Князівством Московським, що виділилося зі складу Володимиро-Суздальського князівства у XII ст.

⁴ Там само.

⁵ Назву «Галицько-Волинське королівство» доречно застосовувати до цього об'єднання з 1253 р., часу передачі князеві Данилові королівських інсигній Папою римським Іннокентієм IV.

Після того, як більша частина етнічних українських земель перейшла під контроль Великого князівства Литовського, здавалося, що лідерство на Русі назавжди перейшло до литовської династії Гедиміновичів, і в союзі з Твер'ю Велике князівство Литовське і Руське спробує закріпити цей успіх на московському Північному Сході. Цьому сприяв і внутрішній лад великого князівства: його руська основа і значна децентралізація дали можливість зберегти мову, важливі елементи права, судочинства й адміністративної організації, церковний статус окремих територій, насамперед Київщини, – важливі складові, пов'язані як із державницькою спадщиною Русі, так і з майбутнім українства. Фактично всю Західну й Південну Русь було зібрано до купи в одне могутнє політичне ціле, тільки центром його був тепер не Київ, а Вільно. З князівнами окремих руських земель (Київської, Чернігово-Сіверської, Турово-Пінської та ін.) Гедиміновичі укладали династичні шлюби й підписували договори („ряди”), що гарантували недоторканість особи й володінь світської та духовної знаті, участь у виборі й призначенні литовського намісника, як правило, з тієї ж місцевої знаті.

Майже на два століття Велике князівство Литовське й Руське перетворилося на грізного суперника Москви, якій, щоб вистояти в цій боротьбі, доводилося напружувати всі сили. На відміну від правителів Литовської держави, нащадки Івана Калита здійснювали „жорстку” політику, вдаючись переважно до репресій, а не пілг і поступок у захоплених ними удільних князівствах та феодалських олігархічних республіках. До того ж після смерті Вітовта й громадянської війни 1432–1440 рр. Велике князівство Литовське і Руське остаточно втратило попередній наступальний порив: спадкоємці Вітовта відмовилися від загальноруської програми, зосередивши свої зусилля на збереженні цілісності держави.

Але великий князь московський Іван III, готуючись до війни з Литвою за „спадщину Русі”, зумів зв'язати руки противнику, уклавши союз із кримським ханом Менглі I Гераєм. 1 вересня 1482 р. кримські війська, на прохання московського посла, попередньо спустошивши Київщину, сплюндрували Київ. На знак своєї перемоги кримський хан відправив у дар Івану III золоті портир і дискос із пограбованого собору Святої Софії, аж до 1506 р. татари щорічно накочувалися на Київщину, Поділля, Волинь і Галичину.

Дипломатичне листування того часу рясніє численними скаргами московських купців на утиски з боку місцевої литовської адміністрації в Києві, Чернігові, Радогощі, Новгороді-Сіверському та інших українських містах⁶.

⁶ Казаков О., *Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі на межі 70–80 років XV ст.*, «Київська старовина» 2004, № 5, с. 39–52.

Московські послы у Вільні настирливо вимагали не лише відшкодування збитків, завданих купцям, а й гарантій безперешкодної торгівлі у майбутньому. Водночас під тиском московських військ на службу до Івана III перейшли „верховські князі” Воротинські, Одоевські, Трубецькі та Белевські зі своїми володіннями на Чернігово-Сіверщині. Вперше етнічні українські землі були захоплені Московською державою шляхом сепаратної домовленості з удільними князями і всупереч волі й бажанню місцевого населення. Щодо посилання князів-перебіжчиків на релігійні утиски православних, які нібито мали місце у Великому князівстві Литовському, то вони були безпідставні. Але формально війну тоді так і не було оголошено, це дало підстави відомому російському медієвістові О. Зиміну назвати такі події „дивною війною”⁷.

Успіхи ж зовнішньополітичної діяльності великого князя московського Івана III відбилися на його титулуванні: від середини 1480-х рр. він почав називати себе „государем і великим князем всея Русі”. Це не лише підсумувало об'єднавчу політику московського правителя, а й містило в собі виразні претензії на зверхність над усією „київською спадщиною”, більшість якої все ще перебувала в складі Литовської та Польської держав. Відверто ж ці загальноруські претензії Івана III були сформульовані десятиріччям пізніше, коли польському королю й великому князю литовському Олександру I та його братові – чеському і угорському королю Уласло II Ягеллончику було прямо заявлено, що вся Руська земля є „отчиною” московських володарів, а не тільки ті міста й волості, „що, – за словами Івана III, – нині за нами”. Причому великий князь московський, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими Рюриковичами, не приховував власних намірів: „Своєї отчини все діставати”⁸.

Відтоді московська територіальна експансія, що спершу вилилася в литовсько-московські війни 1500–1503, 1507–1508 і 1512–1522 рр., до сьогодні визначає сутність українсько-російських відносин. А її похідними залишається заперечення самобутності українського етносу й подання його як частини „русского мира”, а також прагнення стерти з лиця землі все українське національне шляхом тотального зросійщення українців. У Московському царстві й Російській імперії в історичній та політичній лексиці замість правового поняття латинського походження „анексія”

⁷ Зимин А. А., *Россия на рубеже XV–XVI столетий : очерки социально-политической истории*, Москва 1982, с. 93–109.

⁸ Русина О. В., *Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст.*, «Український історичний журнал» 1996, № 4, с. 62–74.

(*annexio* – „приєднання”), як це, наприклад, склалося в Західній Європі, використовувалося пропагандистське кліше „збирання земель”, або „примноження земель” чи „приєднання земель”. Зате для позначення аналогічних дій інших імперій, використовувалося поняття „загарбання”, так само, як замість понять „геноцид” і „терор”, царським урядом застосовувався облудний вислів „замирення народів” („замирення народів Кавказу”).

Докладно проаналізувавши настрої й практичні дії різних станів міського населення Великого князівства Литовського і Руського під час вищезгаданих литовсько-московських війн, російський медієвіст М.Кром дійшов висновку, що „симпатії до Москви, до московських порядків не вдається віднайти в жодному з прошарків західноруського міста”. Тому й „доводиться констатувати, що опорою московських властей у новоприєднаних західних областях слугувало не місцеве населення, а розміщені в порубіжних містах полки на чолі з намісниками й воеводами та „испосеченные” там діти боярські з корінних повітів Московської держави”⁹.

Ґрунтовне дослідження М.Крома переконливо засвідчує, що абсолютна більшість „руських” (українців і білорусів), тобто підданих Великого князівства Литовського були міцно інтегровані не лише в політичну систему цієї держави, а й сприймали спроби Москви накинати їм свої порядки як насильницьке схилення до чужих, незвичних, неєвропейських правил взаємин суспільства і влади.

Увесь наступний час українці демонстрували, що вважають московитів/росіян за цілковито „інших”, а Московію/Росію як чуже, невідоме й вороже суспільство. Тут варто навести оповідь Волинського короткого літопису про перемогу великого гетьмана литовського – князя Костянтина Острозького 8 вересня 1514 р. під Оршею над московським військом, яка зробила його національним героєм. Розповідь є справжнім гімном „славному і великоумному гетьману”, що його „справою й наукою витязі литовські уподобилися своєю мужністю хоробрим македонянам”. Порівнявши князя з героями античної й біблійної історії, літописець бажає йому „здоров'я й щастя вперед найкраще; як нині побив силу велику московську, аби так побивав сильну рать татарську”¹⁰. Слова ці написані не латиною й не польською мовою: вони належать „русину”, який вбачав у Великому князівстві Литовському і Руському свою державу, а у Великому

⁹ Кром М. М., *Меж Русью и Литвою. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, 2-е изд., испр. и доп., Москва 2010, сс. 199–219, 221–225, 227.

¹⁰ *Волинський короткий літопис*, <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm>

князівстві Московському – супротивника, такого ж небезпечного, як і кримські мурзи.

Наочно несумісність двох моделей (української й російської) шляхів розвитку держави й суспільства, міжнародної поведінки була продемонстрована в процесі юридичного оформлення та практичної реалізації Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Тоді попередні епізодичні контакти переросли в більш тісні взаємини, й уже не лише вище київське православне духовенство та козацька старшина, а й набагато ширший загал українства отримав можливість роздивитися т. зв. „братів” зблизка. Переяслав–1654, що на думку Б.Хмельницького був суто тактичним кроком, покликаним використати Москву для звільнення України з-під влади Речі Посполитої, а також для міжнародно-дипломатичного визнання відновленої Української держави – Війська Запорозького та її глави – гетьмана, став не відправним пунктом українсько-російського зближення, а катализатором взаємного неприйняття, конфліктів, війн і людських трагедій.

Багато з того, що трапилося в післяпереяславській історії українсько-російських відносин пояснюється різним змістом, який офіційні Чигирин і Москва вкладали у сутність домовленостей. Гетьман та його оточення вбачали в переяславському акті вигідну зовнішньополітичну комбінацію, яка гарантувала ефективну оборону на тлі збереження внутрішнього суспільного миру. Щодо Кремля, то, згодившись прийняти Україну „під високу царську руку”, там завжди розуміли протекторат як поглинання, і, власне, в цім сенсі була використана неясність статейних формулювань та внутрішній розбрат, який спалахнув після передчасної смерті гетьмана Богдана Хмельницького.

Принциповий момент виразно окреслився відразу по завершенні генеральної військової ради в Переяславі 8(18) січня 1654 р., коли глава московського посольства В.Бутурлін в Успенському соборі, в присутності гетьмана й козацької старшини, рішуче відмовився скласти присягу від імені царя Олексія Михайловича щодо гарантування прав і привілеїв Війська Запорозького. Московський посол, який психологічно був готовий до такого перебігу подій, аргументував свою позицію тим, що на його батьківщині „піддані повинні складати присягу своєму государю, а не він їм”. Гетьману ж, мовляв, „і говорити про це непристойно”, бо йому й козакам, якщо вони хочуть служити царю, слід „дати віру великому государю по євангельській заповіді без жодного сумніву”

Б. Хмельницький, для якого така реакція В. Бутурліна виявилася повною несподіванкою, відмовився присягати й вийшов із церкви, щоб порадитися зі старшиною та козаками. Після довгої розмови до московських послів були відраяджені переяславський полковник П. Тетеря

і миргородський – Г.Лісницький-Сахнович, які наголосили, що польські королі своїм підданим завжди присягають. Відповідь В.Бутурліна була вбивчою для козацьких старшин: „Того за зразок ставити непристойно, бо ті королі невірні й не самодержці, а на чому й присягають, і на тому ніколи в правді своїй не стоять”¹¹. Після болісних роздумів гетьман і старшина ухвалили рішення прийняти вимогу В.Бутурліна й присягнути на вірність московському царю, але при цьому звернутися до нього з чолобитною про формально-юридичне затвердження самоврядних прав Війська Запорозького.

В результаті двосторонніх переговорів у московському Посольському приказі первісний варіант вироблених у Чигирині 23-х „Березневих статей” був скорочений до 11-ти пунктів зі збереженням основного змісту документа. „11 статей” були представлені на розгляд царя і Боярської думи 21 березня 1654 р., а 27 березня козацькі послы отримали від царя Олексія Михайловича відповіді на обидва варіанти „Березневих статей” і чотири жалувані грамоти, підготовлені главою приказу Алмазом Івановим. У царських відповідях і жалуваних грамотах задовольнялася більшість запорозьких пропозицій.

Але з шести важливих пунктів „Березневих статей” не було досягнуто згоди й зафіксовано лише протилежні позиції обох сторін, передусім щодо зовнішньої політики Війська Запорозького. Гетьманський уряд прагнув провадити самостійну зовнішню політику, обмежившись лише повідомленнями офіційної Москви в разі прибуття послів з ворожими щодо царя намірами (ст. 14 первісного варіанту „Березневих статей”, ст. 5 – скороченого). Натомість царський уряд заборонив Б.Хмельницькому „без указу” зноситися з османським султаном і польським королем¹², а також зобов’язав гетьмана ставити до відома протектора про характер взаємин з іншими правителями. В разі прибуття послів із ворожими щодо Москви намірами, гетьман мав, усупереч тогочасній дипломатичній практиці, затримувати їх під вартою й не відпускати на батьківщину без царського дозволу.

Інші спірні питання, в т. ч. щодо запровадження московського контролю над фіскальною системою Війська Запорозького та фінансування останнього з царської скарбниці, мали вирішуватися в робочому порядку,

¹¹ Сергійчук В., *Переяславська рада – трагедія України і програш Європи*, http://www.e-reading.club/bookreader.php/1015203/Serhiychuk_-_Pereyaslavska_rada_-_tragediya_Ukraini_i_progrash_%AAvropi.html

¹² За життя Б. Хмельницького цей пункт майже цілком ігнорувався, але згодом його порушення було головною підставою для звинувачення українських гетьманів у державній зраді.

кожна сторона в своїй практичній діяльності виходила з власного розуміння конкретного пункту угоди. Чималу роль у майбутньому зміцненні позицій Московського царства на території Козацької України судилося відіграти необачній згоді гетьмана на введення до Києва та Чернігова російських воевод як постійних резидентів царя.

За формально-правовими ознаками Переяславсько-Московська угода 1654 р. передбачала встановлення відносин номінальної васальної залежності чи протекторату, а за змістом – створення конфедерації Війська Запорозького й Московського царства під зверхністю корони Романових. Вона юридично оформила факт виходу Наддніпрянщини (в складі Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та Запорозької Січі) зі складу Речі Посполитої, слугувала правовим визнанням внутрішнього суверенітету Війська Запорозького й відкривала перспективу досягнення соборності етнічних українських земель. Та й ратифікаційні акти царського уряду, якими обмежувалися прерогативи гетьманського правління, не були оприлюднені у Війську Запорозькому (навіть на рівні полковників), у своїй діяльності козацьке керівництво ігнорувало нав'язані в екстремальних умовах обмеження.

Але абсолютна більшість населення Козацької України, як засвідчило приведення московськими послами його до присяги царю по полках, прихильно сприйняла союз із володарем-одновірцем, що породжувало сприятливі умови для поглинення Козацької держави Московським царством. Давня ж упередженість до „бусурманського світу” серйозно ускладнювала аналогічну спілку з Османською імперією (набагато вигіднішу від московського варіанту з геополітичного погляду). А море взаємно пролитої крові остаточно перекреслило можливість українсько-польського порозуміння на низовому – масовому рівні.

Водночас стратегічні інтереси московської надцентралізованої монархії, що еволюціонувала до абсолютизму („східної деспотії”), та Війська Запорозького з його відносно демократичними виборними владними інститутами й особливостями суспільно-економічних відносин (відсутність класу великих феодалів, кріпацтва, панщини, особиста свобода селян, гарантування їхніх прав на користування землею, еволюція козацьких господарств фермерським шляхом, міське самоврядування та ін.) були нерідко діаметрально протилежними, що неминуче породжувало гострі конфлікти.

Погодившись прийняти Військо Запорозьке під „високу царську руку”, офіційний Кремль завжди розумів протекторат як інкорпорацію¹³. Задля

¹³ Лат. мовою – „включення до складу”, „поглинання”.

цього московською дипломатією активно використовувалися й неясність чи непродуманість формулювань Переяславсько-Московського договору 1654 р., і внутрішні чвари та боротьба за владу в козацько-старшинському середовищі. А в укладеному в 1658 р. при московському патріаршому дворі „Літописові про численні заколоти” простодушно повідомлялося, що цар з Божою поміччю „полонив” Литву, Білу Русь і Малу Русь. Ще на початку осені 1655 р. було обнародовано нові царські титули: „Великий князь литовський і Білої Русі, і Волинський і Подільський”. Це мало для гетьманської держави важливе політичне значення, оскільки штучно обмежувало територію „Малої Росії (Русі)” Наддніпряниною.

Дедалі очевидніша московська політика обмеження державних прав Козацької України (цар взяв курс на роздмухування в ній громадянської війни, використовуючи повстання проти гетьмана Івана Виговського, підняте в листопаді 1657 р. запорожцями й полтавським полковником М.Пушкарем), перспектива обернутися в царських холопів, слабкий військово-політичний стан Речі Посполитої схилили українське керівництво до ідеї федеративного зв'язку з Польщею за умови збереження Військом Запорозьким повної внутрішньої самостійності. Королівська партія у Варшаві, в умовах продовження війни зі Швецією, також гостро потребувала миру з козацтвом і продемонструвала на сеймові готовність до об'єднання з Військом Запорозьким не на засадах його підлеглості, як це було раніше, а союзництва з Польською Короною на кшталт Люблінської унії 1569 р. Проте в широких масах українського народу повернення до державної злуки з Польщею було надто непопулярним.

Та й ратифікований сеймом 12(22) травня 1659 р. текст Гадяцького договору в міжнародно-політичному сенсі повертав Козацьку Україну як Руське князівство до складу Речі Посполитої на правах територіальної автономії. Козацька Україна цілком позбавлялася такої важливої ознаки державного суверенітету як права на дипломатичні відносини з іншими країнами. Оцінюючи цей договір, академік І.Крип'якевич писав, що польська сторона не погодилася на державну рівноправність Наддніпрянини, а угода являла собою виправлене видання Зборівського трактату 1649 р.¹⁴ Тому більшість козацьких старшин, невдоволена відмовою Польщі прийняти „Нові пункти”, не бажала продовження воєнних дій з Московією після переможної для Війська Запорозького битви під Котопом 28–29 червня (8–9 липня) 1659 р. і розпочала пошук шляхів до порозуміння з Московським царством.

¹⁴ Крип'якевич І.П., *Історія України*, Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович, Львів 1990, сс. 520 („Пам'ятки історичної думки України”).

Царський уряд сповна використав спричинений громадянською війною розкол Козацької України на два ворогуючі гетьманства – Лівобережне й Правобережне, тобто події, що козацькі літописці лаконічно й гірко найменували „Руїною”. Українсько-московська боротьба за Південно-Східну Білорусь 1654–1659 рр., війна 1658–1659 рр., антимосковське повстання на Лівобережжі 1666–1668 рр., оборона гетьманом Петром Дорошенком Правобережжя від московських військ у 1674–1676 рр., антимосковське повстання Петра Іваненка 1692 р. й, зрештою, війна гетьмана Івана Мазепи за незалежність 1708–1709 рр. та визвольні походи гетьмана Пилипа Орлика 1711–1712 рр., попри їхню кінцеву невдачу, навіки залишилися в історичній і національній пам'яті українства.

А безпосередньо після поразки І.Мазепи й мазепинців, довершеної фізичним знищенням і еміграцією найдіяльнішої частини старшинської еліти, державний механізм імперської Росії¹⁵ почав прискорено поглинати рештки козацької автономії в Гетьманщині, Слобідській Україні й Запорозькій Січі.

Насильницька вестернізація Петра І не змінила принципової суті російської владної моделі, навпаки, унітаризм ще глибше просякнув усі ділянки суспільного буття – економіку, політику, культуру, релігію, підкорюючи життя кожної людини вищій ідеї – примножити міць абсолютистської „добре керованої” держави, сконструйованої на раціональних принципах Просвітництва. Останні, по суті, зводилися до того, що неодмінною умовою розумного і справедливого ладу є впровадження всезагальних і однакових законів.

На цьому монолітному тлі імперського державного організму неприродною аномалією виглядали новоздобуті західні окраїни, суспільний уклад яких спирався на засади поліцентризму й договірного співжиття „народу” та „правителів”. Тому на долю Петра І і його наступників випало, як висловилася імператриця Катерина ІІ, усунути „зухвалі мрії” з голів нових російських підданих – українців, білорусів, естонців, латишів, пізніше – поляків і литовців.

Ще відвертіше такий імперський підхід Катерина ІІ сформулювала в 1764 р. в одній з інструкцій генерал-прокуророві князю О.В'яземському: „Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія (Карелія. – Авт.), – писала імператриця, – є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на

¹⁵ 22 жовтня 1721 р. на честь успішного завершення Північної війни Сенат підніс московському царю Петру І титул „імператора всеросійського”.

такий же основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно – безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську, треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, неначе вовки в ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб з часом і назва гетьманів щезла”¹⁶.

Драматична ліквідація козацького автономізму розтягнулася до зруйнування Січі імперським військом 4 червня 1775 р. та сумнозвісних указів Катерини II про закріпачення українських селян від 3 травня 1783 р. й перетворення десяти лівобережних козацьких полків на регулярні кінні частини російської армії від 28 червня 1783 р. Імперськими урядами були використані ті вади козацьких структур, що спричиняли їхню слабкість від моменту виникнення. Це й відсутність єдиної політичної платформи старшинської еліти, і соціальні конфлікти між старшиною й голотою, і схильність міщан до колабораціонізму з царським (імперським) урядом, і, зрештою, відсутність юридично унормованих засад внутрішнього устрою, що спирався на „права і вільності звичні”, проте ніколи не був урегульований законодавчо.

Після зникнення в кінці XVIII ст. з політичної карти Європи Речі Посполитої, внаслідок її поділів у 1772, 1793 і 1795 рр., постав державний кордон між двома частинами України – підросійською й підавстрійською, що загалом збігався з долюблінською межею між її литовською та польською частинами. Новизною в ньому став доволно визначений австрійсько-російський рубіж по р. Збруч (остаточно встановлений рішенням Віденського конгресу 1814–1815 р.), що навпіл розділив колишнє Подільське воеводство. Відтак у XIX століття 80 % українців увійшли як піддані Російської імперії, а 20 % – імперії Габсбургів (Буковина була зайнята австрійськими військами в 1774 р. в результаті переможної війни з Портою).

Царський маніфест від 1 травня 1795 р. про утворення на Правобережній Україні Брацлавської, Волинської й Подільської губерній назвав це актом „звільнення” і „возз’єднання” (саме такі терміни будуть взяті на озброєння російською офіційною історіографією XIX ст., згодом радянськими істориками й відроджені під час анексії українського Криму 2014 р.). Але всупереч тому, що за „звільненням” у самодержавній Російській імперії стояв набагато жорсткіший примус людини, ніж у конституційній Речі Посполитій, „возз’єднання” польських Правобережжя

¹⁶ *Сборник Императорского русского исторического общества*, Т. 7, Санкт-Петербург 1871, с. 348.

і Волині з колишньою Гетьманщиною в кордонах одного державного організму мало прогресивне значення, оскільки поновлювало перервану нитку їхньої етнічної спільності.

Водночас росіяни до початку постання модерної доби так і не розв'язали своєї власної проблеми національної ідентичності, тобто, як влучно висловився відомий український історик Р. Шпорлюк, коли на початку XIX ст. поляки були нацією без держави, то росіяни були державою без нації¹⁷.

Росія стала багатонаціональною імперією ще до того часу, як сформувалася модерна російська нація. На Заході ж творення імперій відбувалося хронологічно й територіально окремо від процесу формування національної держави (як правило, західні метрополії і їхні колонії були розділені морями чи континентами). Натомість росіяни завойовували сусідні й етнічно чужі їм народи, не будучи самі певні, що таке власне „Росія”, а що є лише „територіями під російським пануванням”.

У Російській імперії формування сучасної російської нації сповільнювалося особливим характером її політичної системи. На Заході суспільство виникало незалежно від політичної влади монарха, оскільки той був правителем своїх підданих, але не був їхнім власником. У Росії ж монархія мала риси так званої патримоніальної системи, коли цар був не лише правителем, а й повним власником і розпорядником долі своїх підданих. Оскільки громадянське суспільство залишалося слаборозвинутим, не існувало іншого поняття нації поза тим, що пов'язувалося з державою.

Правлячі в Московії-Росії династії Рюриковичів і Романових брали початки від правителів Київської Русі, тому як московські царі, так і петербурзькі імператори вважали всі землі, що колись належали їй (у тому числі й українські), частиною своєї історичної спадщини. Те, що українські землі були включені до складу Великого князівства Литовського і Руського, Речі Посполитої або ж мали власну політичну автономію й за той час встигли виробити власні культурні, релігійні й політичні традиції, сприймалося як збочення, зумовлене нібито примусовим відмежуванням України від царя.

До часу приєднання України Велике князівство Московське й Московське царство дуже слабо пов'язували себе з Київською Руссю, мало хто у тодішній Москві взагалі думав про Русь як про попередника держави. Такий „київський міф”, що й сьогодні залишається невід'ємною частиною російської національної свідомості, виник пізніше. Його сформулював у другій половині XVII ст. автор „Синопису” архимандрит

¹⁷ Шпорлюк Р., *Імперія та нації* (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі), <http://litopys.org.ua/sporl/sh09.htm>

Києво-Печерської Лаври Інокентій Гізель, що зобразив Московське царство як спадкоємця Русі. „Синопис” став підручником з історії у російських школах, а його концепція була розвинута пізнішою російською історіографією.

Існує декілька причин, чому вихідці з Малоросії (колишньої Гетьманщини) охоче брали участь у побудові таких ідеологічних засад. Топонім „Русь” від часів Середньовіччя не мав суто етнічного навантаження, а вживався як синонім східного православ'я, тому гострий польсько-український конфлікт XVII ст. мав сильну релігійну основу, а для української духовної еліти природно було шукати підтримки у православній Москві. Та оскільки цей новий центр світового православ'я після занепаду Константинополя ідеологічно був дуже слабким, київські інтелектуали по-дбали про його зміцнення.

Хоча реакція козацької еліти на інкорпорацію Гетьманщини до складу новопосталої Російської імперії була різною – від відкритого збройного опору аж до запопадливої служби, врешті-решт перемогла ідея лояльності до Санкт-Петербурга. Не останню роль відіграла й та обставина, що Російська імперія в останній третині XVIII ст. завдала поразок Речі Посполитій та Кримському ханату й вийшла на Північне узбережжя Чорного моря, відкривши його для української колонізації.

Українські („малоросійські”) інтелектуали й чиновники мали всі підстави вважати Російську імперію „свою” батьківщиною, оскільки її зростання було в їхніх інтересах й оскільки своєю відданою службою вони мостили шлях цій імперії до світового тріумфу. Багато з них оплакували долю Козацької України, але вважали, що повернення до минулого неможливе. Це тривало доти, доки Російська імперія не опинилася перед викликом нових прозахідних політичних ідеологій та потреби модернізації свого суспільно-політичного й господарського ладу.

Але в 1830–1840-х рр. стався величезний стрибок у розвитку національного руху, українські діячі вирішили творити нову українську ідеологію не на тих засадах, які пропонувала стара еліта, а на народній основі. Таке рішення мало драматичні наслідки: по суті, молоде покоління українських інтелектуалів добровільно відкидало стару спадщину й почало будувати традицію заново. Найвдаліше нову формулу української нації висловили діячі Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847 рр.), які протиставляли демократичність українського народу російському деспотизму й польському аристократизму. Абсолютна ж більшість провідних європейських державних діячів продовжувала вважати український народ, використовуючи термін Г. Гегеля, „неісторичним” і „недержавним”. Однак на початку XX ст. українсько-російське протистояння вибухнуло з новою силою.

Значною мірою цьому сприяв експансіоністський зовнішньополітичний курс Російської імперії, який привів її не до стабільності, національної консолідації і побудови громадянського суспільства, а до екстенсивного розвитку, відставання від Західної Європи, імперських амбіцій. Найважливішим аспектом російського експансіонізму було те, що на облаштування нових територій не залишалось ні часу, ні сил. Усі природні й людські ресурси йшли на утримання завойованого та здійснення нових завоювань. Як наслідок – у часи Російської імперії усі колонізовані цією державою народи, у тому числі й власне російський, не пройшли у своєму розвитку тих етапів економічного, соціально-політичного розвитку, що їх пройшли західні країни, не оволоділи правовими інститутами, не сформували високої масової побутової культури та необхідних інфраструктур громадянського суспільства. У царській Росії більшість народів, що її складали, так і не набули своєї ідентичності.

Усе це прискорило крах Російської імперії, головними причинами якого стали насильство і надекспансіонізм помножені на поразки російської армії у Першій світовій війні. Ними сповна скористалася екстремістська політична сила – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків) на чолі з В.Ульяновим (Леніним), яка прийшла до влади в Росії в результаті перевороту в Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р.

Натомість у Наддніпрянській Україні III універсалом Центральної Ради – вищого представницького органу українського народу, 7 (20) листопада 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку (УНР) у «федеративному зв'язку» з майбутньою «демократичною Росією». Втім після першого акту збройної агресії радянської Росії щодо УНР в грудні 1917 р. і початку мирних переговорів з Центральними державами Центральної Ради 22 січня 1918 р. проголосила державну незалежність УНР.

На західноукраїнських землях колишньої Австро-Угорської імперії 1 листопада 1918 р. влада перейшла до уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Попри проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року реального об'єднання двох українських державних утворень не відбулося, позаяк незалежна УНР впала під ударами понад мільйонної російської Червоної армії, а ЗУНР програла війну за незалежність новопосталій Другій Речі Посполитій. Відтак українські національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. зазнали поразки, а українські землі опинилися у складі СРСР, Польщі, Румунії і Чехо-Словаччини. Особливо важкі наслідки для українців Наддніпрянщини мала окупація цих теренів Радянським Союзом, що тривала до розпаду СРСР у 1991 році. Три голодомори (1921–23,

1932–33 і 1946–47 років), що мали на меті знищення українського селянства – ядра української нації, масові репресії і чистки в середовищі української культурної еліти, зденаціоналізували і зросійщили Українську РСР – союзну республіку у складі СРСР. Відтак, відновлена у 1991 році незалежна Українська держава постала перед цілою низкою політичних, соціально-економічних і духовно-культурних проблем, вирішення яких суттєво загальмувала розпочата Російською Федерацією у 2014 році збройна агресія, що триває й донині.

Висновок. Прагнення сучасної української політичної нації повернути втрачене в минулому законне місце України у спільноті європейських народів, артикульоване учасниками Євромайдану в кінці 2013 – на початку 2014 рр., стало однією з головних причин новітньої російської інвазії в Україну. Не допустити політичного об'єднання України з ЄС покликана так звана «спеціальна військова операція» РФ в Україні, розпочата 24 лютого 2022 року московським режимом В. Путіна. В Європі переконані, що підтримана зброєю і боєприпасами (переважно з країн колективного Заходу) Україна переможе російську «імперію зла» бодай тому, що обстоює у цій справедливій війні проти кремлівської диктатури загальнолюдські і європейські цінності – свободу, право нації на самовизначення і демократію.

3.3. Політика національної пам'яті в Україні (Микола Дорошко)

Національна пам'ять нерозривно пов'язана з ідеєю батьківщини. Без ідеї конкретної Батьківщини неможливе віднайдення тих знакових подій і постатей в історії народу, які забезпечують становлення ідентичності через формування колективної пам'яті. Вилучена, у силу історичних обставин, із загальноєвропейського геополітичного і культурного простору, українська нація з відновленням у 1991 році державної незалежності, конче потребувала пошуку історичних подій і персоналій, котрі б допровадили українське суспільство до природньої для нас європейськості, колективне усвідомлення того, що Україна не лише географічно, але й культурно та політично є невід'ємною частиною Європи.

Формування політики національної пам'яті в незалежній Україні

На відміну від урядів посткомуністичних держав Центрально-Східної Європи, які на початку 1990-х років рішуче відмовились від нав'язуваних Кремлем фальшивих національних символів, українська влада доби президентства Леоніда Кравчука вела вкрай обережну лінію на

примирення української історії з радянським минулим. Тому, попри публікацію значного масиву літератури, в якій розвінчувались російські імперські і радянські міфи про минуле українців, в якому нашим предкам відмовляли у здатності до державотворення, національна пам'ять українського народу все ще перебувала у площині російських наративів на кшталт «спільної історичної спадщини східнослов'янських народів», «спільне безконфліктне минуле радянських народів», «вирішальний внесок СРСР у перемогу над нацизмом у Великій Вітчизняній війні» тощо. Єдиною темою, в якій висновки українських вчених кардинально відрізнялись від думки їх російських колег, стала тема голоду 1932–1933 років, який в українському науковому і політичному дискурсі все відвертіше кваліфікувався як штучний і такий, що мав за мету фізичне знищення українських селян сталінським тоталітарним режимом.

Відомо, що поступове «офіційне» входження Голодомору (виключно як голоду) в публічний простір та суспільну свідомість розпочалося наприкінці існування СРСР завдяки західній суспільній думці, сформованій насамперед українською діаспорою. У грудні 1987 р. у доповіді з нагоди відзначення 70-ї річниці «встановлення радянської влади на Україні», тобто більшовицької окупації України, перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький побіжно згадав про голод в СРСР, буцімто зумовлений посухою. 26 січня 1990 р. ЦК КПУ прийняв постанову «Про голод 1932–1933 рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів»¹⁸, яка започаткувала відверту дискусію не лише в академічному середовищі, але й у публічному просторі.

Прикметно, що реакція українського суспільства на інформацію про Голодомор виявилася неоднозначною, що засвідчив проект збирання свідчень жертв голодомору, зініційований заступником голови товариства «Меморіал», письменником В. Маняком. З одного боку, близько 6 тис. очевидців голоду зголосилися надати свідчення про пережите у 1932–1933 рр., підтверджуючи штучність голоду. Разом з тим, були дописувачі (втім, вони складали виразну меншість) – активні прибічники сталінської політики боротьби з «класовими ворогами», які виправдовували дії радянської влади. Таким чином, тема голоду 1932–1933 рр. наприкінці існування радянського ладу лише формально була повернута у публічний дискурс.

З відновленням незалежності тема голоду 1932–1933 рр. та його наслідків для українського народу набула поширення завдяки політикам

¹⁸ Постанова ЦК КПУ «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 26 січня 1990 р.

з національно-демократичного табору, окремим представникам наукової спільноти та громадським організаціям, що прагнули радикальної ревізії радянської історії (зокрема, товариство «Меморіал»). Швидко оцінили політико-ідеологічний ресурс теми голоду-голодомору й представники владного істеблішменту України. Зокрема, за каденції президента Л. Кравчука [1991–1994] вона була важливим чинником мобілізації підтримки частини націонал-демократів в становленні ще слабкої президентської влади.

Другий президент України Л. Кучма [1991–1994], що встановив своїм указом від 26 листопада 1998 р. День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, водночас був палким захисником ідеї примирення з комуністичним минулим, наполягаючи на неприпустимості «огульного заперечування, осуду чи шельмування» певних історичних періодів, оскільки це «руйнує історичну пам'ять та перекреслює життя цілих поколінь».

Зміни в офіційній політиці пам'яті щодо голоду 1932–1933 рр. в Україні стали досить помітними протягом 2002–2003 рр., коли в президентських Указі «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» від 20 березня 2002 р., розпорядженні «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» від 6 грудня 2002 р., а також у «Рекомендаціях Парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору» від 6 березня 2003 р., «Зверненні до Українського народу» учасників спеціального засідання ВР України від 14 травня 2003 р., було окреслено принципово важливі завдання, зокрема необхідність вжиття заходів для надання політико-правової оцінки голоду 1932–1933 рр. як геноциду українського народу, як в Україні, так і на міжнародному рівні. Якщо дії влади в цьому напрямку обмежилися головним чином деклараціями, то дипломатичні зусилля України були досить результативними: в листопаді 2003 р. 58-ма сесія Генеральної асамблеї ООН ухвалила «Спільну заяву з нагоди 70-ої річниці Великого голоду 1932–1933 років», де він визнавався національною трагедією українського народу. За ухвалення Спільної заяви проголосували 64 держави-члени ООН включно з РФ.

Якісно новий етап у реальному, а не декларативному, формуванні державної політики пам'яті та домінуючий вплив явища Голодомору в публічному просторі та суспільній свідомості пов'язані з президентством Віктора Ющенка [2005–2010], який активно просуває тему голодомору-геноциду українського народу у 1932–1933 роках в українському суспільстві й на міжнародній арені. Важливим інструментом цієї політики стає заснований 31 травня 2006 року Український інститут національної

пам'яті. Основними завданнями Інституту задекларовано: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у XX столітті та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій.

У 2006–2008 рр. В. Ющенко доклав безпрецедентних зусиль у розгортанні масштабної загальнонаціональної та міжнародної кампанії з відзначення 75-річниці голоду 1932–1933 рр. та перетворення Голодомору на визначний національний символ України. Саме за каденції В. Ющенка відбувається перенесення терміну і культурного явища «геноцид» з науково-правничої категорії та складової публіцистичної дискусії в політичний і публічний простір та подальша його активна й цілеспрямована імплементація в суспільну свідомість.

Важливим етапом в низці комеморативних заходів, ініційованих Президентом В. Ющенком, стало внесення 2 листопада 2006 р. на розгляд Верховної Ради України проекту Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років». Після складного обговорення було прийнято компромісний варіант законопроекту, де залишилася стаття, що кваліфікувала голод 1932–1933 рр. як геноцид, але законопроект був доповнений пунктом про спрямованість голоду не лише проти «частини українського», а й «інших народів СРСР»¹⁹.

Також Президент України В.Ющенко вніс до Верховної Ради шостого скликання законопроект, який передбачає відповідальність за невизнання факту Голодомору 1932–1933 років, а також Голокосту євреїв під час Другої світової війни. На думку глави держави, ці дві теми дуже близькі, адже обидві трагедії забрали мільйони людських життів. Ухвалення такого закону, за словами В.Ющенка, „буде хорошим прикладом того, як, з одного боку, дві найбільші трагедії... усе-таки матимуть міжнародний статус, а з іншого – чіткі межі відповідальності в рамках національного законодавства... Це крок не проти когось. Не проти Росії, не проти російського народу, а проти режиму, який тоді був єдиним і головним винуватцем цієї трагедії”²⁰. Президент України висловив переконання в тому, що „ми це питання в українському парламенті зрушимо, як зрушили тему визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом”²¹. Втім, законопроект про запровадження кримінальної відповідальності за заперечення

¹⁹ Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р.

²⁰ Махун С., *Український Голодомор у лежачих політичної та економічної доцільності*, «Дзеркало тижня» 2007, № 42–43.

²¹ Там само.

Голодомору і Голокосту як актів геноциду тогочасний склад українського парламенту не підтримав.

В цілому широкомасштабна кампанія з повернення історичної пам'яті (в рецепції В. Ющенка) все ж мала помітні результати: соціологічне опитування, проведене у грудні 2007 р. фондом «Демократичні ініціативи», засвідчило, що близько 60 % респондентів вважають, що в 1930-ті роки шляхом штучного голоду цілеспрямовано знищувалась українська нація.

Щодо зовнішньополітичної кампанії з визнання Голодомору геноцидом, то попри визнання низкою держав голоду 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, головне завдання, висунуте В. Ющенком перед українською дипломатією – визнання Голодомору як геноциду Генеральною Асамблеєю ООН – не було виконане, в чому не останню роль відіграла жорстка позиція РФ.

Після зміни влади в Україні у 2010 р. простежується певна зміна акцентів у формуванні державної політики пам'яті щодо голоду 1932–1933 рр. Зокрема, у день інавгурації нового глави держави з офіційного сайту Президента зник розділ, присвячений українському Голодомору (20 вересня 2010 р. розділ знову з'явився, але лише як відповідь на занепокоєння національно-патріотичної частини української громадськості).

В цілому політика національної пам'яті в 2010–2013/2014 рр. зійшла на другий план, про що свідчить і призначення на посаду голови УІНП члена ЦК КПУ В. Солдатенка і намагання влади не переглядати сфальсифікованого Кремлем бачення історичного минулого українського народу.

Так, напередодні 65-ліття закінчення Другої світової війни в Європі з подачі офіційного Кремля «нова» влада в Україні в особі президента та призначеного ним Кабінету міністрів за посередництва підконтрольних їм засобів масової інформації здійснила спробу підмінити виражений історичний аналіз наслідків тієї жахливої війни для українського народу заявленим ще за радянської доби міфом про «велику Перемогу». Нова влада запропонувала українцям забути про понад 10-мільйонні людські втрати, руйнацію народногосподарського комплексу, втрачений шанс на пом'якшення репресивної політики сталінського тоталітарного режиму і втішатися спільним парадом перемоги за участю російських і білоруських вояків у Києві під червоними стягами «спочилого в Бозі» СРСР та портретами його кривавого диктатора Сталіна.

Політика нової владної команди підтвердила наявність в Україні конфлікту національної пам'яті. Бажання зберегти стару постімперську та пострадянську модель йшло в розріз з політикою попередників, яка базувалася на засадах відновлення національної пам'яті українців. Нова влада переглянула зокрема підходи до Голодомору 1932–1933 рр.

як геноциду українського народу, схилиючись до нав'язуваного Росією твердження «про спільну трагедію народів СРСР» та скасувала рішення про присвоєння звання Героя України провідникам ОУН-УПА С.Бандері і Р.Шухевичу. Влада не протидіяла втасновленню пам'ятника кату українського та інших народів СРСР Сталіну у Запоріжжі, а міністри освіти України та Росії домовилися про спільний урок пам'яті до Дня перемоги, під час якого рекомендовано зосередитися на «героїчних сторінках спільної історії країн СНД».

Ці дії чи бездіяльність тогочасної влади стали свідченням того, що «п'ята колона» Росії в Україні діє за безпосередніми вказівками Кремля, не замислюючись над з'ясуванням суті процесів і явищ, що мали місце в недалекому минулому. Так, прилюдно вказавши на борців за Українську незалежну державу С.Бандеру і Р.Шухевича як «колаборантів» нацистської Німеччини, ідеологи «регіоналів» показали себе повними невігласами й такими, що не мають жодної уяви про те, що поняття «колабораціонізм» стосовно українців, що перебували у 1920–1941 рр. і в 1944–1991 рр. під більшовицькою, а в 1941–1944 рр. – нацистською окупаційною владою, вживати неправомірно, позаяк колабораціонізм як такий виникає виключно там, де існують держави (у Франції, Росії, Польщі, Норвегії тощо). Українці тоді не мали своєї держави, а відповідно – не було чого зраджувати, бо колаборант – особа, яка свідомо співробітничала із владою іншої країни на шкоду власної держави.

Формування та збереження національної пам'яті українців є одним з головних завдань української держави та суспільства. Історична ідентичність та національна пам'ять безпосередньо впливають на формування національної стійкості України, що має вагоме значення у протистоянні гібридним загрозам з боку Росії, яка намагається не допустити формування української держави-нації зі своєю історичною пам'яттю. Голодомор 1932–1933 рр. у свідомості українського народу посідає провідне місце національної трагедії, яка здатна консолідувати українське суспільство. Однак, це вимагає від держави проведення послідовної політики. У цьому контексті незрозумілим був виступ президента на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи, в якому він заявив, що вважає несправедливим називати Голодомор 1930-х років геноцидом українського народу. «Визнавати голодомор як факт геноциду стосовно того, чи іншого народу ми вважаємо, це буде не правильно, це буде не справедливо. Це була спільна трагедія народів, що колись входили в єдиний Радянський Союз». Пам'ять про мільйони українців, знищених комуністичною владою шляхом організації штучного голоду закарбувалася у свідомості українців. Згідно соціологічних опитувань,

на той час 60% громадян України вважало Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

Так само повертаючи історичну пам'ять українців про події Другої світової війни в русло радянського міфу про вирішальний вклад народів Радянського Союзу в перемогу над нацизмом, влада «регіоналів», що запевнювала нас у своїй відданості курсу України на євроінтеграцію, насправді віддаляла від перспективи членства у Європейському Союзі. Адже одним з вагомих чинників вступу до ЄС є внутрішня консолідація громадян країни, що прагне євроінтеграції, з суперечливих питань недавньої історії, одним з яких є різне, часом полярне, ставлення мешканців Заходу і Сходу України до подій Другої світової війни та її героїв.

Між тим, не лише в Україні, але й в об'єднаній Європі цей процес, що має назву «примирення національної пам'яті» різних європейських народів, суттю якого є подолання пам'яттєвого розколу між Сходом і Заходом, ще триває. Це складний процес, що витісняє прояви політичної солідарності, як це сталося стосовно оцінки наслідків перемоги над гітлеризмом. Адже для половини Європи поразка нацистської Німеччини стала початком комуністичної окупації і створення «залізної завіси», а для Заходу Європи важливішим є те, що Червона армія дала змогу перемогти нацизм і покласти край Голокосту. Як поєднати ці оцінки у свідомості усіх європейців, не забуваючи водночас про те, що польський інтелектуал А. Міхнік називає «егоїзмом болю»²², який кидає надмірно яскраве світло на окремі епізоди пережитого минулого, залишаючи в затінку інші?

Аналіз минулого європейських народів показує, що європейський простір, який тривалий час підтримував лише вісь пам'яті, що обертається навколо Німеччини, поступово збагачується новими тенденціями: на авансцену повертаються групи населення, принесені у жертву «пактами» примирення, як, приміром, жертви франкізму в Іспанії або жертви комуністичної політичної поліції в посткомуністичних країнах. До цього контексту слід долучити й спроби засудження комуністичних режимів аналогічно гітлерівському, чого наполегливо домагаються представники колишніх комуністичних країн в Парламентській Асамблеї Ради Європи. Політичні лідери країн Заходу мають підтримати таку оцінку комунізму заради спокути «ялтинського гріха» 1945 р. Зробити цей важливий крок варто ще й тому, що у більшості держав пострадянського простору злочини сталінського тоталітарного режиму досі не засуджено, а його головного архітектора, принаймні в сучасній Росії, називають вже не кривавим

²² *Європа та її болісні минувшини*, авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннаром (пер. з фр. Є. Марічева), Київ 2009, с. 23.

диктатором, а «ефективним менеджером», який задля перетворення СРСР на наддержаву пожертвував життям мільйонів людей.

Маніпулювання у такий спосіб історією й пам'яттю пов'язане з прагненням декого з тих, хто вчиняв масові злочини і часто-густо досі лишається при владі, «стерти сліди». Таке маніпулювання немовби стає продовженням злочину, але вже за умов, коли життя знову стало «нормальним». Воно проявляється в незліченних формах, як-от фальсифікація подій, ліквідація доказів, заборона доступу до архівів або їх знищення, репресії проти свідків або їх усунення, запровадження цензури та переслідування тих, хто інакше висвітлює ці події.

Повернення Росії до імперської політики вказувало на те, що Кремль у своїх цілях буде використовувати динаміку політичних подій в Україні у 2004–2014 рр., особливо у питаннях вибору напрямку інтеграції країни та моделі національної пам'яті, для формування глибоких ліній поділу (*cleavage*) українського суспільства. Такий розвиток подій передбачили українські вчені В. Горбулін і О. Литвиненко, які попереджали про рішучий і безпощадний наступ кремлівського керівництва на українську незалежність в найближчій перспективі, в тому числі і в гуманітарній сфері²³. Позаяк, зазначали автори статті, «у Кремлі усвідомлюють, що історичне «вікно можливостей» щодо України для Москви доволі коротке і може зачинитися вже десь після 2015 року, після становлення нового покоління українських еліт»²⁴.

Втім до цього застереження ні український політикум, ні соціум не дослухалися. В результаті без особливих перепон з боку органів української держави Росія проводила політику глибокої пенетрації України, в тому числі в інформаційній та історико-культурній площинах, готуючись до гібридної агресії у визначений період.

Таким чином, Росія отримала те, що було її нездійсненою мрією з часу розпаду СРСР у 1991 р., а саме: забезпечила постійну військову присутність в Україні, надійний транзит енергоносіїв до Європи, унеможливила отримання США територіального плацдарму у безпосередній близькості від російських кордонів, нейтралізувала потенційну ідеологічну загрозу авторитарному режимові (у випадку успішної демократичної України) та впливала на політику національної пам'яті.

Сутність імперської політики Росії щодо України добре відображає сказане В.Путіним на саміті НАТО в Бухаресті у 2008 р., що такої держави

²³ Литвиненко В., Горбулін В., *Великий сусід визначився. Що Україні робити далі?*, «Дзеркало тижня», вересень 2009 р.

²⁴ Там само.

як Україна не існує, оскільки, мовляв, половина України – це нібито територія, яку Росія подарувала Україні, а друга частина – теж не Україна, позаяк це... Східна Європа. В подібному дусі, як відомо, висловлювався й путінський однодумець – тогочасний міністр освіти і науки України Д. Табачник. Ріднить їх і те, що найбільшою катастрофою XX століття вони вважають розпад Радянського Союзу, а відтак будь-що намагаються реанімувати його у XXI столітті. І якщо й не у складі 15 союзних республік, то принаймні з Україною, без якої Росія – не імперія, а звичайна (хоч і з великою територією) держава. Велеку увагу Росія приділяла «консервації» національної пам'яті українців у дусі спільного історичного минулого «братніх народів».

Отже, з одного боку, події 2010–2014 рр. підтвердили існування цивілізаційного розламу України між європейською та євразійською моделями розвитку, з іншого – тема Голодомору, яка стала одним з ключових питань для реконструкції та консолідації власне європейської ідентичності України, оприявнила питання відповідальності комуністичного режиму в СРСР за Голодомор. І саме це питання стало джерелом конфліктів між Україною та Росією, а нерідко й джерелом непорозумінь між Україною та Європою: адже проблема відповідальності за Голодомор актуалізувала досі не розв'язане остаточно ані в Росії, ані в західному світі питання відповідальності за комуністичний режим.

Відомо, що інтеграційний проект під назвою Європейський Союз (ЄС), не був би можливим без створення спільного простору пам'яті європейських народів. Переважно це пам'ять про відносини країн і народів в добу після Другої світової війни. Неоднозначні для Сходу і Заходу Європи політичні підсумки тієї війни стали фундаментом для примирення європейських народів насамперед тому, що світ одностайно засудив німецький нацизм як явище, що не повинне повторитися. Водночас, об'єднана Європа досі не здатна виробити консенсусне ставлення до радянського тоталітаризму та накинених ним комуністичних практик в країнах ЦСЄ. Заважає цьому насамперед статус СРСР (Росії) як держави-учасниці антигітлерівської коаліції, і, пов'язана з ним політика подвійних стандартів у міжнародних відносинах, відома під назвою *Realpolitic*. Саме подвійна політика, її синдром, не дозволяє наразі реально оцінити не лише внесок сталінського СРСР у розв'язання Другої світової війни, але й не сприяє виробленню адекватного ставлення до поведінки на міжнародній арені теперішньої Росії – правонаступниці СРСР.

Небажання світового співтовариства визнати радянський комуністичний режим злочинним і засудити його, як колись нацистський, не лише заважає побудові спільної Європи, але й створює шкідливі ілюзії

про можливість відродження тоталітарних імперій. Адже попри те, що досвід історії засвідчує неминучий розпад імперій, варто замислитись над причинами тривалого, як для нової і новітньої доби історії, майже 300-літнього функціонування Російської імперії, розпад якої розпочався 1917 року й триває дотепер. Однією з перешкод на шляху ліквідації останньої з імперій, є поширення міфу про «особливу роль Росії» та її всесвітньо-історичну місію. Міф, якому насамперед довіряють в самій Росії, має неабияке поширення і вплив на сферу міжнародної політики, про що засвідчує й нерозуміння Західним світом того, що робити з РФ після її можливої поразки у війні з Україною, що триває з 2014 року.

Важливим підґрунтям для проведення міжнародного трибуналу із засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів має стати реалізація заходів, метою яких є повна декомунізація усіх сфер життєдіяльності посттоталітарних суспільств, зосібна на теренах колишнього СРСР, включно з Росією. За основу політики декомунізації можна взяти досвід країн Центрально-Східної Європи, початком впровадження якої стало масштабне перейменування населених пунктів і вулиць в них, переміщення до музеїв радянської окупації пам'ятників комуністичним ідолам тощо. Тобто, розпочавши з ліквідації носіїв пам'яті про комуністичне минуле, можна переходити до впровадження люстраційних заходів.

Україна, що розпочала стихійну декомунізацію в часи Євромайдану і Революції Гідності в кінці 2013 – на початку 2014 рр., значно відстає у цій царині від країн ЦСЄ, поясненням чому є понад 300-літній колоніальний спадок перебування України у складі російських імперських утворень. Тому українська політика декомунізації обов'язково має передбачати й антиколонізаційні заходи, головним з яких є утвердження української національної ідентичності.

Відомо, що саме повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року спричинило сплеск української ідентичності, спричинений повномасштабним вторгненням РФ в Україну 24 лютого 2022 року, актуалізував питання сенсів, підвалин та суті нашого спільного колективного буття як політичної нації. Теми і наративи, які стосуються української історії, нашої окремішності, боротьби за незалежність, кількасотлітнього протистояння Московії-Росії, стали для українців гранично потрібними не лише для світоглядного, але і фізичного та психологічного виживання у вкрай складних обставинах війни. Правда про нашу історію, про вчинки героїв минулого та сьогодення, дезавуювання брехливої російської пропаганди у національному інформаційному просторі призвели до істотного зростання самоповаги українців. Це, своєю чергою, спричинило потужний імпульс до старту процесу деколонізації, ухвалення

парламентом цілої низки законів щодо захисту національної ідентичності, що, зрештою, призвело до ухвалення Верховною Радою закону про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії, більш відомого як «закон про декомунізацію»²⁵.

Новим етапом в політиці декомунізації стало ухвалення 2015 року Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»²⁶. В результаті декомунізації було перейменовано близько тисячі населених пунктів та 26 районів, майже 52 тисячі інших топонімів, 75 закладів освіти, 33 залізничні об'єкти, 2 морські порти, демонтовано близько 2,5 тисяч пам'ятників і пам'ятних знаків, які містили пропаганду тоталітарного режиму²⁷.

Однак навіть рішучий та ефективний підхід, що був закладений у філософію декількох законів, які отримали у народі загальну назву «декомунізаційних», не зміг зрушити з місця питання деколонізації. Проросійські сили та російська пропаганда в українських телеефірах унеможливлювали актуальне вирішення деколонізаційних питань, маніпулюючи фактами та впливаючи на формування громадської думки у вигідному для Кремля напрямку. Саме тому, приміром у Одесі чи Херсоні неможливо було знести пам'ятники Катерині II та її фавориту Потьомкіну, а будь-яка спроба порушити питання звільнення публічного простору від імперських маркерів наражалася на спротив проросійських сил та нерішучість, страх або відверту протидію міських голів та частини місцевого депутатського корпусу. Зрештою, одеська історія з пам'ятником Катерині II тривала і під час повномасштабного вторгнення РФ, попри жертви серед мирних одеситів та численні руйнування міста російськими військами.

Звісно, деколонізація не простий процес, однак зі світоглядної точки зору для майбутніх поколінь українців він має вирішальне значення. Діти, які не будуть мати перед очима, у підручниках чи у пропагандистських текстах образів та смислів підросійського минулого України як символів фейкової російської «дружби» та сприйматимуть цю «дружбу» як щось брехливе та злочинне, вже будуть дітьми нової України – України членства

²⁵ Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» від 21 березня 2023 р.

²⁶ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», від 9 квітня 2015 р.

²⁷ «Декомунізація запустила процеси суттєвої зміни ставлення громадян до нашої історичної пам'яті», https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/234624.html

у ЄС та НАТО. В цьому сенсі успішність проведення деколонізації має для України, без перебільшення, геополітичне значення.

Але для її успішного завершення не лише світоглядної, але і суто організаційної, навіть механічної роботи для влади та громадських активістів ще дуже багато. Оскільки, за словами Вадима Позднякова, «від початку широкомасштабного вторгнення деколонізовано десь близько 9–10 тисяч назв вулиць. Але ще слід перейменувати десь 12–14 тисяч і це тільки якщо говорити про підконтрольні території»²⁸. Також підраховано, що станом на червень 2023 року, уже демонтовано 761 об'єкт із тих, що підлягають деколонізації²⁹.

Однак найскладнішими проблемами у процесі деколонізації, як на мене, все ж є питання світоглядного характеру. І вони полягають у тому, що ми повинні швидко та вміло заповнити «прогалини», що виникають, коли зі світоглядних постаментів падають для багатьох такі ще донедавна звичні російські письменники, науковці, історики, винахідники і т.д. Заповнити ці «прогалини» мають світочі української науки, літератури та культури Іван Пулюй та Клим Чурюмов, Микола Леонтович та Максим Березовський, Юрій Шевельов та Іван Дзюба, й багато великих і важливих для світу українців і зрощених українською землею представників інших націй.

Важливим наслідком політики деколонізації має стати цілковита відмінність середнього українця від середнього росіянина. Наслідком має стати відхід українців від ментально-поведінкового концепту «людини російської» як продукту «руського міра» та перехід до світоглядно-поведінкового канону «людини європейської, західної» як продукту вільного світу³⁰.

Також маємо враховувати думку окремих представників української історичної спільноти діаспори, що курс на Європу та європейські цінності матиме сенс лише за умови, якщо Україна застосує європейський підхід до проблеми суперечливої історії³¹. Йдеться, передусім, про іспанський варіант, коли на офіційному рівні визнаються та підтримуються «індивідуальні та родинні пам'яті» і пропагують ідею «демократичної

²⁸ *Деколонізація публічного простору*, <https://uchoose.info/dekolonizatsiya-publichnogo-prostoru/>

²⁹ *Деколонізація: як очистити простір від російського*, <https://ukrainer.net/dekolonizatsiia/>

³⁰ Кириленко В., *Чи стане повага до всього українського незворотною ? режим доступу*, <https://ukrainainc.org /2023/09/26/%d1%88%d0%bb%d1%8f%d1%85%d0%be%d0%bc-%d1%81%d1%82%d1%96%d0%b9%d0%ba%d0%be%d1%97-%d1%96%d0%b4%d0%b5%d0%bd%d1%82%d0%b8%d1%87%d0%bd%d0%be%d1%81%d1%82%d1%96/>

³¹ Шевель О., *Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі, режим доступу*, <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars>

пам'яті» у публічному просторі, відкритому до суперечливих варіантів пам'яті, – ось суть європейського способу вирішення конфліктів³². Якщо український політикум виявить готовність його застосувати, то він може скористатися покроковим «порадником», укладеним у 2007–2009 роках під егідою Українського інституту національної пам'яті. Цей порада-ник, розроблений українськими вченими під час каденції президента В. Ющен-ка, ліг у концепцію нового підручника та цілковито нового підходу до викладання історії. Запропонований підхід до вивчення історії близький по духу до рекомендацій Європейського Союзу від 2001 року «Про ви-кладання історії у Європі ХХІ століття».

Загалом зазначена група істориків вважала, що якщо вдасться змінити підхід до наративу історії з цілісно-етнічного на індивідуаль-но-груповий, орієнтований на жителів сучасної держави, то відбудеться деконструкція водночас і «радянського», і «національного» підходу до вивчення історії держави.

Втім, малоймовірно, що підхід до вивчення конфліктних моментів історії, який запропонувала робоча група на чолі з Н. Яковенко, най-ближчим часом буде реалізований. Поясню чому. Іспанський «варіант» вирішення проблем конфліктного минулого, придатний, як на мене, до застосування в суспільствах, які, на відміну від українського, мають трив-ку традицію державотворення, а головне – перебували в «полоні» тоталі-тарних політичних режимів вже після становлення власних національних держав. В Україні, яка має понад 300-літню історію перебування у складі російських імперських утворень, включно з СРСР, національно-визволь-на боротьба, яка власне й є центральною ідеєю української історії, усе ще триває. Ба більше, Україна не перейшла не лише історично-закономірного етапу формування національної держави, але й українці, як корінний ет-нос і чисельно найбільша національна група в країні, досі не обіймають чільних позицій в ключових сферах влади й управління у власній державі. Саме тому вищезазначені європейські підходи до написання і викладання історії Україн – не на часі.

Натомість ухвалення українським парламентом пакету законів про декомунізацію свідчить про розуміння політикумом одного: в час воєн-ного стану в Україні, спричиненого російською збройною агресією, кон-солідують суспільство не різночитання у ставленні до минулого, а єдина версія історичного минулого, зокрема радянського, й заборона вислов-лювати публічно альтернативні погляди. Адже відмова від засад та ідолів радянської епохи, – це по суті питання національної безпеки.

³² Там само.

Європейський підхід (іспанська модель) викладання історії стане можливим в Україні, коли її збройні сили повернуть під контроль Києва усі міжнародно-визнані території держави, а Україна стане членом НАТО. Ось тоді, на етапі вступу до ЄС, українська політична еліта постане перед дилемою, як – україно- чи євроцентричну модель історії України викладати у школах та університетах. Від відповіді на це питання залежить і те, настільки швидко українська національна пам'ять стане складовою загальноєвропейської, тієї, що творить спільний європейський простір.

Висновки, або як відбудувати спільний простір пам'яті європейських народів

Найкращий спосіб побудувати міцний мир і гарантувати відносно гармонійне співіснування в демократичних умовах полягає в тому, щоб з'ясувати правду про конфліктне минуле і надати матеріальну й символічну компенсацію, яка б відображала визнання жертв політичного насильства. Тільки з'ясування історичної правди, яка б максимально відповідала вимогам істориків і була би здатною жити публічну оповідь (тобто яку еліта могла б поширювати в волюнтаристський спосіб і яка б засвоювалася найбільшою кількістю людей) про минуле, дозволяє вгамувати ставлення суспільства до цього минулого і тим самим стабілізувати політичну організацію, запобігти будь-якому поверненню до насильства.

Історична пам'ять європейських народів нагадує, що ворожнеча, а тим паче війни, мають відійти в минуле, поступившись місцем діалогу культур і народів. Переосмислення та використання досвіду примирення ворогуючих в минулому європейських держав й розділених за ставленням до свого минулого націй сприятиме створенню єдиного європейського пам'яттєвого простору.

Необхідність відновлення історичної пам'яті та національної свідомості українців зумовлює значний науковий інтерес до вивчення суперечливого минулого європейських народів. Саме воно дає ключ до розуміння того, в чому полягають складнощі інтеграції України до ЄС. І річ не в тому, що Західна Європа все ще не «перетравила» вступ до ЄС колишніх держав-учасниць так званого соціалістичного табору, й, відповідно, не впоралася з багажем їх пам'яті, а, головним чином, в незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'яттєвого розколу між Сходом і Заходом. Процесу, що витісняє прояви політичної солідарності, як це сталося стосовно оцінки наслідків перемоги над гітлеризмом. Адже для половини Європи поразка нацистської Німеччини стала початком комуністичної окупації і створення «залізної завіси», а для Заходу Європи важливішим є те, що

«Червона армія дала змогу перемогти нацизм і покласти край Голокосту». Як поєднати ці оцінки у свідомості усіх європейців, не забуваючи водночас про те, що польський інтелектуал А. Міхнік називає «егоїзмом болю», який кидає надмірно яскраве світло на окремі епізоди пережитого минулого, залишаючи в затінку інші³³?

Аналіз наукових розвідок з даної проблематики, показує, що європейський простір, який тривалий час підтримував лише вісь пам'яті, що обертається навколо Німеччини, поступово збагачується новими тенденціями: на авансцену повертаються групи населення, принесені у жертву «пактами» примирення, як, приміром, жертви франкізму в Іспанії або жертви комуністичної політичної поліції в посткомуністичних країнах. До цього контексту слід долучити й спроби засудження комуністичних режимів аналогічно гітлерівському, чого наполегливо домагаються представники колишніх комуністичних країн в Парламентській Асамблеї Ради Європи. Політичні лідери країн Заходу мають підтримати таку оцінку комунізму заради спокути «ялтинського гріха» 1945 р. Зробити цей важливий крок варто ще й тому, що у більшості держав пострадянського простору злочини сталінського тоталітарного режиму досі не засуджено, а його головного архітектора, принаймні в сучасній Росії, називають вже не кривавим диктатором, а «ефективним менеджером», який задля перетворення СРСР у наддержаву пожертвував життям мільйонів людей.

Маніпулювання у такий спосіб історією й пам'яттю пов'язане з прагненням декого з тих, хто вчиняв масові злочини і часто-густо досі лишається при владі, «стерти сліди». Таке маніпулювання, немовби стає продовженням злочину, але вже за умов, коли життя знову стало «нормальним». Воно проявляється в незліченних формах, як-от фальсифікація подій, ліквідація доказів, заборона доступу до архівів або їх знищення, репресії проти свідків або їх усунення, запровадження цензури та переслідування тих, хто інакше висвітлює ці події.

Попереджають фахівці з даної теми й про небезпеку використання історичного інструментарію в керуванні деякими державами не задля поліпшення двосторонніх стосунків і сприяння побудові спільної Європи, а для того, щоб мобілізувати електорат тієї чи іншої партії або коаліції. Зважаючи на таке надзвичайне поширення способів використання конфліктного минулого, Європа (ЄС), яку згадують як зразок успішного мирного співіснування між колишніми ворогами, не позбавлена від «відступів» і не є ідеалом у ставленні до проблематичного минулого. Передусім тому, що під гаслом розбудови демократії на європейському

³³ *Європа та її болісні минушини...*, с. 23.

континенті практично нічого не робиться для запобігання й послаблення майбутніх конфліктів.

Втім, якщо в Польщі державна історична політика з дражливих питань минулого, на кшталт «Волинської трагедії» 1943 року стала чинником консолідації польської політичної нації, то в Україні консенсусу в питаннях трактування історії не досягнуто, ба більше, в середовищі професійних істориків, навіть в умовах агресії РФ проти України, усе ще можна почути висловлювання на кшталт того, що «історична політика в її нинішньому вигляді безпосередньо провокує конфлікт та війну». Це означає, нерозуміння авторами подібних висновків очевидного, що не україноцентрична історична політика української влади за президентства В. Ющенка і П. Порошенка, стала причиною російської збройної агресії проти України, а радше її відсутність.

Адже російська анексія Криму і окупація РФ частини Донбасу стали можливими й тому, що уряд Миколи Азарова відмовився від історичної політики своїх попередників у владі і цілковито пристав на російську політику пам'яті, в основу якої було покладено ідею викорінення української національної ідентичності і заміною її на загальноросійську, тобто імперську. Цей гіркий український досвід вкотре підтверджує слова видатного флорентійця Нікколо Мак'явеллі, що основою національної державності є три «стовпи» – мова, церква і армія.

3.4. Конфлікти пам'яті: історичний фронт Росії проти України (Микола Дорошко)

Історія засвідчує, що теперішня війна Росії проти України – це лише епізод з понад тисячолітнього протистояння двох націй. Позаяк неоголошені війни на знищення України вели московські князі, царі, російські імператори, російські більшовики-комуністи, й, нарешті, російські неоімперіалісти в особі чинної влади Російської Федерації. Наявний конфронтаційний спадок в українсько-російських відносинах засвідчує, що в умовах війни, яка носить гібридний характер, сильніші позиції в тієї сторони, яка здатна нав'язати суспільству власне тлумачення історії, тобто змінити ключові акценти в історичній пам'яті й базованій на ній національній пам'яті, а також експортувати власну візію історії в інформаційний простір супротивника.

На важливості «війн пам'яті» в політичній стратегії РФ щодо України в умовах неоголошеної війни наголошує, зокрема, російський політолог Л. Шевцова. Ще на початку війни, у 2014 році, вона зазначала, що після ознайомлення з фаховою літературою В.Путін «усвідомив, що без України

важко підтвердити легітимізацію як російського православ'я, так і російської держави, яка нібито веде свій початок від Київської Русі. Україна, що йде на Захід, забирає з собою легітимізацію російської державності, й ми залишаємося Московією, яка була населена незрозуміло ким. Росія тоді повинна буде почати відлік своєї історії не з тисячолітньої історії християнства й Хрещення Русі, а з Андрія Боголюбського, з XII ст. – а це вже зовсім інша історія. Тому Україна має для Росії величезне значення. Перше: Україна для Росії – це захист власної історії, а значить, і держави. Друге – це захист Кремлем власної легітимізації. Третє – це недопущення Майдану в Росії. Четверте – виклик для Європи і західного світу»³⁴.

Таким чином, історія, в руках російської влади, виступає інструментом війни, війни за національну пам'ять. Тому є нагальна потреба ще раз наголосити на ключових темах так званої «спільної» історичної спадщини України і Росії часів середньовічної Руської держави з центром у Києві, або початковій історії Русі. Адже саме реальна, а не спотворена, історія становлення державності у Києві проливає світло на ключові питання, які вже понад два століття викликають найбільш жваві дискусії у фаховому середовищі істориків: кому, предкам українців чи росіян, належить першість у створенні Руської держави; яку територію обіймала первинна Русь; який вектор був головним у зовнішній політиці останнього представника київської правлячої династії кагана Аскольда; коли Русь стала християнською державою; коли і за яких обставин ім'я першого хрестителя Русі – Аскольда, було викреслене з історії. Також спробуємо з'ясувати наразі актуальне питання: чому, попри тривалу історію російсько-українського протистояння усі збройні конфлікти, що їх розпочинала російська сторона, відбувалися без оголошення війни.

Міфи російської історіографії про першопочатки Руської держави
та наукова аргументація їх неспроможності

Про походження Руської держави. Для обґрунтування російської першості у створенні Руської держави кремлівський режим В.Путіна спершу вдався до акцентування на провідній ролі Новгороду й Ладоги (на противагу Києву) в заснуванні Русі й етногенезі росіян. Втім, довести, що Руська держава була заснована у Ладозі варязьким зайдом – конунгом Рюриком, не вдалося, позаяк ще історики радянського періоду

³⁴ Чернышев Р., *Лилия Шевцова: Путин ищет новые способы удушения Украины*, http://news.liga.net/interview/politics/3329055-liliya_shevtsova_putin_ishchet_novye_sposoby_udusheniya_ukrainy_.htm.

обґрунтували тезу про глибокі корені Київської Русі³⁵. На цій підставі український історик Михайло Брайчевський дійшов висновку, що «історія Київської Русі починається на зламі VI-VII століть»³⁶.

Утвердженню Русі, як відомо, передував занепад Антського союзу племен, що стався внаслідок інвазії до Східної Європи центральноазіатських кочівників-аварів в середині VI ст. Антське об'єднання припинило своє існування на початку VII ст. (остання літописна згадка про антів датована 602 р.), але чинники, які викликали його до життя, діяли й далі. Аварський каганат, як і решта об'єднань того типу, теж виявився нетривким – на середину VII ст. він вступив в період занепаду, невдовзі його залишки були зметені франкськими завойовниками. Склавіни, у 30-х рр. VII ст., піднімають антиаварське повстання й утворюють незалежне державне об'єднання, відоме в літературі як „державна Само”, що згодом трансформувалося у Великоморавське князівство. Одночасно на південному сході східнослов'янського світу, у Середній Наддніпрянщині, що найменше потерпіла від аварської навали, починає формуватися нове велике політичне об'єднання – Русь.

Територія Русі. Щодо первісної території Русі, то на зламі VI і VII ст. вона являла собою невелике об'єднання, що охоплювало частину правобережного лісостепу (басейни річок Рось та Тясмин)³⁷. Ядром Руської держави стала Полянська земля – територія колишнього Антського об'єднання. Власне, й Русь виникла на руїнах того об'єднання як його спадкоємиця. Натомість влада останнього представника правлячої династії Києвичів кагана (царя) Аскольда [бл.860–882], поширювалася, як стверджує „Повість минулих літ”, на всіх полян³⁸, тобто на всі шість „племен” південно-західної групи, які становили полянську (антську) федерацію: дулібів, волинян, бужан, білих хорватів, уличів і тиверців.

Володіючи землями уличів і тиверців, Аскольд мав доступ до моря на широкому просторі, а південно-західний кут безпосередньо наближав його володіння до кордонів Болгарії. Отож, рух київської дружини вздовж Дніпра до його гирла і далі – вздовж узбережжя до Дунаю був забезпечений опорними пунктами, де учасники експедицій могли розраховувати і на постачання, і на підтримку, а в разі потреби – і на військову допомогу. Але ще більше значення мало проникнення Русі на південний

³⁵ Рыбаков Б.А., *Предпосылки образования древнерусского государства* [в:] *Очерки истории СССР, III-IX вв.*, Москва 1958; Рыбаков Б.А., *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, Москва 1963.

³⁶ Брайчевський М., *Аскольд – цар київський...*, с. 341.

³⁷ Там само, с. 421.

³⁸ *Повість врем'яних літ*, переклад В. В. Яременка, Київ 1990, с. 30–31.

схід – у Надазовщину, на Кубань, у Таврію, тобто в ті землі, які пізніше утворили давньоруську Тмуторокань.

До часів Аскольда належать повідомлення арабських авторів (ал-Істахрі, Ібн-Хаукаля та ін.) про три центри Русі (або як їх пропонує називати А. Новосельцев, три групи русів³⁹), що в нашій транскрипції іменуються Куявією, Славією та Артанією (Арсанією). Куявія – це, безперечно, Київська Русь, тобто держава Аскольда. Вона об'єднувала південну групу східнослов'янських племен і за центр мала Київ. Головне територіальне ядро її становила Середня Наддніпрянщина. Славія – це об'єднання північної частини східнослов'янських і деяких неслов'янських племен із центром у Ладозі (майбутня Новгородська Русь). Нарешті Арсанія локалізується в області Надазовщини, Східного Криму, Північного Кавказу. Це – так звана Азовська або Чорноморська, або Тмутороканська Русь. Є підстави твердити, що на початок третьої чверті IX ст. вона міцно входить до сфери політичного впливу Києва.

Отже, за кагана Аскольда до складу Київської Русі входили землі полян, деревлян, дреговичів та південно-західної частини сіверян (з Черніговом). Славія включала в себе територію ільменських словенів, чудь, вісі та мері. Поміж обома об'єднаннями лежала область кривичів, що до 872 р. зберігали свою незалежність. Землі в'ятичів, радимичів та більшої частини сіверян ще з VIII ст. перебували під зверхністю Хозарського каганату.

Зовнішня політика Аскольда. Найбільше достовірних джерел маємо про зовнішню політику Аскольда. Головні інтереси Аскольдової Русі лежали на півдні та на південному сході. Її приваблювали багаті й сильні держави – Хозарія, Візантія, Грузія, Вірменія, Кавказька Албанія (Азербайджан); навіть віддалений Багдадський халіфат.

З Хозарією Аскольд підтримував мирні стосунки, позаяк каганат виконував роль своєрідного бар'єра від кочових орд зі сходу і арабів з півдня. Так само лояльними (навіть союзницькими) були відносини Русі з мадярами, які в першій половині і середині IX ст. утворили політичне об'єднання в басейні Дону – Леведію. Змушені відійти під тиском печенігів на захід, в область Нижньої Наддніпрянщини (Ателькузу), вони із сфери хозарського впливу потрапили під київський протекторат. Ватажок мадярів Олмош (батько знаменитого Арпада) був спільником і, здається, особистим другом Аскольда⁴⁰.

³⁹ Новосельцев А.П., *Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв.*, [в:] *Древнерусское государство и его международное значение*, Москва 1965, с. 408.

⁴⁰ Магнер Г.І., *Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів*, «Український історичний журнал» 1969, № 7.

Особливу увагу Аскольд приділяв землям Східного Криму та Кубані (Арсанія), що мали стати плацдармом для активних дій, спрямованих у бік Південного Кавказу та прикаспійських володінь Халіфату. Зокрема, в арабських джерелах (ал-Якубі) знаходимо відомості про допомогу проти арабської навали, подану „царем слов'ян” („сахіб ас-Сакаліба”), разом із Хозарським каганом і грецьким імператором племенам Кахетії. Відомий також похід Русі на Абесгун (південне узбережжя Каспію), про який повідомляють перські джерела⁴¹.

Але головним показником зовнішньополітичної активності Аскольда стали його походи на Візантію та договори, укладені ним з імперською адміністрацією. Ці походи знайшли відображення у численних джерелах. Так, у 860 р., за імператора Михайла III П'яниці, був здійснений раптовий напад Русі на Константинополь, який закінчився перемогою київського кагана і укладенням відповідної угоди, що передбачала виплату Константинополем контрибуції і данини. Головний політичний сенс походу полягав не тільки в матеріальному зиску, а, передусім, у дипломатичному визнанні Русі Візантією. Цим походом Київська держава ствердила свою міжнародну позицію як суверенний політичний організм⁴².

Успішні, в цілому, походи Аскольда проти Візантії (всього їх було чотири: у 860, 863, 866 і 874 рр.) вивели Русь у число наймогутніших держав середньовічної Європи і міцно ствердили її міжнародний авторитет. На той час Київська держава досягла високого розквіту, що, звичайно, мало дістати відповідне престижне оформлення. Аскольд носив титул кагана, що прирівнювався до імператорського, і це відбивало цілком реальне становище його престолу. Пізніше київські зверхники ще не раз робитимуть спроби повернутися до того рангу: Володимир Святий іменуватиме себе, услід за Аскольдом, каганом; Ярослав Мудрий – царем і т.д.

Запровадження християнства на Русі. Чи не найважливішим наслідком походів Русі на Візантію було запровадження християнства. Факт цей, як зазначав М. Брайчевський, «не дуже популярний у новітній історіографії (яка звикла відносити християнізацію нашої країни до 988 р.), цілком достовірно зафіксований у джерелах – і візантійських, і вітчизняних»⁴³. На перше місце, на думку М. Брайчевського, слід поставити, безперечно, свідчення патріарха Фотія – не лише сучасника, а й безпосереднього учасника події: адже саме він здійснив той вікомопний акт. Крім

⁴¹ Брайчевський М., *Суспільно-політичні рухи в Київській Русі*, [в:] Михайло Брайчевський. *Вибране.*, Т.I, Київ 2009, с. 71.

⁴² Там само, с. 72.

⁴³ Там само, с. 73.

того, відомості про хрещення Русі знаходимо у візантійського імператора Константина Багрянородного (в життєпису його діда, імператора Василя I Македонянина), у хроніках візантійських авторів Скилиці-Кедрина, Зонари, Михайла Гліки та ін. З давньоруських джерел передусім треба відзначити Никонівський літопис, який у початковій частині використав дуже достовірні джерела, відмінні від „Повісті минулих літ” та більшості інших кодексів. Вельми цікаві дані наводить російський історик XVIII ст. В.Татищев з посиланням на літописні компендії, які не дійшли до нас. Про Аскольдове хрещення згадується в Густинському літописі, київському Синописі та ряді інших джерел. Нарешті відомості про запровадження християнства на Русі містять і твори арабських письменників – Ібн-Хордадбега, ал-Масуді та ін.⁴⁴

Джерела свідчать, що Аскольдове хрещення мало загальнодержавний характер і аж ніяк не було приватною справою кагана. Патріях Фотій був автором енцикліки (окружного послання), написаної не пізніше 867 р. Саме в ній він розповів про навернення Русі до православ'я: „І в них (тобто в Русі – Авт.) запалала така жага віри, що вони прийняли пастиря і з великою ретельністю виконують християнські обряди”⁴⁵. Інше візантійське джерело, так званий Продовжувач Порфиригенета, пише: „Скоро після того (облоги Константинополя у 860 р. – Авт.) прийшло від них (від Русі – Авт.) посольство, яке просило зробити їх речниками божественного хрещення, що й було зроблено”⁴⁶.

Про тотальне прийняття православ'я Аскольдовою Руссю пишуть арабський хроніст Ібн-Хордадбег, автор Никонівського літопису, російський історик В.Татищев, Густинський літопис, Синопис та ін. Навіть у Церковному статуті Володимира є твердження, що Русь хрестилася за часів патріарха Фотія, тобто в IX ст.⁴⁷ Таким чином, йдеться про офіційний акт запровадження християнства на Русі як державної релігії.

Попри те, що жодне з наявних джерел не називає дати першої християнізації Русі, М.Брайчевський вважає, що це сталося 860 року⁴⁸. До такого висновку схильє згадка так званого Паннонського житія (біографії Кирила Філософа) про Євангеліє і Псалтир „руськими письменами писані”, які великий просвітник бачив у Херсонесі взимку 861 р. Цей факт свідчить, що Русь почала створювати власну церковну літературу, отже, вже тоді вона

⁴⁴ Там само, с. 73.

⁴⁵ Там само, с. 74.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ *Памятники русского права*, Вып.1, Москва 1952, с. 237, 244.

⁴⁸ Брайчевський М., *Суспільно-політичні рухи в Київській Русі*, с. 77.

була країною християнською. Зазначимо, до речі, що визнання того добре пояснює і досить дивну географію місіонерської діяльності Кирила: 861 р. він їде з проповіддю до Хозарії, а наступного, 862 р. – до Моравії. Русь, яка лежала якраз поміж тими країнами, лишилася поза увагою Кирила лише тому, що, на думку М.Брайчевського, «була вже хрещена, ще в 860 р.»⁴⁹.

Найбільш переконливим аргументом на користь 860 року є особлива Руська ера, запроваджена в Київській державі за Аскольда (честь відкриття тої ери належить Б.Рибаківу⁵⁰). Йдеться про введену систему літочислення, у якій відлік років починався від 860 р., року грандіозного походу Русі на Царгород, який завершився успішно і справив на тогочасну світову громадськість величезне враження. Але сама по собі військова експедиція – якою б визначною вона не була – навряд чи удостоїлася б ролі хронологічного репера. Мусить бути ще щось – те основне і основоположне, що сприйнялося Руссю як рубіж нової ери. Цим і стало запровадження християнства, яке «державна ідеологія вважала за прилучення до благодаті, за духовне відродження, за початок оновленого, істинного буття»⁵¹.

Довіряти версії М. Брайчевського про перше хрещення Русі у 860 р. можна бодай тому, що середина IX ст. була часом, коли християнство ширилось у Східній Європі. У 862 р. хрестився болгарський цар Борис, а через два або три роки нова віра була проголошена в Болгарії державною релігією. Близько того ж часу християнство поширюється в Македонії. У 862 р. почалася моравська місія Кирила й Мефодія, внаслідок якої православ'я було стверджено в Моравії і набуло неофіційного поширення в Польщі. У 867 р. сталася християнізація Сербії. Отже, запровадження християнства на Русі в середині IX ст. було складовою закономірного процесу, що охопив в той час майже всю південну частину Східної Європи і становив собою логічне історичне явище.

Чому офіційна історіографія досі ігнорує наведені вище історичні факти про час владарювання в Києві кагана Аскольда? Насамперед тому, що на смітник історії доведеться викинути практично усі твори, в яких варязькі зайти і узурпатори з династії Рюрика є першими державцями на Русі, які нібито заклали фундамент теперішньої Російської держави. Адже, якщо спиратися на доробок польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, який користувався нині втраченими давньоруськими джерелами, то Аскольд і його брат (чи співправитель?) Дір були не лише руськими князями (тобто слов'янами) за походженням, але й прямими нащадками

⁴⁹ Там само, с. 77.

⁵⁰ Рыбаков Б.А. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летопис*, с. 163–165.

⁵¹ Брайчевський М., *Суспільно-політичні рухи в Київській Русі*, с. 78.

Кия – легендарного засновника першої в Руській державі правлячої династії Києвичів. Відтак Аскольд і Дір є законними спадкоємцями влади в Києві, а не «боярами Рюрика», як йдеться в умисно сфальсифікованій в 1118–1119 рр. третій версії «Повісті минулих літ».

Прийнявши варіант про насильницьке припинення в Києві діяльності династії Києвичів і заснування нової, норманської династії Рюриковичів, втрачається підґрунтя донині панівної (й не лише в Росії) версії про російську приналежність (або першість) Руської держави, в основі якої – хибне уявлення про початок історії Русі з 862 року в Новгороді та її продовження у 882 р. в Києві. Словом, без умисно сфальсифікованого (за княжіння в Києві Ярослава Мудрого – Авт.) в середині XI ст. періоду владарювання на Русі династії Києвичів втрачає будь-який сенс російський імперський міф про Київ, як першу столицю «російської» держави.

Викресливши з історії Русі Аскольда, попри його величезні історичні заслуги, його постать виявилася затуленою куди менш значними посталями князів Рюрикової династії – Олегом, Ігорем, Святославом. Понад те, усі заслуги Аскольда, на кшталт хрещення Русі, зовнішньополітичних акцій щодо Візантії тощо, були приписані його далекому наступникові – Володимиру Святому.

Справа ускладнюється й тим, що дослідники опинилися в полоні сфальсифікованих в XI – першій половині XII ст. джерел і покірливо йдуть за ними, не зважаючи на альтернативну точку зору таких авторів як арабський письменник X ст. Масуді, польські хроністи XV–XVI ст. Я. Длугош і М. Стрийковський, авторів київського Синопису XVII ст. та ін., в яких Аскольд і Дір, на відміну від норманських завойовників Рюрика, постають законними спадкоємцями влади в Києві.

Не враховуються більшістю сучасних авторів і надзвичайні обставини, за яких 882 р. відбулася зміна правлячої династії в Києві. Вони ж полягали в тому, що майже всі наслідки бурхливої діяльності Аскольда були втрачені після його вбивства і захоплення Києва Олегом. Особливо це стосувалося духовної сфери життя: такі заходи, як запровадження християнства, початки літописання («Літопис Аскольда»), будівництво храмів тощо – після 882 р. були зведені нанівець, усе створене було ліквідоване, а сама пам'ять про загиблого кагана Аскольда наполегливо витравлювалася із народної свідомості.

Але чи є ця версія первинної Русі панівною, бодай в українському професійному середовищі істориків? На жаль, ні. Тому що українська історіографія й донині залишається в полоні міфів російської імперської і радянської доби, на кшталт тези про безконфліктне минуле у відносинах предків українців і росіян.

Неоголошені війни Росії проти України як московська політична традиція

Типовим іміджево-інформаційним засобом російських еліт у війнах з Українською державою є офіційні заперечення своєї участі чи безпосередньої причетності до бойових дій. Чи не вперше такий засіб був використаний під час війни 1658–1659 рр., коли вторгнення в Козацьку Україну московських військ під проводом Г. Ромодановського і О. Трубецького не супроводжувалося оголошенням війни. Так само на початку грудня 1917 р. після ультиматуму Українській Народній Республіці уряд радянської Росії офіційно не оголошував війну Україні, виступивши із заявою, що відхиливши цей ультиматум, Центральна Рада поставила себе в умови війни з радянською Росією. А та надсилає війська в Україну для захисту «трудящих мас».

Аналогом такого крутіїства наразі стала постанова Ради Федерації Росії від 1 березня 2014 р., що надавала президентові В. Путіну дозвіл вводити війська на територію незалежної України задля «нормалізації суспільно-політичної ситуації» й «виходячи з інтересів безпеки громадян Російської Федерації, наших співвітчизників та особового складу військового контингенту Збройних сил Російської Федерації, який дислокується відповідно до міжнародного договору на території України (Автономна Республіка Крим)». А 25 червня того ж року, коли кримський сценарій не спрацював у східних областях України, Рада Федерації блюзнірськи скасувала цей дозвіл на не менш глумливе прохання В. Путіна.

За два роки, зазнавши чималих фінансово-економічних втрат від санкцій з боку США і ЄС і переконавшись у неможливості швидкої перемоги в гібридній війні проти України, кремлівська пропаганда стурбувалася «нормалізацією» взаємин між «братерськими» народами. Зокрема, вона стала закликати до «примирення», «відмови від лексики ненависті», «спілкування з чистого аркуша», а також апелювати до «очікувань миру в Україні». Задля практичного забезпечення цієї облудної пропагандистської кампанії влітку 2016 р. були задіяні форуми псевдопацифістів, публікації сфальсифікованих соціологічних досліджень, українсько-російські конференції блогерів і навіть «хресний хід за мир» парафіян УПЦ Московського патріархату.

Важливе місце в арсеналі інформаційних та іміжевих засобів російської/московської агресії від кінця XV ст. посіли провокування й підживлення антидержавних рухів і громадянської війни, а також спекуляція на примітивізмі низів у різних комбінаціях. Уперше ці засоби було застосовано наприкінці 1480-х рр., коли на службу до Івана III перейшли «верховські князі» Воротинські, Одоевські, Трубецькі та Бельовські зі

своїми володіннями у верхній течії Оки й на Чернігово-Сіверщині. Причому формально війну тоді так і не було оголошено. А в квітні 1500 р., за свідченнями кремлівських джерел, «прислали до великого князя Івана Васильовича, государя всієї Русі, бити чолом князь Семен, князя Івана син Андрійовича Можайського (тодішній володар Чернігова, Гомеля й Стародуба. – *Авт.*), і князь Василій, князя Івана син Дмитрійовича Шемякіна (йому належали Рильськ і Новгород-Сіверський. – *Авт.*), що на них прийшла велика нужда про грецький закон, і государ би їх пожалував, взяв до себе і з вотчинами»⁵². Зрозуміло, що обидва прецеденти були пізньосередньовічним аналогом нинішніх спроб В. Путіна обставити збройну агресію до Криму та Донбасу так, що Росія ніби лише підтримує бажання місцевого російськомовного населення підпорядковуватися Москві.

У литовсько-московській війні 1508–1509 рр. Москва вперше намагалася використати для деморалізації супротивника внутрішню міжусобицю у Великому князівстві Литовському і Руському – повстання під проводом князя М. Глинського, рід якого походив від сина знаменитого темника Мамаєва – Мансур-Кията. У вересні 1508 р. після низки поразок Глинський із братами й прибічниками втік до Москви, племінниця князя Михайла – Олена Василівна стала другою жінкою Василя III і матір'ю першого московського царя – Івана IV Грозного. А у війні 1658–1659 рр. Кремль уперше використав тактику формування квазідержавних утворень на території України: в обозі карального московського війська перебував маріонетковий «наказний гетьман» І. Безпалий, якого Москва протиставила законному правителю – гетьманові Івану Виговському. Достоту як навесні 2014 р. керівників так званих ДНР і ЛНР.

Під час Визвольних змагань 1917–1921 рр. всі ці російські тактики були доведені майже до досконалості: нацьковування низів на державну владу за допомогою безмежної соціальної демагогії; створення маріонеткових сепаратистських республік; переманювання українських військових формувань на свій бік; організація заколотів у містах східних і південних регіонів УНР. Тоді ж Москва намагалася видавати свою неодноразову агресію проти УНР за суто громадянський конфлікт в Україні, в якому очолювані більшовиками «народні маси» воюють із контрреволюцією. У протистоянні з УПА радянська сторона активно використовувала провокації, коли перевдягнені підрозділи НКВС видавали себе за українських повстанців. У XVI–XVIII ст. гасло оборони православ'я мало той самий сенс, що на початку XXI ст. кремлівські заклики до «захисту

⁵² Кром М.М., *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 1995, с. 98.

співвітчизників». А сучасна кремлівська ідеологема про «руський мир» є прямою аналогією ідеї XVII–XVIII ст. про створення православного світу на чолі з «білим царем».

Висновки. Отже, у ході неоголошеної війни проти України Росія не лише системно використовує притаманні колоніальній імперії методи, особливо в боротьбі за епізоди спільного історичного минулого, а й не вагаючись фальсифікує й перекручує факти для підтвердження своєї позиції. Загалом ідеться про існування в Кремлі програми справжньої «русифікації» історії пострадянських теренів, протистояти якій нині доволі проблематично. Доводиться визнати, що російське керівництво ефективно експлуатує концепцію імперського історичного минулого, по-блажливо «дозволяючи» Україні існувати, але без шансів на адекватний європейський розвиток. Тому «битви» за історію й інформацію будуть для України важкими, але необхідними для реалізації її європейського і євроатлантичного вибору.

Щоправда, як зазначає відомий український дослідник В. Горбулін, інформаційна складова, яка є наскрізною темою гібридної війни, все ж виконує не самостійну, а допоміжну роль, більшою мірою супроводжуючи військову фазу операції. Але у війні за незалежність України маємо справу не просто з ворожою пропагандою, а з тим, що фахівці-інформаційники слушно характеризують як «війну смислів/сентиментів», початок якої можна умовно віднести до 2006–2007 рр. Для ретрансляції таких смислів задіяна вся множина каналів донесення інформації, а основним структурним елементом виступають симулякри, тобто образи того, чого насправді не існує: «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розп'яті хлопчики», застосування Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів, наголошує В. Горбулін, – замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер збройного конфлікту тими «інформаційними фантомами», які потрібні агресорам⁵³.

Впадає в очі й те, що іміджева й інформаційна складові «гібридної» агресії Кремля проти України мають вражаючі аналоги в історії війн Росії/Московії за опанування українськими землями. Сьогодення відрізняється від минулого лише комбінацією рис, помноженою на новітній рівень технологій і суспільних комунікацій, а також специфікою співвідношення сил на міжнародній арені й стереотипів думання.

Отже, наявні суперечки з дразливих питань так званої «спільної історії» демонструють, що «війни пам'яті» є невід'ємною складовою

⁵³ Горбулін В., «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії рвану, «Дзеркало тижня», 2015, 24 січня.

українсько-російських відносин, й засвідчують, що протистояння ніколи не вщухало з огляду на питомі відмінності між українським світом як органічною частиною Європи та російським, побудованим на цілком інших цивілізаційних засадах. Справжньою суттю українсько-російських відносин виступає не обопільне усвідомлення нібито спільності історичних коренів часів Київської держави (чи належності до «одного народу»), а навпаки – постійна протидія українського світу планам Росії (Московії) поглинути Україну. Так сталося й після розпаду СРСР, коли влада Російської Федерації не змирившись з „втратою” так званих „історичних територій”, спровокувала вірменсько-азербайджанське протистояння в Нагірному Карабасі, етнополітичні конфлікти в Абхазії й Цхінвальському регіоні Грузії, підтримала проросійських сепаратистів у придністровському регіоні Молдови і, врешті, розпочала у 2014 році неоголошену війну проти України. Позаяк в ескалації конфліктів і війн на терені колишнього СРСР ключову роль відіграє полярна інтерпретація супротивниками історичного минулого, усе це вимагає від української влади і громадянського суспільства активного використання потенціалу історичної політики як основи формування та збереження національної ідентичності. Це означає деконструкцію нав'язуваних українцям російських історичних інтерпретацій мовою документів і правдою фактів історії.

Для цього українська влада має виробити **державну історичну політику**, пріоритетними завданнями якої є: формування засад та нормативно-правового забезпечення державної історичної політики з чітким визначенням її суб'єктів і механізмів координації та контролю; посилення науково-експертного супроводження державної історичної політики та надання їй системного характеру; деконструкція міфу «спільноруської» єдності; подолання радянсько-російської історичної міфології; конструювання україноцентричних уявлень про минуле; інкорпорація в сучасний європейський соціокультурний простір правдивої української історії, національної пам'яті; формування європейської стратегії репрезентації історичного минулого⁵⁴.

До процесу формування національної пам'яті держава має залучати громадянське суспільство. У цьому контексті варто згадати про ініціативу Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, котрий спільно з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Університетом імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні провели I-у Міжнародну школу комунікацій «Як збирати історії про війну».

⁵⁴ *Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України*. Аналітична записка 13.05.2015, <https://niss.gov.ua/en/node/1659>

Тому, серед іншого, об'єктивні історичні дослідження й історична освіта можуть стати запорукою суверенітету та незалежності Української Держави. Потрібно пояснювати українцям і світовому співтовариству історичні витоки українського народу, традиції державності, наочно показувати, що Україна і Росія – це національно, соціокультурно та політично абсолютно різні держави. Така робота є важкою і довготривалою, але вона сприятиме якомого швидшому поверненню України до спільноти європейських народів.

3.5. Усна історія та медіа у формуванні національної пам'яті в Україні (Сергій Даниленко)

Взаємодія усноісторичних практик та національних медіа залежить від значної кількості чинників різного характеру, а саме: політичних, суспільних, правових, культурних та загалом стану медійної екосистеми в державі. Першочергово маємо зауважити, що розвиток медійної сфери у певній країні має бути таким, щоб вона була здатна ресурсно та ціннісно, а головне, соціально відповідально взятися поруч із іншими суспільними інституціями за фіксацію історичного процесу з дотриманням наукової методології. Напевне можемо засвідчити, що потенціал партнерства усної історії як науки, що аналізує великі історичні процеси з погляду долі окремої людини, та медіа, що об'єднує індивідуальні траєкторії сучасників, у перебігу формування національної пам'яті сьогодні можна розглядати як найбільш перспективний та ефективний на цьому історичному відтинку українського державотворення.

У нашому підрозділі ми акцентуватимемо увагу перш за все на тому, як природа медіа та особливості їх функціонування у державі демократичного транзиту, якою є Україна, що зазнала невинуватої зовнішньої агресії Московії, формують нові елементи національної пам'яті шляхом застосування як інструментів медіа, так і усної історії. Однак на початку нам видається логічним опертися на деякі концептуальні міркування про феномен медіакультури, від якого залежить ефективність цього процесу. Так, представники Франкфуртської школи Т. Адорно та М. Хорххаймер твердили, що індустрія культури є найбільш ефективним інструментом соціального контролю. Більшою мірою це у їх уявленні стосувалося тогочасної медіакультури, доби першої половини ХХ-го століття, коли набирала оберти глобальний консюмеризм. Загалом їх міркування ґрунтувалися на тому, що в основі медіакультури мають лежати етичні засади, що мали б стримувати, урівноважувати, протидіяти спробам маніпулювання у їх негативному сенсі.

Медіакультура – структурний елемент усього комплексу національного культурного стану, що визнається найширшим залученням питомо громадян як держави, так і поза нею. Вона найбільш схильна до впровадження технологічних новинок та мультикультуральних проявів. Суб'єктність її учасників підважена анонімністю та масовістю. Загалом, коли ми розглядаємо інтегральне поняття «культура», то варто згадати про роботу Ф. Фукуями «Примат культури», де автор розмірковує про перспективи демократії та її зміцнення і виділяє чотири рівні, на яких цей процес, на його погляд, протікає. Найглибшим він називає рівень культури, оскільки він передбачає такі важливі суспільні феномени, як «родина, релігія, моральні цінності, етнічну самосвідомість, громадянськість та історичні традиції». Тобто ті явища, що змінюються найповільніше⁵⁵. Ми б тут висловилися інакше – не найповільніше, а найскладніше, а наслідки змін здатні розвертати суспільство у своєму поступі. До цієї сфери функціонування сучасної держави ми відносимо феномени національно-культурної ідентичності та національної пам'яті. До прикладу, В.Солдатенко визначає національну пам'ять як своєрідний феномен суспільної свідомості, збережену сукупність знань нації, її уявлень, ціннісних оцінок історичних подій, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення і консенсусно сприйняті в суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування, конструктивного розвитку у майбутньому⁵⁶.

Натомість українська вчена О. Гук привертає увагу до міркувань німецького колеги Яна Ассмана (Jan Assmann), одного з авторів концепції «колективної пам'яті», який структурно поділяв її на «комунікативну» та «культурну» пам'яті⁵⁷. Зрозуміло, у нашому контексті нас цікавить перша, що за природою близька до феномену, який ми назвали медіакультура у контексті досліджень Т. Адорно та М. Хорххаймера. Це можна пояснити тим, що у тлумаченні «комунікативна пам'ять» зашита ще й усна історія. Ян Ассман під комунікативною пам'яттю розуміє оповіді сучасників нещодавніх подій, часто трагічних, безпосередніми свідками або учасниками яких вони були, пережили їх та мають емоційні враження. Ці спогади

⁵⁵ Фукуяма Ф., *Примат культури*, «Часопис Ї» 2001, чи. 21 (<https://www.ji.lviv.ua/n21texts/fukujama.htm>)

⁵⁶ Солдатенко В., *Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення*, «Вісник Національної академії наук України» 2011, № 12, с. 52–63 (http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2011_12_10)

⁵⁷ Гук О. І., *Політика національної пам'яті у відкритому суспільстві (український контекст)*, «Ефективність державного управління: збірник наукових праць» 2016, вип. 1/2 (46/47), ч. 1, с. 23–30.

передаються між найближчими генераціями (до чотирьох) посилюються повсякденними комунікативними дискурсами, зокрема й медіадискурсом, та у живому спілкуванні. Для усної історії також базовими є оповіді свідків і учасників подій.

У такий спосіб ми бачимо *нерозривність взаємодії національних та глобальних медіа* у культурному середовищі певної спільноти (держави, групи, суспільства) та *усної історії як джерела комунікативної (елементу національної) пам'яті*. Своєю чергою комунікативна пам'ять формує більш загальний феномен – національну пам'ять. Адже тотальне заповнення соціального простору інформацією з медіа обумовлює певну специфіку організації життя сучасної людини, її чуттєвості, яка щоденно є включеною до потоків комунікативних моделей та стереотипів⁵⁸.

Український досвід розвитку взаємодії усної історії та медіа засвідчує, що ще донедавна усна історія як наука розвивалася зусиллями вчених-ентузіастів у середовищі академічної спільноти, навчальних та освітніх закладів. Втім важливий процес інституціоналізації пройдено, усна історія відбулася як академічно визнана наукова практика⁵⁹. Наразі активно налагоджується кооперація з медіа. Свідченням тому є те, що майже кожне медіа в Україні, особливо після російського повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, започаткувало власні проєкти, які за форматом (методом інтерв'ю фіксуються свідчення очевидців та учасників) та змістом є прикладом усної історичної практики. До прикладу, збірка Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ» з усної історії та фіксації подій російсько-української війни «Рік великої війни очима Укрінформу»⁶⁰ чи збірка Київської організації НСЖУ «Україна: журналісти на передовій»⁶¹.

Цілком зрозуміло, чому в Україні так різко зріс інтерес до усної історичної практики саме у час повномасштабного вторгнення Московії. Медійний ландшафт України був до цього вибуху готовий, а журналістська спільнота усвідомила свою відповідальність за процес фіксації «живої історії». Як зазначає українська дослідниця Н. Авер'янова, усна історія,

⁵⁸ Денисюк Ж. З., *Масова культура і національно-культурна ідентичність в добу глобалізації: монографія*, Вид. 2-е., Київ 2017, с. 193–223.

⁵⁹ Боровик М. А., *Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи»*, «Український історичний журнал» 2012, № 4, с. 235–237.

⁶⁰ Вийшла збірка журналістських матеріалів «Рік великої війни очима Укрінформу», <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3674805-vijsla-zbirka-zurnalistских-materialiv-rik-velikoi-vijni-ocima-ukrinformu.html>

⁶¹ *Україна: журналісти на передовій*. Збірка, упорядники: А. Малієнко, Ю. Бондар, А. Яковець, Київ 2023, с. 261–364.

як елемент історичної пам'яті нації, може стати дієвим чинником консолідації українства, в тому числі і завдяки феномену медіакультури. Дослідники історичної пам'яті, а отже і комунікативної пам'яті, доходять висновку, що її втрата руйнує національну свідомість. За відсутності такої пам'яті зникає національна ідентичність, а за нею – і сама нація. Історія України знає багато прикладів, коли Москва намагалася у будь-який спосіб стерти українську історичну пам'ять та ідентичність, кінцевою метою чого є знищення самої ідеї створення незалежної Української держави. Небезпечна і ностальгія певної частини українського населення за радянськими часами та їх негативне ставлення до західного світу. А оскільки «концепти історичної пам'яті здебільшого формуються у медіа просторі», то культурні цінності радянського чи неоімперського зразка активно підкріплювалися й підкріплюються російськими пропагандистськими ЗМК. Російські ідеологи «русского міра» постійно повторюють наративи про «слов'янську єдність», «братські народи», спільні цінності та приналежність до єдиної православної церкви з центром у Москві⁶².

Національна пам'ять характеризується тим, що вона спільна для більшості членів суспільства. Узгоджене та усвідомлене тлумачення минулого є передумовою «вироблення спільної позиції у майбутньому». Сьогодні знання про історичні події формуються не тільки системою освіти як окремою інституцією, а різними медіаплатформами та ЗМК. До речі, останні здатні спричиняти масштабні зміни у колективній пам'яті, активізація якої відбувається під впливом вагомих суспільно-політичних подій – революцій, війн, повстань тощо. Науковці у своїх дослідженнях послуговуються такими поняттями як «моделі пам'яті», «больові точки пам'яті», «стратегії історіозації», апеляція до конфліктного минулого, сюжети й образи минулого як «запаси пам'яті». Вартий уваги і такий історичний феномен, як витіснення з пам'яті небажаних спогадів та подій з минулого. Вони бувають добровільні і примусові, та навіть насильницькі⁶³.

Слід наголосити, що техніки збору інформації журналістами/медійниками та фахівцями усної історії мають важливі відмінності: тиск часу, правові питання авторства, різниця в кінцевому продукті. Також важливим є і питання істинності: якщо, наприклад, радіожурналіст націлений не тільки на об'єктивність та чесність, а й на дію, відчуття, емоцію та звуки, то усний історик більше сфокусований на об'єктивності та правдивості,

⁶² Авер'янова Н. М., *Історична пам'ять як чинник консолідації українства в постколоніальний період*, «Молодий вчений» 2018, № 11(2), с. 736–739.

⁶³ Бевз Т., *Історична пам'ять: виклики минулого і майбутнього*, «Університетська кафедра» 2018, № 7, с. 143–156.

хоча, вочевидь, має справу з емоційною, строкатою стрічкою людських спогадів та історій. Водночас і журналістика, і усна історія є засобами об'єднання минулого й теперішнього.

Сучасна не лише національна, а перш за все глобальна культура та кіноіндустрія, активно використовують усноісторичні форми: документальні романи у вигляді збірки інтерв'ю (Х. Мураками «Підземка»), найкращий фільм 2020 року – «Чорнобиль» (НВО) та серіал «Корона» (Netflix), які активно обговорювалися в світових ЗМК. Найвідоміший приклад подовженого представлення документальних хронік – фільм «Список Шиндлера» (1993 р.) режисера Стівена Спілберга. Після успіху кінострічки було засновано Фонд Шоа (USC Shoah Foundation) – масштабний проект дослідження фактів геноциду, який налічує 55 тис. свідчень, зібраних у 65 країнах 43 мовами.

Для України буде також цікавим досвід Великої Британії, де Товариство усної історії у 2021 році започаткувало проведення щорічної міжнародної конференції «Усна історія та медіа». Метою конференції визначено розгляд взаємозв'язку між усною історією та ЗМК в історичній ретроспективі, а також «дослідити схожість, відмінності, можливості та виклики між практикою ЗМІ та практикою усної історії, починаючи від інтерв'ювання та редагування, аудиторій та етики». Показово, що серед тем конференції згадуються такі: використання та зловживання усною історією в медіа; вплив ЗМК на пам'ять; усна історія, медіа та редагування; журналістика, кризова усна історія та історична дистанція; нові медіа, соціальні медіа та усна історія.

Медіа є безпосередніми учасниками та творцями історії, а ще – її фіксаторами, своєрідними «вільними архівами». Тому медійникам доводиться опановувати навички істориків, їх науковий апарат. Тут варта уваги і діяльність практичних студій – сучасних журналістських семінарів та новітніх курсів. Так, у 2019 р. Пулітцерівський центр розробив алгоритм використання усної історії в журналістських практиках репортажу (Using Oral History in Reporting). У межах заняття усноісторичне інтерв'ю розглядається як першоджерело журналістських матеріалів. Корисним для журналістів є потенціал історичних архівів музеїв як довідкових та консультативних установ у контексті створення медійного контенту. Власне, музеї є гарантами історичної та фактологічної правдивості та об'єктивності кінцевих медійних продуктів: документального та художнього кіно, тематичних телепередач, експертних висновків, консультацій та інтерв'ю.

Зважати варто і на стрімкі зміни, які торкнулися усної історії як об'єкту наукового дослідження. Наразі з боку усної історії ми спостерігаємо перехід до етапу активного залучення громадськості, використання

новітніх медійних платформ та рішень, соціальних мереж. Завдяки цифровим технологіям удосконалюється збереження, каталогізація, швидкість та зручність доступу до інформації. Мобільні застосунки та додатки відкривають шлях до залучення мільйонних аудиторій у процесі збору свідчень та спогадів, адаптації усної історії до запитів сучасної молоді, яка є цільовою аудиторією у справі формування національної пам'яті. Мобільні технології, доповнивши усноісторичні підходи до збору інформації, виключили з комунікаційної ланки посередника-інтерв'юера, максимально інтенсифікувавши щільність потоку інтерв'ю.

Загалом Україна переживає період поглиблення взаємодії медіа та усноісторичної фіксації подій. Їх взаємодія є невід'ємним елементом сучасної інформаційної доби у формуванні національної пам'яті України. Подібні процеси відбувалися і в інших країнах. Так, в США через мобільний застосунок до програми Story Corps з 2003 року зібрано більше мільйона історій, які за посередництва ЗМІ були адаптовані та опубліковані. Таким чином медіа стали потужними платформами для поширення подібних усноісторичних проектів. Що ще раз вказує на тісний зв'язок усної історії та медіа. І такі проекти стали більш ніж успішними. До прикладу, бестселер газети The New York Times 2007 року – книга «Слухати – це акт любові» («Listening is an Act of Love»), створена на основі життєвих історій від Story Corps. Пізніше однойменна анімаційна стрічка була презентована на громадському телеканалі PBS. Ще одна книга «Мама: A Celebration of Mothers» (Мама: Свято Матерів) від Story Corps отримала численні нагороди і візуалізувалася на телебаченні та в мережі Інтернет. Для України ж, за умов поточного військового конфлікту, помічним стане досвід Story Corps з поширення історій ветеранів та військовослужбовців за сприяння Google та YouTube в якості медіаплатформ. Така ініціатива покликана зблизити позиції цивільного населення та військових, які побачили війну зсередини. Очевидно, що такий інформаційний проект був би на часі і в Україні⁶⁴.

Маємо констатувати, взаємодія медіа та усної історії є структурним елементом формування медіакультури. Свідчення цьому є те явище, коли видання (традиційні й нові медіа) мають рубрики або інші постійні розділи, де в медійній стилістиці оповідають історії героїв російсько-української війни, записують свідчення очевидців чи подають репортажі самих журналістів з місця трагедій та ліній фронту. Алгоритм збирання

⁶⁴ Гудошник О., *Медіатизація усної історії: нові формати та платформи*, «Медіасфера: локальне та глобальне» 2021, с. 29–45. (https://www.researchgate.net/publication/351776586_Mediatizacia_usnoi_istorii_novi_formati_ta_platформи)

усних історій жертв військового конфлікту, що використовується Музеєм «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, є тому свідчення. Бо значною мірою матеріали цього проекту формуються за медійними стандартами⁶⁵.

Доречно буде згадати про досвід Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова у поширенні зібраних історій за допомогою медіа, зокрема фільму Юліани Улибіної про Драмтеатр Маріуполя на Одеському кінофестивалі⁶⁶. Команда Музею налагодила дієвий механізм просування свого контенту не лише в українських, але й міжнародних медіа. Інформація про Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова з'являлася зокрема в британських, бельгійських, іспанських та польських засобах масової інформації.

Як слушно зауважує Н. Барановська, сьогодні українські музеї на решті перестали бути ідеологічними маріонетками радянської доби та прислужниками партійної верхівки. Натомість вони вмонтовані в державну політику зберігання та формування історичної пам'яті, та є досить сучасними та ефективними комунікативними закладами, «підвищуючи рівень знань народу про минуле й майбутнє України, позитивно впливаючи на політичну свідомість української нації та сприяючи формуванню громадянського суспільства»⁶⁷.

Важлива роль музеїв спостерігається і в осмисленні нещодавніх подій, які кардинально вплинули на суспільно-політичний вектор розвитку України. У цьому зв'язку звертаємо увагу на Музей Майдану, що керується Українським інститутом національної пам'яті (УІНП). Тут діє Інформаційно-виставковий центр Музею, де не тільки можна дізнатися про передумови та перебіг Євромайдану, замовити екскурсію «Місцями Революції Гідності», а й залишити свої спогади про ці історичні події та свою участь у них. Музей зберігає оригінальні речі учасників Революції Гідності, фото- та відеоматеріали протесту⁶⁸.

Цікавим з точки зору взаємної роботи та взаємного впливу усно-історичної науки та медіа є проект УІНП «Майдан: усна історія», який

⁶⁵ «Голоси Мирних», музей Фонду Ріната Ахметова, <https://civilvoicesmuseum.org/>

⁶⁶ Фільм про Драмтеатр Маріуполя показали на Одеському кінофестивалі: стрічку створено у співпраці з музеєм „Голоси мирних” Фонду Ріната Ахметова, <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/film-pro-dramteatr-mariupolya-pokazali-na-odeskomu-kinofestivali-strichku-stvoreno-u-spivpratsi-z-muzeem-golosi-mirnih-fondu-rinata-ahmetova.htm>

⁶⁷ Барановська Н. М., *Національна історико-культурна спадщина в системі історичної пам'яті та викликів сучасної глобалізації*, «Historical and cultural studies» 2016, Vol. 3, Num.1, с. 7–12.

⁶⁸ Національний музей Революції Гідності, Інформаційно-виставковий центр Музею Майдану, <https://maidanmuseum.org/uk/node/622>

стартував у лютому 2014 року після завершення Революції Гідності. Метою проекту було оголошено збір відео- та аудіосвідчень учасників подій буремної зими 2013–2014 рр. Вже на кінець 2018 р. в межах проекту було зібрано понад 1200 інтерв'ю.

Також впродовж кількох років світ побачила серія друкованих видань:

- 2015 рік – книга «Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності». У книзі очевидці та учасники подій розповідали про особливості формування структури протестного Майдану та масштаби його самоорганізації;

- 2016 рік – збірка «Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах» – спогади митців, які безпосередньо брали активну участь у подіях Революції Гідності та фіксували їх у своїх мистецьких творах та проектах;

- 2017–2018 рр. – «Майдан від першої особи. Регіональний вимір» – у збірку, яка складалася з двох частин, увійшли спогади учасників Революції Гідності з різних областей України. До збору матеріалів долучилися місцеві науковці, викладачі, музейники та архівні працівники, які мали досвід усноісторичного інтерв'ювання.

До чинників формування в Україні медіакультури та національної пам'яті слід додати спільний проект УІНП та Першого каналу Українського радіо, результатом якого став цикл радіопередач «Майдан: усна історія» на «Першому каналі» Українського радіо в рамках програми «Український вимір» з ведучим Р.Колядою. Проект стартував у листопаді 2015 року, в межах якого створено низку радіопередач з учасниками подій на Майдані⁶⁹.

Ще один спільний медійний проект Українського інституту національної пам'яті та ТСН.ua реалізовано у 2020 році, який дістав назву «Невідомий Майдан: Революція Гідності в історіях очевидців». Своїми спогадами про історичні події в центрі столиці України поділилися звичайні волонтери, музиканти, письменники, медики, викладачі, архітектори, маркетологи та «просто сміливців, які ризикували своїм життям, майбутнім та творили історію на очах у всього світу»⁷⁰.

Серед ініціатив УІНП відзначимо проект «Усна історія АТО/російсько-української війни», в межах якого зібрано, опрацьовано та опубліковано усні свідчення учасників та очевидців військового конфлікту.

⁶⁹ *Майдан: усна історія*, Український інститут національної пам'яті, <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/maidan-usna-istoriya>

⁷⁰ *Невідомий Майдан. Революція Гідності в історіях очевидців*, ТСН.ua, <http://tsn.ua/special-projects/maidanunknown/>

Наразі колекція складається зі 185 інтерв'ю, переважно у відеоформаті, які або записані та підготовлені працівниками Українського інституту національної пам'яті, або ж прийняті на зберігання від інших установ та приватних дослідників. Серед опитаних – військові, їхні родичі, медики, волонтери, капелани, вимушені переселенці. Слід окремо підкреслити, що експертами УІНП розроблені та сформульовані методичні рекомендації та програма усної історичної інтерв'ювання учасників та свідків російсько-української війни⁷¹. Вочевидь, ці рекомендації та досвід наукового співтовариства Інституту можуть стати в пригоді організаціям та музеям, а також працівникам у сфері медіа, які реалізують масштабні чи точкові проекти усної історичної спрямування.

Поряд з розвитком Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, який формує найбільший архів історій мирних людей, які постраждали від агресії Російської Федерації, в Україні спостерігаються численні спроби виробництва якісного документального кіно, в основу якого лягають драматичні події, що розгорталися на північних підступах до Києва навесні 2022 року. Зокрема, восени 2023 року в Києві відбувся показ фільму «Ірпінь», який є одним з чотирьох документальних епізодів з циклу «Моя війна», створений компанією Fresh Production Group. Кінострічка заснована на усній розповіді людини, яка пережила тортури та знущання російських військових. Головний герой стрічки дивом вижив та врятував замкнених в морозильній камері людей. Проект «Моя війна» показує надзвичайні історії звичайних людей про їх досвід війни, про мужність, стійкість, співчуття та великодушність у найважчих і небезпечних обставинах⁷².

Черговий епізод з циклу «Моя війна» – документальний фільм «Сидоровичі» – «розповідь про звірства російської армії під час окупації Київщини і, власне, села Сидоровичі, яке знаходиться за 135 км на північ від Києва. У центрі – трагічна доля родини Комаренків. З 6 членів сім'ї в живих залишилися лише троє»⁷³.

Медійним символом нелюдської жорстокості окупаційних військ Російської Федерації залишається місто Буча та Бучанський район. Саме тут, біля Києва, навесні 2022 року відбулося масове вбивство цивільного населення, наслідки якого українська влада назвала геноцидом

⁷¹ *Усна історія російсько-української війни*, Український інститут національної пам'яті (2015), <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya>

⁷² «Моя війна»: історія перша – «Ірпінь», Uacrisis.org, <https://uacrisis.org/uk/moya-vij-na-istoriya-persha-irpin>

⁷³ «Моя війна: Сидоровичі», Uacrisis.org, <https://uacrisis.org/uk/announce/moya-vij-na-sidorovychi>

українського народу, а у світових ЗМІ ці події називалися не інакше як «Бучанська різанина». Відомо про понад 1400 смертей, із них 37 діти. Понад 175 тіл знайдено в братських могилах і камерах тортур⁷⁴. Наразі до показу готується фільм-драма «Bucha», створена на основі реальних подій та історії Костянтина Гудаускаса – литовського єврея, громадянина Казахстану, який свого часу отримав притулок в Україні і жив у Бучі. Під час окупації завдяки своєму казахському паспорту Костянтин мав можливість проїжджати на окуповану російськими військами територію та вивозити звідти мирних жителів. Йому вдалося врятувати 203 людини. Водночас головний герой стає свідком вбивств, пограбувань, згвалтувань та мародерства з боку російських військ⁷⁵.

Ще одним символом російсько-української війни стало місто Маріуполь, знищене російськими військами у 2022 році. Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова зберігає понад 4600 усних історій жителів цього українського міста на березі Азовського моря, які стали свідками тих жахливих подій. Крім того, світ побачив документальний фільм «Маріуполь. Невтрачена надія», який побудовано на щоденниках маріупольської журналістки Надії Сухорукової⁷⁶. Своєю чергою у документальному фільмі «Маріуполь. Окупація» прості жителі знищеного українського міста розповідають «про звірські злочини росіян, які вони бачили на власні очі»⁷⁷. Ще один документальний фільм «Маріуполь. Лють дозволяє мені дихати», створений Об'єднанням українських продюсерів (ОУП), розповідає про історію Ксенії Каян, яка пережила облогу Маріуполя і втратила там сина⁷⁸. А документальний фільм «Нескорені» розкриває історії українських військових, які, попри важкі поранення, у складі Української національної збірної беруть участь у міжнародних змаганнях «Ігри Нескорених»⁷⁹.

Більш того, український медійний продукт, який документує жахи російської агресії в Україні шляхом візуалізації та усноісторичних підходів,

⁷⁴ У Бучі росіяни вбили понад 1400 українців – Зеленський, УНІАН, <https://www.unian.ua/war/bucha-zelenskiy-poviodmiv-shcho-u-buchi-rosiyani-vbili-ponad-1400-gromadyan-12199680.html>

⁷⁵ *Bucha*, BuchaFilm LLC (2022), <https://bucha.film/uk#about>

⁷⁶ *Маріуполь. Невтрачена надія*, NVUA (2022), YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=q05wJtU6uEs>

⁷⁷ *Маріуполь. Окупація*, Телеканал СТБ, <https://www.stb.ua/ua/issue/film-mariupol-okupaciya-divitis-onlajn/>

⁷⁸ «Лють дозволяє мені дихати»: в Україні знімають фільм про жінку з Маріуполя, яка втратила сина, Дім (2023), <https://kanaldim.tv/lyut-dozvolyaye-meni-dyhaty-v-ukrayini-zni-mayut-film-pro-zhinku-z-mariupolya-yaka-vtratyla-syna/>

⁷⁹ *Нескорені*, Телеканал СТБ, <https://www.stb.ua/ua/issue/dokumentalnij-film-neskoreni/>

є ефективним елементом та інструментом національної системи стратегічних комунікацій. До прикладу, кінострічку українського документаліста Мстислава Чернова «20 днів у Маріуполі» продемонстрували на засіданні 78-ї Генасамблеї Організації Об'єднаних Націй. Її переглянули понад 100 високопосадовців⁸⁰. І це напевно матиме вплив на міжнародну спільноту завдяки феномену культурної дипломатії, мета якої – захист національних інтересів України. Щонайменше, цей фільм спростовує низку наративів російської пропаганди на кшталт «Україна бомбить Донбас», а російські війська – це «визволителі».

Загалом в українському інформаційному просторі спостерігається поява нових продуктів документального та художнього характеру, які є результатом взаємодії медіа та, власне, усної історичної фіксації нещодавніх подій російсько-української війни. Водночас прагнення справедливого та якнайшвидшого завершення цього конфлікту, а також створення умов, які б виключили повторення такої війни у майбутньому, вимагає від представників медіа та фахівців усної історії відчутно підвищити ефективність та якість документування свідчень очевидців та учасників трагічних подій, що й формують комунікативну та національну пам'ять. В контексті таких завдань варто відзначити ініціативу Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова щодо проведення в Києві I-ї Міжнародної школи комунікацій «Як збирати історії про війну». Захід проведено Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Університетом Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. У події, яка мала практично-освітній характер, взяли участь відомі світові та українські історики, соціологи, психологи, журналісти, експерти у сфері документування досвіду війни та збереження національної пам'яті⁸¹.

У жовтні 2023 р. в Києві, за ініціативи Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, відбувся «Форум усної історії України»⁸², метою якого є створення та поглиблення зв'язків між інституціями, медіа та експертами з усної історії, які документують та зберігають свідчення

⁸⁰ Фільм «20 днів у Маріуполі» показали на засіданні ООН, Espresso.tv, <https://espresso.tv/film-20-dniv-u-mariupoli-pokazali-na-zasidanni-onn>

⁸¹ «Усі ми є джерелами правди — поточної та майбутньої»: завершилась робота I Міжнародної школи комунікацій за ініціативи Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, «Голоси Мирних», музей Фонду Ріната Ахметова, <https://civilvoicesmuseum.org/news/usi-miyedzherelami-pravdi-potochnoyi-tamajbutnoyi-zavershilas-robota-imizhnarodnoyi-shkoli-komunikacij-za-iniciativi-muzeyu-golosi-mirnih-fondu-rinata-ahmetova>

⁸² У Києві пройде перший Форум усної історії України за ініціативи Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, «Голоси Мирних», музей Фонду Ріната Ахметова, <https://civilvoicesmuseum.org/news/u-kiyevi-projde-pershij-forum-usnoyi-istoriyi-ukrayini>

очевидців російсько-української війни. Отже, в Україні створюється поле для мультидисциплінарного діалогу, спільних медійних дій та об'єднання документальних ініціатив про війну. Подія символізує початок співпраці представників освітніх, державних та незалежних інституцій України та світу, представників музеїв історії та національної пам'яті, науковців, документалістів, журналістів, лідерів громадської думки тощо. Можемо бути свідками, як українське суспільство переживає трансформацію медіакультури та її впливу на формування національної пам'яті шляхом удосконалення, зокрема, усної історичних методик.

3.6. Медіатизація історії в Україні (Олена Шевченко)

Медіа стали невід'ємною частиною життя суспільства українського суспільства. У контексті інтерпретації історії України, технології медіатизації дозволяють створити абсолютно новий український медіапростір з охопленням чисельної аудиторії та впливати на формування історичної пам'яті. Популяризації історичних медіапроектів в Україні сприяє діяльність традиційних та поява нових медіа, в тому числі популярних програм для онлайн-відеострімінгу.

Документальні фільми

Одним з перших вітчизняних історичних документальних проєктів часів незалежності став серіал *«Невідома Україна. Нариси нашої історії»*, який в 1993 році створила кінокомпанія «Київнаукфільм». Цикл складається зі 108 фільмів, тривалістю 15 хвилин кожний і охоплює період від неоліту до проголошення незалежності України. Окремий цикл проєкту – «Нариси нашої історії» присвячено історичним подіям, «Золоте стремено» – історії української армії, «Лікарська справа в Україні» – історії медицини, «Як судилися в Україні» – історії права. У фільмі використано багато архівних фото та відеоматеріалів. Однак вперше серіал показали тільки через три роки на ще регіональному тоді каналі ICTV, а згодом на «Новому» каналі. Не зважаючи на це, сьогодні кількість переглядів серіалу на Youtube перевищує 234 тисячі.

Всесвітньовідомий режисер Єжи Гофман виклав своє бачення історії України від Хрещення і до сьогодення в масштабному проєкті *«Україна. Становлення нації»* (2008 рік). Відомо, що на створення фільму режисера надихнула книга Леоніда Кучми *«Україна — не Росія»*, а саме її заголовок та власний досвід Гофмана. У фільмі використано багато архівних відео- та аудіоматеріалів, безліч ілюстрацій та архівних документів, які

Єжи Гофман збирав особисто, також фільм супроводжують коментарі самого автора. Хоча фільм отримав дуже схвальні відгуки та пропозицію присвоїти режисеру звань Герой України та Почесний громадянин Одеси від професора Одеського національного політехнічного університету, завідувача кафедри історії та етнографії Григорія Гончарука, «цю гучну знакову картину» за словами М.Шевелевої «досі жоден український телеканал не показав»⁸³.

9-серійний документальний фільм Сергія Буковського про Україну в Другій світовій війні *«Війна. Український рахунок»*, випущений у 2002 році сьогодні має 55 тис. переглядів на Youtube. У стрічці режисер використав велику кількість кінохроніки воєнних і повоєнних років, а також свідчення очевидців, часто суперечливих й протилежних. *«Назви своє ім'я»* — ще один документальний фільм режисера Сергія Буковського (2006 р.), що посідає 40-е місце у списку 100 найкращих фільмів в історії українського кіно. Головні герої стрічки — люди, які вижили в 1941—1942 роках та розповідають про свій порятунок від неминучої загибелі під час Голокосту.

Документальна стрічка про Галичину напередодні та в перші роки Другої світової *«Золотий вересень. Хроніка Галичини 1939–1941»* вийшла у 2010 році і розповідає про встановлення радянської влади та репресії на Західній Україні. Ця стрічка стала першою з цикла документальних фільмів про Західну Україну режисера Тараса Химича. Упродовж наступних років вийшли його фільми *«Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919–1939»*, *«Хроніка Української Повстанської Армії 1942–1954»*, *«Легіон. Хроніка Української Галицької Армії 1918–1919»*. Сьогодні кількість переглядів *«Золотий вересень. Хроніка Галичини 1939–1941»* на YouTube перевищує 234 тисячі.

В 2003 році вийшов документальний фільм Святослава Новицького – американця українського походження – *«Між Гітлером і Сталіним: Україна в Другій світовій війні, незвідані сторінки історії»*, присвячений пам'яті українців, які загинули у війні, жертв комуністичних репресій і українців-остарбайтерів. Режисер провів ґрунтовну роботу в архівах, зокрема, з фото- та відеоматеріалами, що відображено у фільмі. *«Будинок «Слово»* – документальна стрічка 2017 року розповідає про період сталінських репресій у 1930-х роках серед української інтелігенції, який назвали Розстріляним відродженням.

⁸³ Шевелева М., *Єжи Гоффман: Вся історія України показує, чим Україна – не Росія* – <https://uain.press/blogs/yezhy-goffman-vsya-istoriya-ukrayiny-pokazuye-chym-ukrayina-ne-rosiya-1010401>

Світова прем'єра документального фільму-хроніки *«Майдан»* (2014 рік) режисера Сергія Лозниці відбулася в рамках спеціального показу офіційної програми 67-го Канського кінофестивалю. Документальний фільм про Революцію Гідності в Україні *«Зима у вогні: Боротьба України за свободу»* американського режисера Євгена Афінеєвського вперше було показано на Венеційському кінофестивалі 2015 року. Також стрічка отримала приз глядацьких симпатій на фестивалі в Торонто. А американський інтернет-провайдер Netflix став головним дистриб'ютором картини. Сьогодні кількість переглядів на YouTube більше 1.3 млн.

Більше 840 тисяч переглядів зібрав перший документальний повнометражний фільм про вишиті сорочки *«Спадок нації»*, де показано, що вишиванка є не тільки матеріальною, а й духовною спадщиною українського народу. Тема мови розглядається у документальній стрічці *«Соловей співає»* (майже 2 млн. переглядів на YouTube), де автори вивчають причини та наслідки нинішньої конфронтації довкола української мови. Повнометражний документальний фільм *«Весільний спадок»* 2020 року (більше 220 тисяч переглядів) розповідає про українські весільні звичаї 19–20 століть в різних областях. Документальний фільм *«Вусатий фанк»* 2021 року розповідає про вокально-інструментальні ансамблі 1970-х років і досліджує феномен так званого «вусатого фанку» — знакового явища «золотої епохи» української поп-музики.

Фільм *«Донбас»* розповідає про життя людей на окупованих територіях на Сході України після 2014 року. Має 111 тисяч переглядів в YouTube. Документальний фільм Олександра Ратушного *«Маріуполь 2022»* набрав майже 200 тисяч переглядів і показує життя під час блокади міста.

Телебачення також пропонує своїй аудиторії канали та програмні продукти, що належать до історичної сфери. Одним із перших історичних телевізійних проектів стала документальна драма телеканалу СТБ *«У пошуках істини!»*, де розповідалося про важливі історичні події світу та України, про історичні персонажі, суперечливі моменти історії. Всього з 2007 по 2011 рік було знято п'ять сезонів телепрограми загальною кількістю 100 епізодів. Незважаючи на те, що ця докудрама отримала переважно негативні відгуки від телекритиків, через значні відхилення творців від справжніх історичних фактів, її випуски на YouTube каналі, який був запущений лише у 2022 році, вже набрали понад 30 мільйонів переглядів.

В 2012 році телеканал «UA:перший» запустив серію відеороликів *«Обличчя української історії»*. Невеликі за хронометражем відеоролики (до 6 хвилин) розповідають про тих історичних постатей України, які зробили важливий внесок у розвиток нації та стали легендами, зокрема, про Григорія

Сковороду, Лесю Українку, Тараса Шевченка, княгиню Ольгу, Ярослава Мудрого, Петра Сагайдачного, Степана Бандеру та інших українців.

Стрічку «ДНК. Портрет нації» в 2014 році випустив телеканал «Україна», де можна дізнатися про те, що визначає українців як націю та що дозволяє українцям проносити національну ідентичність через сторіччя. Зазначимо, що з моменту виходу на YouTube її подивились 815 тисяч разів. «ДНК. Портрет нації» стала продовженням іншого проекту телеканалу – «Код нації», який на сьогодні зібрав більше 1 млн. переглядів.

В цьому ж році вийшов документальний спецпроект телеканалу «1+1» – фільм «Операція Крим». Більше пів мільйони глядачів YouTube мали можливість дізнатись, що саме відбувалося у Криму під час анексії, як відбувався референдум, за результатами якого Росія анексувала український Крим, чи насправді місцева громадськість підтримувала нову владу.

В 2016 році телеканал «1+1» запустив український історичний цикл документальних фільмів Акіма Галімова «Україна. Повернення своєї історії» з метою розвіювання історичних міфів, нав'язаних українцям протягом багатьох століть. Автор показує як протягом століть переписувалася українська історія і знищувалися ті, хто боровся за незалежність країни. В рамках проекту, зокрема, розкриваються факти, пов'язані з історією Київської Русі, відтворено обличчя Ярослава Мудрого та зовнішність його дружини – шведської принцеси Інгігерди, створено гіпотетичний портрет гетьмана Івана Мазепи, викриваються масштабні крадіжки реліквій козацької доби росіянами, створено та передано Міністерству культури України список вкрадених артефактів, а також розкажується як знищувалася і привласнювалася українська церковна історія. YouTube – версія проекту набрала вже майже 220 тисяч переглядів.

Варто згадати про історичні проекти телеканалу «Суспільне», а саме про восьмисерійний документальний серіал «Спадок Терещенків», в якому йдеться про славетний рід та діяльність українських магнатів і меценатів Терещенків та документальний цикл «Колапс. Як українці зруйнували імперію зла», який показує український погляд на розпад СРСР і відновлення Україною Незалежності. Хоча проекти вийшли тільки в 2022 році, на YouTube серіал «Спадок Терещенків» вже подивились 25 тисяч разів, а «Колапс» – понад 65 тисяч разів.

Історичний детектив «Таємниці великих українців» (2021) – це проект каналу «1+1», який складається із 8 серій документальних розслідувань, присвячених видатним особам української історії, в тому числі Симону Петлюрі, Андрію Шептицькому, Михайлу Грушевському, Данилу Галицькому, Роксолані, Богдану Хмельницькому, Івану Мазепі та Анні Київській, що дозволяє по-новому подивитись на історію.

Українські історичні Youtube проекти

Розвиток Інтернету, зокрема відеохостингів, соціальних мереж, месенджерів надає можливість доступу до альтернативних джерел інформації в тому числі і про історію а також через відео і аудіо формат полегшує засвоєння матеріалу. Сьогодні найбільш популярними YouTube-каналами, присвяченим історії є, зокрема, «Історія без міфів», «імені Т.Г. Шевченка», «Ukrainer», канал історика Олександра Алфьорова, «Kozak UA», «Реальна історія», «Локальна історія», «Культуртригер», «Історична правда в деталях» тощо.

Так, на сьогодні, найбільшу кількість переглядів – більше 101 мільйонів та 723 тисячі підписників має канал вітчизняного історика Владлена Мараєва «*Історія Без Міфів*», куди запрошуються експерти – фахові історики, кожен із яких є спеціалістом із конкретної проблематики. Під час таких зустрічей обговорюються питання минулого України та світу всіх періодів. Як заявляє автор, мета проекту – «спростування антинаукових міфів, фейків і стереотипів про Україну та українців, поширення суспільного інтересу до історії, гордості за славетне минуле, перемоги й досягнення українського народу, сприяння консолідації українського суспільства, формування позитивного іміджу України й українців».

Стрімко розвивається YouTube-канал «імені Т.Г. Шевченка» із ведучими – популярними українськими письменниками і громадськими діячами братами В. і Д. Капрановими. Хоча канал був зареєстрований тільки в 2019 році, він вже зібрав майже 91 мільйон переглядів. 64 мільйони переглядів має канал «*Ukrainer*», який позиціонує свої програми як погляд на Україну зсередини. YouTube-канал кандидата історичних наук Олександра Алфьорова висвітлює різні аспекти протистояння Україна-Росія і набрав більше 46 мільйонів переглядів. 28 мільйонів разів дивились глядачі відео на каналі «*Kozak UA*», де розміщено інформацію про визначні події в історії України та світу та який проводить просвітницьку роботу щодо подолання стереотипів нав'язаних українцям за період перебування нашої країни у складі російської імперії та з радянські часи.

Стрімко набуває популярності проект Акіма Галімова «*Реальна історія*». Канал був запущений лише в лютому 2023 року і вже набрав більше 14 мільйонів переглядів. Інтерес глядачів викликають створені автором короткі відео на важливі історичні теми, якими спекулює росія. Для уникнення критики всі факти перевіряють професійні історики. Ціль проекту – розвиток критичного мислення глядача.

Більше 6 мільйонів переглядів мають канали «*Локальна історія*» та «*Культуртригер*», які спеціалізуються на розкритті невідомих раніше

фактів з вітчизняної та світової історії та культури. Набирає популярності (вже понад 2 мільйонів переглядів) YouTube-проект *«Історична правда в деталях»* історика і журналіста Вахтанга Кіпіані.

Історичні фільми як інформаційний продукт

В контексті медіатизації історії можна розглядати фільми на історичну тематику. Слід зазначити, що фільми, в яких показано різні етапи історії України були і в радянські часи. Так, німий фільм про день із життя великого міста *«Людина з кіноапаратом»* (1929 р.) режисера Дзиги Вертова і оператора Михайло Кауфмана (894 тис. переглядів на YouTube) – наразі віднесено до найвизначніших стрічок світового кінематографу. Ця картина розглядається як відеодокумент життя великих українських міст початку 20-го століття — Києва, Харкова, Одеси.

Авторське бачення відомих історичних подій, зокрема помсти Ольги древлянам за вбивство її чоловіка Ігоря, представив корифей українського кінорежисер Юрій Іллєнко в картині *«Легенда про княгиню Ольгу»* (1983 р., 209 тис. переглядів на YouTube). Режисер розказав про події тих часів від імені різних людей, версії яких відрізнялись, і цим хотів сказати глядачеві, що потрібно критично ставитися до офіційної інтерпретації історії.

За часів незалежності українській історії в художніх фільмах стало приділятися більше уваги. У 2006 році вийшов художній фільм *«Богдан-Зіновій Хмельницький»* (113 тис. переглядів на YouTube) українського режисера Миколи Мащенка, яка розповідає про національно-визвольну війну під керівництвом українського гетьмана; 4-серійний фільм *«Століття Якова»* (2016 рік, 2,9 млн. переглядів на YouTube), який розповідає про події української історії 20-го століття крізь призму життя однієї людини; *«Король Данило»* (2018 рік, 73 тис. переглядів на YouTube) про події 1238-го року, боротьбу українців проти монгольської навали.

Події, які відбувались в Україні між двома світовими війнами та під час перебування у складі СРСР, показано в стрічках *«Голод 33»* (1991 рік, 189 тис. переглядів) – першому художньому фільмі про Голодомор і становлення радянської влади на території України.); *«Таємний щоденник Симона Петлюри»* (2018 рік, 26 тис. переглядів) про життя і діяльність голови Директорії і головного отамана УНР Симона Петлюри у період Української революції 1917–1920 років, а також у часи його перебування в еміграції; *«Крути 1918»* (2019 рік, 241 тис. переглядів) про бій, який відбувся на залізничній станції Крути; *«Чорний ворон»* (2019 рік, 8,3 млн. переглядів) про повстання «холодноряпців». Тема Голодомору піднімалась також в стрічках *«Поводир, або Квіти мають очі»*, (2014р, 41 тис.

переглядів на YouTube), «*Ціна правди*» (2019 рік, 363 тис. переглядів), «*І будуть люди*» (2020 рік, 212 тис. переглядів). Депортація кримських татар 1944 року показана в фільмі «*Хайтарма*», який вийшов в 2013 році. Взимку 2023 року вийшла україно-польська історична драма «*Щедрик*», де змальовані події початку Другої світової війни. Фільм «*Заборонений*» (2019 рік, 173 тис. переглядів) розповідає про останні роки життя Василя Стуса – видатного українського поета ХХ століття, його боротьбу з системою і спроби опублікувати останню збірку віршів, яку він хотів передати з в'язниці на свободу.

Окремо слід виділити художні стрічки, які розкривають події російського вторгнення в Україну, яке триває з 2014 року. Так, фільм «*Ловайськ 2014. Батальйон «Донбас»*» (2019 рік, 1,7 млн. переглядів) заснований на реальних історіях воїнів і публікацій у пресі. Художній фільм «*Кіборги*» (2017 рік, 1,1 млн. переглядів) про оборону Донецького аеропорту увійшов до списку 100 найкращих фільмів в історії українського кіно. «*Черкаси*» (2020 рік, 290 тис. переглядів) – український художній фільм про оборону однойменного морського тральщика, заблокованого російськими військами в бухті Донузлав у березні 2014 року під час анексії Криму, який чинив опір і продовжував боротьбу. Номінантом на премію «Особливий погляд» на Канському міжнародному кінофестивалі в 2019 році стала кінострічка «*Додому*», яка розповідає про історію однієї кримсько-татарської сім'ї в наші дні.

До знакових подій української історії проявляли інтерес і світові лідери теле- і кіновиробництва. Так, американський телеканал НВО спільно з британською телемережею Sky зняли телевізійний міні-серіал «*Чорнобиль*» (2019 рік, 2,1 млн. переглядів), присвячений аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році. Сценарій ґрунтується на архівних матеріалах, які розкривають причини і наслідки цієї трагедії, а також висвітлюють інформаційний і медіа супровід аварії.

Історія як складова політики: Українські проекти

В Україні прикладом медіатизації історії в контексті просування політичної ідеології держави можна, зокрема, вважати тему Голодомору 1932–33 років, яка зазнавала особливої цензури під час перебування України у складі СРСР. Із 1993 р. Голодомор починає ставати важливим елементом державної історичної політики. А.Кудряченко зауважує, що «із середини 2000-х і по сьогодні сформувалось покоління молоді, виховане на розумінні важливості Голодомору як спільної національної трагедії, яка є однією з основ української історичної національної

пам'яті»⁸⁴. Як відзначив італійський дослідник А. Граціозі: «Україна потребує повернути собі свою історію у всій її повноті, і вихідною точкою може бути лише Голодомор. Сподіваюсь, що українське суспільство вибудує на основі правди, врівноваженості і справедливості таку «пам'ять», яка допоможе йому зцілити давні рани і швидше простувати до кращого майбутнього»⁸⁵.

В часи президентства Віктора Ющенка кампанія за визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу стала основою його гуманітарної політики, елементами якої були, зокрема, легітимація Голодомору як геноциду на законодавчому рівні; кампанія визнання голоду 1932–1933 рр. на міжнародній арені; створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору; заохочення публікацій наукових досліджень з тематики голоду 1932–1933 р.; створення Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» та ін.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким голодомор визнано геноцидом українського народу. Публічне заперечення голодомору визнавалося наругою над пам'яттю мільйонів жертв голодомору, приниженням гідності українського народу і визнано протиправним. Кабінет Міністрів офіційно оголосив 2008 р. «Роком пам'яті жертв Голодомору», а в листопаді того ж року в Києві була встановлена велика «Свіча Пам'яті» – монумента висотою 32 метри, який став місцем увічнення пам'яті жертв. Україна почала широкомасштабну кампанію «Україна пам'ятає, світ визнає». Було видано і перевидано збірники архівних документів і матеріалів про голодомор 1932–1933 рр., цілий ряд наукових монографій і брошур. У школах проводилися уроки пам'яті жертв голодомору. В окремих рубриках газет і журналів, циклах радіо- і телепередач було широко висвітлено тему голодомору.

Одним з результатів присутності теми в українській інтерпретації голодомору в світових медіа є те, що станом на 2023 р. голодомор офіційно визнаний геноцидом українського народу в 29 країнах в тому числі США, Канадою, Польщею, Грузією, Німеччиною, і ще 5 країн засудили Голодомор, як акт винищення людства, вчинений тоталітарним сталінським режимом. 15 грудня 2022 р. Європарламент ухвалив резолюцію, яка визнає

⁸⁴ Кудряченко А., *Соціально-політичні виміри голодомору в Україні 1932–1933 років за свідченням тогочасних німецьких дипломатичних установ в Україні*, [в:] *Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізм здійснення. Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції*, Київ 2004, с. 88–95.

⁸⁵ Кульчицький С., *Ціна «великого перелому»*, Київ 1991, 432 с.

Голодомор, заподіяний радянським режимом в Україні в 1932–1933 роках, геноцидом і засудили ці дії, які призвели до загибелі мільйонів українців. Це свідчить, зокрема, про ефективність медіа складової української гуманітарної політики на міжнародному рівні.

Отже, в контексті медіатизації історії тема голодомору може розглядатись як спроба організувати культурну пам'ять українців. Успіх тодішніх заходів, на думку дослідників, пов'язаний як з певною моделлю організації культурної пам'яті і напрямом історичної політики, так і з потребами багатьох українців до вираження своїх поглядів і позицій. Якщо в 2003 р. тільки 40% українців вважали Голодомор геноцидом, в 2007 р. – вже 63% (у тому числі 79% – у західних регіонах, 71% – центральних, 53% – південних і 33% – східних), то в 2022 р. – 93% («Рейтинг», 2022⁸⁶).

Роль медіа у маніпулюванні історією

Слід зауважити, що медіа не тільки формують життєві принципи сучасної людини і його культурні цінності, але також нав'язують певні стереотипи, а сучасна аудиторія медіа, не залежно від своїх вподобань і власного рівня культури, вимушена пристосовуватися і жити за законами, які існують в медіапросторі. Як наслідок, можна спостерігати маніпулятивний вплив медіа оскільки «...маскова аудиторія сприймає медіаінформацію як продукт, не надаючи значення його функціонально-смісловій спрямованості, що перетворює аудиторний сегмент в об'єкт інформаційних атак»⁸⁷.

Медіатизація історії як вплив медіа на формування світогляду громадськості через створення політичної міфології стала поширеною практикою ще за радянських часів. Сучасна Росія перейняла тактику перекручування історичних фактів та їх використання для пропагування певних ідей. Російська версія української історії стала активно просуватися в медіа після анексії Криму та захоплення частини Сходу України для легітимізації загарбницької політики країни, тобто стала ідеологічною базою російської політики, що мало призвести до розмивання національної свідомості, знищення української державності та нав'язування українському суспільству своїх цінностей.

⁸⁶ Динаміка ставлення до Голодомору 1932–33 рр., Соціологічна група «Рейтинг», https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_holodomor_112022.pdf

⁸⁷ Фролов П., *Стан і тенденції розвитку суспільної моралі в інформаційному суспільстві*, «Соціальна психологія» 2007, спеціальний випуск, с. 37–43.

Прикладом медіатизації гібридної історії можна вважати, зокрема, втілення дезінтеграційних проектів «Крим» та «Новоросія», які ґрунтувалися на концепції «розділеного народу» та поновленні «історичної справедливості», концепції триєдиного «руського народу», який нібито складається з великоросів, малоросів та білоросів, та міфу про переможну «Велику Вітчизняну» війну, як перемогу певного «історичного проекту», що стало можливим завдяки об'єднанню в межах СРСР багатьох народів на чолі з російським.

Так, російські маніпуляції історією в рамках проекту «Крим» мали обґрунтувати право Росії на територію Криму. До основних наративів можна віднести тези про Крим як «споконвічно російські землі», Севастополь – російське місто або Чорноморський флот – російська військова слава. Це мало сформувати в української та міжнародної громадськості переконання, що Крим – це частина Росії, відповідно Кримський півострів, приєднаний до Російської імперії у 18 ст. разом із кримськотатарським населенням – це «споконвічна російська земля», а входження Криму до складу України у 1954 р. було незаконним.

Започаткування проекту «Новоросія» мало на меті пояснити претензії Росії на території Сходу України, які були нібито російськими землями, оскільки їх населення переважно російськомовне. Керівництво РФ визнало «легітимними права етнічних росіян та російськомовних» та декларувало історичне право на існування «Новоросії» «від Харкова до Одеси», оскільки жителі Південного Сходу мають іншу самоідентифікацію, їх національна ідентичність є альтернативною українській, а відповідно вони повинні сформувати окрему від України державу⁸⁸. Маніпуляція та перекручування фактів полягає в тому, що Харківщина, або Слобожанщина, а також більша частина Луганщини та Донеччини до складу так званої Новоросії ніколи не входили, і республіки з таким назвам і кордонами ніколи не існувало.

Особливо активно інструменти медіатизації використовувалися в маніпуляціях щодо спадщини Київської Русі. Ціль цієї інформаційної кампанії полягала в закріпленні думки цільових аудиторій про те, що єдиним спадкоємцем Київської Русі була середньовічна Московія (Росія), відповідно Київська Русь і Росія – це тотожні поняття. Для підтвердження цієї тези поширювався міф про єдину давньоруську народність Київської Русі, з якої надалі виокремилися росіяни, українці та білоруси, тобто росіяни та українці – один народ із спільною історією, культурою,

⁸⁸ *П'ять гучных заяв Путина про историю Украины*, BBC (2014), http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine

менталітетом та подібними мовами. Медіа супровід цієї теми на думку експертів НІСД «пояснював і виправдовував право Росії не тільки втручатися у внутрішні справи України, а й проводити політику її повної інкорпорації в російську державу, оскільки в разі євроінтеграції Україна виходить зі сфери впливу російської цивілізації, що підриває легітимізацію Росії як тисячолітньої держави і Росія втрачає історичне підґрунтя»⁸⁹.

Ще один потужний маніпуляційний історичний проєкт росії проти України пов'язаний із радянською історією, зокрема із переможною «Великою Вітчизняною» війною, яка стала можливою завдяки об'єднанню в межах СРСР багатьох народів на чолі з російським. «Велика Вітчизняна» війна інтерпретується Росією як звільнення від всесвітнього зла, коли Червона армія нібито врятувала Європу і все людство. В Україні міф «Великої Вітчизняної» війни був частково заміщений міфом української національно-визвольної війни УПА проти Німеччини та СРСР, але така інтерпретація не поділялася частиною українців (особливо в Південно-Східному регіоні). Враховуючи це, російська пропаганда стверджує, що спроба виробити український погляд на історію є елементом широкомасштабної кампанії Заходу, спрямованої на перегляд змісту та підсумків Другої світової війни, боротьбою за геополітичний переділ світу. Експерти НІСД зазначають, що «російська влада перетворила ідею фашизму на інструмент політичної боротьби з метою, зокрема, розколоти країну та трактувати діяльність сепаратистів як боротьбу з фашизмом (у внутрішньоукраїнському контексті); створити образ ворога і викликати потребу з ним боротися (у внутрішньоросійському контексті); зробити уразливими для критики позиції прихильників України за підтримку якби «фашистського режиму» (у зовнішньополітичному контексті)».

Отже, використання потенціалу медіатизації дозволяє впроваджувати Росії її маніпулятивну історичну політику для обґрунтування своєї зовнішньої політики. Можна погодитись із О. Петрунко, яка зазначає, що маніпуляції історією в контексті державної політики з використанням медіа-ресурсу призвели до поляризації українського суспільства, коли південно-східні регіони стали «полігоном, де відточувалися технології розколу країни, що стало вагомим фактором військово-політичної кризи та загрозою територіальній цілісності та національній безпеки України»⁹⁰.

⁸⁹ *Національна історія як об'єкт гуманітарної експансії Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіз. Доповідь, за заг. ред. В. М. Яблонського, Київ 2019, 144 с.*

⁹⁰ Петрунко О., *Деконсолідувальні ефекти медіасоціалізації* – https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statti/petrunko_0006.pdf

Розділ 4. Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова (Валентин Балюк)

4.1. Резюме (тези)

- Фонд Ріната Ахметова започаткував ініціативу по збору свідчень/історій мирних людей про російсько-українську війну і представив унікальний проєкт – Музей «Голоси Мирних», що покликаний збирати, систематизувати та показувати світу свідчення мирних мешканців, яких спіткало лихоліття війни. Уже сьогодні це найбільший такого типу суспільний архів усної історії в Україні та один з лідерів у світі. Станом на початок 2025 р. Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова зібрав понад 130 тис. історій.

- Агресія Росії проти України у 2014 р. та повномасштабна війна, яку Москва розв'язала проти українського народу у 2022 р. спричинила біль та страждання мільйонів мирних жителів Донбасу, Київщини, Харківщини, Херсонщини та інших регіонів української держави. Десятки тисяч цивільних громадян України загинуло, а мільйони були змушені залишити свої домівки, переїхати в інші регіони країни або виїхати закордон. Створення Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова стало відповіддю на потребу мирних людей України поділитися своєю історією, особистим баченням російсько-української війни, яку зауважили працівники та волонтери Фонду, надаючи допомогу цивільному населенню.

- Держава-агресор Російська Федерація скоює на території України воєнні злочини та злочини проти людяності. Знищуючи українські міста та села, екосистему, бомбардуючи цивільне населення та критичну інфраструктуру, Росія намагається розв'язати «українське питання», що вказує на злочин геноциду українського народу. Діяльність Музею «Голоси

Мирних» Фонду Ріната Ахметова уже сьогодні відіграє вагомую роль у зборі свідчень про злочини Росії та у відновленні історичної справедливості, як найбільша у світі колекція історій мирних людей про варварську війну Російської Федерації проти України.

- У боротьбі з російським агресором остаточно сформувалася українська політична нація, а історична пам'ять є одним з важливих елементів національної стійкості українського народу. Російсько-українська війна в усіх її проявах буде складати кістяк національної пам'яті українців у майбутньому, тому важливого значення набуває процес реєстрації історій і військових, і мирних людей. Діяльність Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова дуже добре вписується у контекст формування національної пам'яті українців про російсько-українську війну.

- Історії, зібрані Музеєм «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, відображають суб'єктивне сприйняття цивільним населенням складної реальності війни. Записані свідчення показують особисті переживання, біль та страждання громадян, які в рамках колективної пам'яті будуть формувати об'єктивний образ трагічних подій. Вони стануть джерелом правди народу України про російську агресію.

- Історії, зібрані Музеєм «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, вписуються в формулу «української національної пам'яті» та можуть широко використовуватися науковцями, державними та місцевими органами влади, громадськими організаціями та іншими суб'єктами політичного та суспільного життя у своїй діяльності.

- Унікальність архіву Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова полягає не лише у зборі найбільшої кількості, за європейськими мірками, актуальних історій про війну, але й можливість формування бази респондентів з якими можна буде записувати інтерв'ю після завершення російсько-української війни. Це дасть змогу у повній мірі за допомогою методу усної історії провести порівняльний аналіз свідчень, записаних під час війни з тими, які будуть записані уже після завершення війни.

- Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова несе суттєву терапевтичну місію, адже розповідаючи свою історію, людина має можливість позбутися страхів і стресу пережитого. Фонд Ріната Ахметова надає психологічну допомогу цивільним, які переживають травму війни.

- Місія Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова це «збирання, архівування та розповідь історій мирних жителів України задля кращого розуміння життя в умовах військових дій заради кращого майбутнього».

- Метою Музею є фіксація історичної пам'яті мирних українців під час російсько-української війни заради відновлення справедливості.

- Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова поширює український досвід несприйняття війни мирними громадянами у загальноєвропейському контексті історичної пам'яті.

- В середньостроковій та довгостроковій перспективі місія музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова полягатиме у вирішенні кількох важливих завдань. Перше – задокументувати, зберегти та передати наступним поколінням усні історії мирних українців, яких спіткала біда російської агресії та окупації. Друге, не менш важливе, сформувати відповідні наративи, які будуть детермінувати історичну пам'ять українців. Третє, донести та закарбувати в європейській історичній пам'яті правду про агресивну війну та злочини Росії проти України та її мирного населення. Четверте, формувати демократичну модель співпраці громадянського сектору та державних інститутів у галузі усної історії та національної пам'яті.

Агресія Росії проти України у 2014 році спричинила страждання мільйонів мирних жителів українського Криму та Донбасу, котрі постраждали від бойових дій та російської окупації східних і південних регіонів країни. Фонд Ріната Ахметова надав постраждалим гуманітарну допомогу (1,1 млрд дол. США)¹ та започаткував збирання свідчень/історій мирних людей про війну. Таким чином, команді вдалося поєднати гуманітарну та суспільну складову. Андрій Міщенко, керівник проекту Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова згадує, що «гуманітарна місія Фонду почалася з евакуації та розселення людей з найгарячіших точок. В 2014–2015 роках на мирні території було евакуйовано близько 40 тис. жителів регіону, з них 15 тис. – діти. [...] У серпні 2014 року для цього була створена найбільша програма Фонду – Гуманітарний Штаб Ріната Ахметова. За шість років він врятував понад мільйон людей. У кожного з них своя історія, яка має бути записана і розказана. Саме цим займається музей. Всі розповіді в його архіві будуть від першої особи. Ми віримо, що таким чином зберігаємо голоси з минулого заради кращого майбутнього»².

Згодом Фонд представив унікальний проект – Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, котрий покликаний збирати, систематизувати та показувати світу свідчення мирних мешканців, яких спіткало

¹ Див. *Дослідження соціального впливу проекту Фонду Ріната Ахметова|Продуктова допомога населенню. Коротке резюме*, https://civilvoicesmuseum.org/experts/publications/food_aid_initiative_report

² Місце сили: Фонд Ріната Ахметова заклав в Запоріжжі Алею троянд «Голоси Мирних», <https://civilvoicesmuseum.org/news/misc-sili-fond-rinata-ahmetova-zaklav-v-zaporizhzh-aleyu-troyand-golosi-mirnih>

Джерело: Фото Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова

лихоліття російсько-української війни. В розробці концепції взяли участь українські та закордонні музейники³. Початково планувалося проводити збирання свідчень мешканців Донбасу, але після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 року стало очевидним, що потрібно розширити базу історій «мирних» на інші регіони країни. Таким чином, проект став загальнонаціональним та має усі можливості перерости в загальноєвропейський у контексті збереження історичної правди про війну Росії проти України, особливо проти цивільного населення.

Працівники Фонду у 2014 р. започаткували накопичення архіву історій у письмовому, аудіо- та відео форматах, а у 2020 р. створили онлайн Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова⁴.

Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова створив портал, на якому мирні люди можуть розповісти свої історії, котрі допоможуть їм позбутися важкого тягаря та зберегти історичну пам'ять людей, громад та країни про російсько-українську війну.

Створення та популяризація Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова не виходить за рамки підходів Українського інституту

³ Фонд Ріната Ахметова започаткував Музей „Голоси Мирних”, https://lb.ua/society/2020/09/18/466318_fond_rinata_ahmetova_zapochatkuvav.html

⁴ Багатооголося війни. Як музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова робить внесок у здорове суспільство, документуючи досвіди війни, <https://forbes.ua/ru/war-in-ukraine/bagatogolossya-viyni-yak-muzej-golosi-mirnikh-robit-vnesok-u-zdorove-suspilstvo-dokumentuyuchi-dosvidi-viyni-17102023-16555>

національної пам'яті у питаннях меморіалізації пам'яті. «Увічнення пам'яті про війну має стати справою всього суспільства або принаймні більшої його частини – всіх людей які несуть на собі її тягар і поділяють думку, що таке пам'ятання є цінністю. Участь військових та цивільних громадян, різних соціальних груп, громад, акторів пам'яті у процесі фіксації, збереження, інтерпретації та розповсюдження історичної пам'яті є одним із ключових елементів забезпечення її сили та тягості» – сказав Антон Дробович, голова УІНП⁵.

Ініціатива Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова покликана доповнити зусилля держави та усього українського суспільства у питаннях меморіалізації пам'яті.

4.2. Методика формування музею усної історії

Традиційний музей, за визначенням українського законодавства, це науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення та збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини⁶. Прописана законодавцем типологія музеїв передбачає історичні музеї, серед яких згадуються загальноісторичні, військово-історичні, історії релігії, історико-побутові, археологічні та етнографічні заклади. У поданому вище переліку не має згадки про музеї усної історії, які останнім часом набувають усе більшого значення. Однозначно, законодавство України має врахувати сучасні тенденції та зміни, які відбуваються у музейній справі.

У сучасному світі змінюються підходи до вивчення та популяризації історії. Зокрема, у XX ст. була сформована та набула поширення на початку XXI ст. концепція музеїв усної історії. Сучасний музей здебільшого зорієнтований на комунікацію з відвідувачем або користувачем, яка полягає на свідомій побудові усієї програми / концепції з урахуванням суспільного контексту. У деяких випадках програми / концепції займаються інтерпретацією пам'яті та виступають складовою історичної політики,

⁵ А. Дробович, *10 принципів меморіалізації. Якою може бути пам'ять про війну*, <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/9-pryncypiv-memorializaciyi-yakoyu-mozhe-buty-pam-yat-pro-viynu>

⁶ Закон України про музеї та музейну справу, «Відомості Верховної Ради України» (ВВР), 1995, № 25, ст. 191.

вони є не лише частиною об'єктивного пізнання, але також формування ідентичності та суспільних відносин⁷.

Усна історія є методом та знаряддям для збору та архівування свідчень про людей та події, пов'язані з історією. Цей метод, в рамках інтердисциплінарного підходу, використовується в історичній, соціологічній, психологічній та антропологічній науках. Привабливість цього методу полягає в тому, що дослідник або споживач інтелектуального продукту мають можливість безпосередньо ознайомитися зі свідками історії. Крім цього, потрібно звернути увагу на те, що інтерв'ю представляє собою більш доступний матеріал у порівнянні з традиційним архівом⁸.

Польська дослідниця Кристина Керстен вказувала на три основні моменти під час проведення інтерв'ю (усна історія). По-перше, усна історія допомагає провести верифікацію написаної історії. По-друге, вона може доповнювати уже написану історію, щодо якої не вистачає традиційних джерел. По-третє, вона допомагає встановити мотиви, якими керувалися свідки історії⁹.

Поточне розуміння усної історії як методу, сприймається як процес запису та архівування спогадів свідків історії. Усна історія записується (на будь-якому аудіо- чи відеоносії) як наративне інтерв'ю, зосереджене на індивідуальному досвіді минулого, наданні оповідачу можливості передати свою історію та ділитися міркуваннями про неї, на яке доповідач має повні авторські права¹⁰.

Наративні музеї будують історії про минуле, використовуючи музейні об'єкти, але також за допомогою слів, образів і звуків вони створюють ілюзію минулої реальності та запрошують вас пізнати її. Виконуючи виставкові функції, вони все більше зосереджуються на освіті. Усе більше музеїв функціонують як культурно-освітні центри¹¹.

Сучасна концепція організації музею передбачає зміну підходу до відвідувача/споживача, котрий є не лише пасивним спостерігачем,

⁷ Kuzko-Zwierz K., *Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2015, vol. 5, c. 92–110.

⁸ Gocół D., *Historia mówiona. Geneza. Rozwój. Koncepcje*, Lublin 2023.

⁹ Owłasiuk J., *Znaczenie historii mówionej jako metody badawczej na przykładzie białoruskiej społeczności wiejskiej pogranicza polsko-białoruskiego*, „Studia Podlaskie” 2016, r. XXIV, s. 295–296.

¹⁰ Maciąg A., Lewandowska I., *Metoda oral history w edukacji i badaniach nad Polską Ludową (casus Archiwum historii Mówionej Ośrodka karta i domu Spotkań z historią w Warszawie)*, http://ahawim.pl/assets/publications/oral_history_PPR.pdf

¹¹ Machalek M., „Zanurzenie się” w przeszłość, czyli kilka uwag o edukacyjnych aspektach muzeów narracyjnych, „Muzealnictwo” 2016, vol. 57, c. 132–138.

а перетворюється на учасника подій. Останнім часом все більшої популярності набула концепція музеїв партиципаційного характеру (Ніни Сімон / Niny Simon)¹², в яких відвідувач може творити, поділитися своєю історією та бути активним учасником живої історії¹³. Ніна Сімон запропонувала проводити роботу такого музею з групами за наступним сценарієм: 1) партиципації / участі з власним внеском (*contributive project*); 2) співпраці (*collaborative project*), 3) спільної творчості (*co-creative project*), а також 4) гостьового проекту (*hosted project*)¹⁴. Ключовим підходом в такій концепції вважається можливість «творення», «свідчення», «побудови відносин» та «формування музею».

Усна історія може розглядатися, як популярний метод включення відвідувача / споживача на основі партиципації / участі в творенні виставок музею¹⁵. Модель участі заснована на конструктивістському підході до науки та освіти, де особливу увагу звертають на суспільні корені знань та значення діалогу і інтерпретації під час навчання. Модель музею усної історії, як партиципаційного закладу, заснована на участі відвідувачів / споживачів у якості активних (концепція активізму) учасників формування та пропагування історії. Сама ідея такого музею народилася в США та заснована на конструктивістському підході. Музей усної історії сформований на основі партиципаційного характеру, це не класичний заклад, де є експерт (музейник) та відвідувач (учень), побудований за схемою top-down, це сучасний музей де відбувається комунікація на різних каналах та напрямках між однією та іншою сторонами. У цьому контексті усної історії навчають та пропагують експерти та (не)експерти, як рівні партнери, які доповнюють один одного. Партиципаційний характер усної історії простежується не лише під час інтерв'ю (свідчень), але також в ході інших етапів проекту: опрацюванні джерел, архівуванні, організації доступу та популяризації¹⁶.

Концепція формування музею усної історії передбачає такі напрямки діяльності як:

- 1) дигіталізація свідчень,
- 2) опрацювання свідчень,
- 3) архівування свідчень,

¹² Simon N., *The Participatory Museum*, Santa Cruz 2010.

¹³ Kuzko-Zwierz K., *цум. np.*, с. 92.

¹⁴ Düsphol M., *Muzealna praca partycypacyjna w Berlińskim Muzeum Dzielnicy FRIEDRICHSHAIN-KREUZBERG*, „Muzealnictwo” 2017 (58), с. 38–46.

¹⁵ Kopiniak M., *Historia mówiona jako narzędzie partycypacji muzealnej*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2021, vol. 11, с. 90–113.

¹⁶ Там само.

- 4) доступ до архіву,
- 5) популяризація зібраних матеріалів.

Концепція з формування музею усної історії має базуватися не лише на зборі, опрацюванні та архівуванні свідчень (перший етап), але й на забезпеченні доступу до них для дослідників та зацікавлених історією осіб, а також на популяризації усної історії (другий етап). Таким чином, Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова вписується в основну парадигму музеїв такого плану.

Вищесказане дає нам можливість поставити кілька запитань:

Що являє собою усна історія?

Усна історія – це системний збір свідчень про ті чи інші історичні події, надані їхніми безпосередніми учасниками. Вони можуть використовуватися як окремими вченими, так і академічною спільнотою, на предмет ведення наукових досліджень, підтвердження або спростування наукових гіпотез та тверджень. У вчених, експертів та представників громадянського суспільства не має сумніву, що на сучасному етапі розвитку людства усна історія є чимось більшим від зібраних свідчень. Усна історія здатна формувати пам'ять не лише окремої людини, але й суспільства загалом. Тому, крім збору свідчень, важливим залишається питання їхнього збереження та популяризації. В усній історії учасник подій, який залишає свої свідчення для теперішніх та наступних поколінь, виступає активним творцем формування історичної пам'яті суспільства. Спільно з науковцями та спеціалістами від усної історії бере активну участь у формуванні історичного наративу. Науковці розглядають усну історію також в якості методологічного підходу, що як процес складається з кількох взаємопов'язаних етапів: збирання свідчень, обробку/опрацювання та архівування, доступ та використання/презентацію¹⁷.

Як записувати та збирати усні історії?

Найбільш поширеним методом збору свідчень є інтерв'ю, записане у паперовому вигляді. Однак усе більшого значення набувають сучасні способи збереження свідчень, зокрема аудіо- та відеозаписи, проведені не лише експертами, але й (не)експертами за допомогою новітніх засобів зв'язку. Записувати усні історії можна на основі розробленого переліку

¹⁷ Kierzkowski M., *Historia mówiona – próba definicji pojęcia*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2014, R IV, c. 5–19.

запитань (класичний підхід), які матимуть структуровану форму, або можна це робити у довільній формі, даючи можливість свідкові розповісти свою історію.

Традиційний підхід проведення дослідження в рамках проекту усної історії передбачає наступні кроки: 1) формулювання теми та гіпотези дослідження (наприклад, російська агресія проти України у 2014–2023 рр.), 2) створення плану дій (бюджет, команда, період та технічні засоби), 3) вибір поля дослідження та реалізацію вступної частини дослідження, 4) формулювання запитань для інтерв'ю, 5) проведення та запис інтерв'ю свідків історії, 6) проведення аналізу даних дослідження з урахуванням вирішення завдання поставленого на початку (тема та гіпотеза), 7) упорядкування та презентація результатів дослідження, 8) архівування результатів дослідження (Judith Moyer, *Step-by-step Guide to oral history*, 1993, revised 1999)¹⁸. У цьому випадку пропонується ряд практичних та методичних рекомендацій з проведення інтерв'ю, підготовлених окремими експертами (Judith Moyer) та організаціями (Національний Центр Культури Польщі¹⁹, «Дім усної історії» та «Карта»²⁰), які займаються питаннями усної історії.

Усну історію можна сприймати у вузькому та широкому контексті, зокрема такий підхід пропонують Paul Thompson та Joanna Bornat²¹. Дослідники сприймають минуле, як трактат з усної історії, в якому наявними є три взаємодоповнюючі форми: 1) запис/реєстрація різного роду спогадів, 2) біографічний наратив і 3) усний переказ. В цьому переліку перебувають також репортаж, радіопередачі, щоденники, листи та види записаних та зареєстрованих спогадів²². Метою усної історії є суб'єктність людини/громадянина – співавторів історії у процесі змін. Громадяни, які розповідають про історію в спогадах, книгах, радіопередачах, фільмах,

¹⁸ Moyer J., *Krok po kroku – przewodnik po historii mówionej*, https://biblioteka.womczest.edu.pl/new/wp-content/uploads/2013/09/webowa_biblioteka_historia_krok_po_kroku_przewodnik_po_historii_mowionej.pdf

¹⁹ Див. *Абетка усної історії* (*Historia mówiona. Elementarz*), <https://www.nck.pl/upload/historia-mowiona-elementarz.pdf>

²⁰ Див. *Вчимо усної історії* (*Historia mówiona – uczymy*), <https://relacjebiograficzne.pl/1-aktualnosci/5-warsztaty>

²¹ Thompson P., Bornat J., *Głos przeszłości. Wprowadzenie do historii mówionej*, tłum. P. Tomanek, red. nauk. M. Kurkowska-Budzan, Centrum Archiwistyki Społecznej, Warszawa 2021, 706 с.

²² Jarząbek M., *Recenzja książki P. Thompson, J. Bornat, Głos przeszłości. Wprowadzenie do historii mówionej* (tłum. P. Tomanek), Warszawa 2021, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2022, Rocznik 12, с. 358–366.

фотографіях, музеях²³. Більшість заточених на цій проблематиці музеїв розглядає усну історію у ширшому контексті, збираючи не лише свідчення у формі інтерв'ю, але й також фото- та відеоматеріали про людей, місця і події, які можна використати у діяльності музею.

Як зберігати усну історію?

Наступний етап – це обробка та архівування зібраних свідчень з усної історії. Беручи до уваги те, що усна історія розглядається як метод генерування джерел історії, що варто враховувати під час обробки та зберігання джерел, створюючи можливість їхнього використання²⁴.

Збереження усної історії розглядається як сфера діяльності, пов'язана з доглядом та збереженням зібраних матеріалів усної історії, незалежно від їхньої форми. Це дуже важливий етап у цьому процесі, оскільки усна історія – це метод документування свідчень/розповідей живих учасників подій, що вивчаються.

Найдавніша форма зберігання історії, яка нам відома, це усний переказ. Після винайдення письма усні розповіді почали записувати на папері та інших носіях. З появою фонографа з'явилася можливість механічного запису і відтворення звуку. З розвитком радіо та телебачення з'явилася можливість аудіо, відео та цифрового запису не лише звуку (слова), але й образу. Нові медіа дають набагато більше можливостей для запису живих свідків історії.

Попри популярність магнітофонного запису, стандартним наразі став запис на відео за допомогою різних пристроїв (камери, телефону, комп'ютера тощо). Це дозволяє дослідити не лише слово, але й образ, врахувавши мову тіла та міміку (важливий засіб спілкування). Сучасні засоби та методи дають можливість це робити в стаціонарному та дистанційному режимах. Щоб свідчення усної історії зберігалися належним чином, важливо, щоб вони були правильно транскрибовані та записані на відповідних носіях. Також важливо зберігати свідчення у цифровому форматі, щоб забезпечити їх довговічність і придатність.

Основне правило збереження свідчень усної історії полягає у виготовленні трьох копій кожного документа, його стенограми та додаткових документів (конспектів і виписок), в яких:

- перша копія – оригінал;
- друга копія – дублікат;

²³ Там само.

²⁴ Kierzkowski M., цит. пр., с. 7–8.

– третя копія – для публічного використання.

Найкращою організаційною формою збереження свідчень усної історії є відповідні архіви. Наприклад, при Музеї Варшавського повстання діє архів усної історії. Такий же архів був створений при «Домі зустрічей з історією» та при центрі «Карта». В традиційних архівах вагоме значення має каталог, натомість у сучасних онлайн архівах – пошукова система, вони дають можливість на якісне та професійне використання зібраних матеріалів.

В рамках реалізації проєкту «Голоси Мирних» було передбачено створення повноцінного архіву музею, який покликаний не лише зберегти свідчення живих свідків історії російсько-української війни, але й створити можливість їхнього зручного використання для дослідників та у процесі популяризації. Запропонована музеєм «Голоси мирних» пошукова система представлена як керівництво / путівник («Керівництво по роботі з онлайн-архівом Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова»)²⁵, яка дає можливість фахового перегляду наявних матеріалів. Професійний підхід проявляється в тому, що користувачу запропоновано можливість загального та розширеного пошуку.

Механізм розширеного пошуку має п'ять основних можливостей для деталізації інформації:

- 1) фільтрація і пошук за категорією джерела;
- 2) фільтрація і пошук за назвою населеного пункту;
- 3) фільтрація і пошук за роком події, що пов'язана з історією або артефактом;
- 4) фільтрація і пошук за типом вмісту;
- 5) фільтрація і пошук за тегами.

Вищезгадана пошукова система побудована за класичним змістом: **людина** (за категоріями віку, статі, проживання – село/місто, можливо освіта), **місце** (населений пункт), **час** (місяць, рік) та **події** (агресія РФ; окупація Криму, Донецька, Луганська і інших територій; визволення Слов'янська, Краматорська і Маріуполя; оборона Києва, Миколаєва, Харкова, Маріуполя). Вдосконалюючи пошукову систему, можна доповнити її поділом на вікові категорії (діти і молодь, люди середнього та старшого віку). Вагомого значення набуває також професійний підхід до формування каталогу події, що впливає на формування позиції музею.

²⁵ Керівництво по роботі з онлайн-архівом Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, <https://civilvoicesmuseum.org/experts/guide>

Як популяризувати усну історію?

Усну історію дуже часто розглядають у контексті соціальної історії, тому що вона допомагає зрозуміти різні аспекти життя людини та спільнот на локальному, регіональному та національному рівнях. У цьому контексті вже на етапі створення каталога/пошукової системи за напрямком **події** слід передбачити та правильно сформулювати відповідні теми, на основі яких можна буде формувати наративи (контексти), пов'язані з музеєм «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова. Назва основних напрямів не може бути абстрактною та розглядатися на тлі загального поняття «збройний конфлікт». Війна для людей – це не абстрактне поняття та навіть не академічне визначення, яке частково співпадає з визначенням збройного конфлікту. Війна для пересічної людини – це біда, страждання, смерть та безліч інших негативів. Усна історія російсько-української війни, в якій є країна-агресор та країна-жертва, має бути одночасно простою та зрозумілою, разом з тим, має показати складний процес формування громадянської свідомості в Україні у регіональному та локальному розрізах.

Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова – це не історії мирних людей у мирний період, це – історії мирних людей, яким війна Росії проти України у 2014–2023 роках відібрала мир, це – історії людей, які, попри війну, намагаються жити і прагнуть миру.

Онлайн музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова має перевагу над класичними музеями в доступності та більшій кількості потенційних відвідувачів. Однак, стаціонарна форма дає можливість живого спілкування. Тому варто створити на постійній основі в Києві, а в майбутньому й у визволених Донецьку або Маріуполі Центр музею «Голоси мирних», де відвідувачі та дослідники будуть мати змогу особисто ознайомитися з фондами музею. Центр може взяти на себе основну функцію популяризації музею «Голоси мирних» та координацію роботи з науково-експертним середовищем. Такого типу співпраця потрібна для формування відповідних наративів, які будуть затребувані людьми, суспільством та державою, бодай під час освітнього процесу та у контексті консолідації суспільства та держави. У своїй діяльності музей «Голоси мирних» може розраховувати на такі групи / категорії потенційних споживачів:

- науковці, які будуть досліджувати фонди музею та можуть виконувати функцію радників / експертів;
- працівники музеїв локального, регіонального та центрального рівнів;
- працівники державних установ, які займаються політикою пам'яті;
- журналісти місцевого, національного та міжнародного рівнів;

- митці кінематографа, передусім ті, що займаються документалістикою;
- юристи національних та міжнародних судових установ, які займаються розслідуванням воєнних злочинів;
- пересічні громадяни / відвідувачі музеїв.

4.3. Головний контекст Музею «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова-війна Російської Федерації проти України

Війна, яку Росія розв'язала проти України у 2014 році та продовжила після повномасштабного вторгнення у 2022 році, докорінно змінила життя мирних людей в Україні. У 2014 році РФ, використавши внутрішні протиріччя в українському суспільстві у питаннях європейської та євразійської інтеграції, анексувала Крим та нав'язала Україні конфлікт низької інтенсивності на Донбасі. Згодом під російською окупацією опинилися не лише Крим, але й значна частина Луганської та Донецької областей. Фактично під керівництвом РФ були сформовані так звані «Донецька Народна Республіка» та «Луганська Народна Республіка», які перебували під безпосереднім наглядом та контролем Кремля. У 2015 році Верховна Рада України визнала Росію країною-агресором, а «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями²⁶. Політика Росії на пострадянському просторі, яку експерти називають управлінням конфліктами низької інтенсивності, призводила до підтримки сепаратистських настроїв та рухів в деяких регіонах сусідніх держав. Завдяки цьому та військовому втручанням Москва формувала контр-регіони (квазідержави) на території колишніх республік СРСР. Такі дії створювали можливість утримувати країни пострадянського простору в зоні впливу Москви та призводили до дестабілізації і деградації територій сусідніх держав. В першу чергу від військових дій страждало цивільне населення, яке було змушене до виживання в складних умовах та позбавлене перспектив розвитку (Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія, Донбас)²⁷.

Російсько-українська війна у 2014–2021 рр. розглядалася в ширшому контексті як гібридна, в якій крім військового виміру вагоме значення мали ідеологічна, інформаційна та історична складова. Гібридна війна Росії проти України поєднувала військові та невійськові інструменти, які

²⁶ Верховна Рада України визнала «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями, а Росію – агресором, <https://france.mfa.gov.ua/news/32454-verkhovna-rada-ukrajini-viznala-dnr-i-lnr-teroristichnimi-organizacijami-a-rosiju-agresorom>

²⁷ Див. В. Балюк, *Агресія Росії проти Грузії та України в 2008–2018 гг. в контексті геополітики Чорноморського регіону*, Люблин 2020.

складалися з кількох компонентів. По-перше, Москва підтримувала та фінансувала проросійські політичні партії, діячів та громадські організації в Україні. По-друге, Росія впливала на інформаційний простір України за допомогою проросійських медіа та вільного доступу українців до російських засобів масової інформації. По-третє, за допомогою російської масової культури та представників російського шоу-бізнесу в Україні. По-четверте, поширювати культурно-цивілізаційний вплив Росії допомагала Українська Православна Церква Московського Патріархату²⁸. Одним з головних інструментів гібридної війни Росія обрала пропаганду та дезінформацію, за допомогою якої поширювала свої ідеологічні, історичні, політичні та культурні наративи та міфи. Повернувшись до сповідування імперських традицій царської та радянської доби Росія підготувала плани політичної, економічної, культурної та військової експансії в Україні. Зокрема, крім концепції «близького зарубіжжя», з'явилися концепції «євразійського простору», «ліберальної імперії» та «русского мира».

Елементом гібридної війни можна вважати інформаційну або, в більш ширшому контексті, когнітивну війну. У першому випадку (інформаційна війна), це вплив на цивільне населення або військових іншої країни за допомогою неправдивої інформації, пропаганди та дезінформації²⁹. У другому випадку, це війна знань та символів, що дає змогу більш глибоко впливати на поведінку людини та її менталітет. Росія використовує когнітивні операції для психологічного впливу на противника з метою десуверенізації³⁰ нації та держави.

Політика Росії перебуває під впливом двох детермінізмів: геополітичного та історичного. Геополітичний детермінізм в політиці Росії здебільшого проявляється у політичній, військовій та економічній площині. Тоді як історичний детермінізм можна зауважити в політиці пам'яті та в ідеології «русского мира», яка має мовну, культурну та релігійну складову. За допомогою інформаційних та когнітивних операцій проти України російське політичне та військове керівництво намагається проводити політику підпорядкування та десуверенізації української держави, а українців перетворити на етнографічну масу. Тому для України важливим є питання формування власної історичної пам'яті та збереження історій мирних людей, які постраждали від російської агресії після 2014 року.

²⁸ Marek M., *Operacja Ukraina. Kampanie dezinformacyjne, narracje, sposoby działania rosyjskich ośrodków propagandowych przeciwko państwu ukraińskiemu w okresie 2013–2019*, Warszawa 2020, с. 17.

²⁹ Wasiuta O., Wasiuta S., *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*, Kraków 2017, с. 163.

³⁰ Почепцов Г., *Когнитивные войны в соцмедиа, массовой культуре и массовых коммуникациях*, Харьков 2019, с. 16–17.

У цьому контексті вагомого значення набуває створення Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова.

Війна Росії проти України у 2014–2023 роках – це злочин не лише проти міжнародного права, але й проти мирних людей українського Криму, Донбасу, Слобожанщини та інших регіонів. Згідно даних ООН в 2014–2017 рр. загинуло щонайменше 2803 мирних людей, в тому числі пасажери рейсу МН–17³¹. Упродовж першого року російської агресії у 2014–2015 рр. свої домівки вимушені були залишити приблизно 2 млн осіб³², це переважно мирні жителі українського Донбасу. Під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну у період від 24 лютого 2022 р. до жовтня 2024 р. згідно даних ООН загинуло 12 162 цивільних, а 26 919 особи було поранено³³. Реальна кількість загиблих може бути набагато більшою, позаяк не усі втрати, у зв'язку з продовженням бойових дій, можна підтвердити. За попередніми даними лише у Маріуполі – місті – мученику, загинуло від 20 тис. до 100 тис. цивільних³⁴. Натомість офіс Генерального прокурора України озвучив цифри потерпілих від тортур та нелюдського поводження, потерпілими визнано 3800 цивільних та 2200 військових³⁵. Українська Гельсінська Спілка з прав людини документує злочини РФ проти України. З початку повномасштабного вторгнення до березня 2024 р. було зареєстровано 47 419 воєнних злочинів³⁶. Значно більшу кількість таких випадків зареєстрували українські прокурори – 122 000 воєнних злочинів, скоєних російськими військами з моменту їхнього вторгнення в Україну у 2022 році³⁷.

Повномасштабне військове вторгнення Росії в північні, східні та південні регіони України та бомбардування усіх українських територій призвело до нової, ще більшої, хвилі біженців. Станом на 20 грудня 2022 р. в європейських країнах було зареєстровано 7,4 млн біженців, в тому

³¹ *Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні*, 16 травня – 15 серпня 2017 року, https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/UAReport19th_UKR.pdf

³² Там само.

³³ *ООН: В Україні внаслідок атак РФ у жовтні загинули щонайменше 183 цивільних, 903 – поранені*, www.ukrinform.ua/

³⁴ *Скільки людей загинуло у Маріуполі*, <https://zn.ua/ukr/war/skilki-ljudej-zahinu-lo-u-mariupoli-pravozakhisniki-nazvali-pribliznu-kilkist-vbitikh-tsivilnikh.html>

³⁵ *В Україні понад 5,8 тис. цивільних та військовополонених визнали потерпілими від тортур*, – *Офіс генпрокурора*, <https://espreso.tv/>

³⁶ *Українська Гельсінська Спілка з прав людини*, <https://www.helsinki.org.ua/>

³⁷ *В Україні розслідують майже 122 тис. злочинів російських окупантів*, <https://gordouna.com/>

числі у Польщі – 1,5 млн осіб³⁸. Згідно даних Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, з лютого 2022 р. щонайменше 2 млн 800 тис. українців були примусово депортовані або змушені, за відсутності іншого вибору, виїхати до Росії³⁹. Широкого розголосу набрала справа викрадення українських дітей до Росії, незаконно вивезено близько 150–200 тис. дітей⁴⁰, що вважається злочином проти людяності. Злочинні дії Росії направлені проти українського народу як політичної нації, спрямовані на фізичне та духовне знищення народу.

В Україні офіційно зареєстровано 4,8 млн внутрішньо переміщених осіб, за неофіційними даними таких осіб нараховувалося майже 7 млн⁴¹.

В результаті повномасштабної війни, розв'язаної Росією проти України, економіка країни скоротилася більш ніж на 35%. Росія знищує не лише військові об'єкти, але й цивільне населення та інфраструктуру. Світовий банк та Комісія ЄС оцінюють збитки від війни в Україні в період першого року війни (24.II.2022 р. – 24.II.2023 р.) в сумі 134,7 млрд доларів, а потреби у відновленні – 410,6 млрд. доларів. Втрати різних галузей економіки експерти оцінюють на суму 69,7 млрд доларів, натомість об'єкти інфраструктури зазнали збитків на суму 65 млрд доларів⁴². У перший рік війни країна-агресор знищила понад 4,43 тис. будинків мирних мешканців, 378 шкіл, 165 дитячих садочки, 138 закладів охорони здоров'я, 86 релігійних та культурних споруд. Крім цього, окупанти знищили цивільні аеропорти (8), підприємства (92), мости (260), дороги (8265) та залізничну інфраструктуру на суму 2,2 млрд дол.⁴³.

Таким чином, агресивні та злочинні дії Росії під час повномасштабного вторгнення призводять до страждань мирних, що відображають

³⁸ Poland: Uchodźcy z Ukrainy w Polsce – Profilowanie, <https://data.unhcr.org/en/documents/details/98404>

³⁹ Гаврилов В., *Масові депортації українців: від радянського „зміцнення національної єдності” до сучасних воєнних злочинів Росії*, <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/15/7406695/>

⁴⁰ Горбань М., *«Може вважатися злочином проти людяності»: звіт ОБСЄ щодо депортації Росією українських дітей*, <https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-obsye-pro-deportatsiyi-ukrayinskykh-ditey-rosiyeyu/32396448.html>

⁴¹ У Мінреінтеграції розповіли, скільки в Україні зареєстровано переселенців, <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/07/novyna/suspilstvo/minreintehracziyi-rozpovily-skillky-ukrayini-zareyestrovano-vnutrishno-peremishhenyх-osib>

⁴² Богдан Т., *Фінансово-економічні наслідки війни*, https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoeconomichni_naslidki.html

⁴³ Прямі збитки, нанесені інфраструктурі України в ході війни, <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-naneseni-infrastrukturi-ukrayini-v-hodi-viyni-skladayut-ma-yzhe-63-mlrd/>

історії зібрані Музеєм «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова. Російські окупанти вбивають мирних жителів, депортують українських громадян, розстрілюють гуманітарні коридори, знищують житло та цивільну інфраструктуру, створюють фільтраційні табори, грабують майно людей та громад, катують та гвалтують мирних мешканців. На анексованих територіях Росія створює окупаційні адміністрації та змушує цивільне населення до колаборації. При цьому російська пропаганда намагається виправдати військові злочини та перекласти відповідальність за війну на плечі України. Тому представлення загального контексту російсько-української війни є вкрай важливим та необхідним. Потрібне чітке формулювання того, хто у цій війні агресор/загарбник (Росія), а хто жертва (Україна) в інституційному (держава) та людському вимірі (мирні жителі). Російська Федерація продовжуючи імперську політику веде загарбницьку війну, натомість Україна веде справедливую війну. Крім цього, потрібно взяти до уваги, що Росія намагається знищити українську державу та націю, скоюючи військові злочини та злочини проти людяності.

4.4. Основи концепції програми «Зберігаємо минуле та теперішнє заради майбутнього»

Приступаючи до обговорення концепції потрібно пам'ятати, в першу чергу, про мету та цілі проекту, реалізація яких вимагає вирішення відповідних завдань. Відкриваючи створення онлайн Музею «Голоси мирних» засновник фонду Рінат Ахметов наголосив, що записані історії про війну не повинні стертися з нашої пам'яті, щоб трагедія не повторилася. Вищесказане означає, що стратегічною метою музею в ідейному вимірі є запобігання війні у майбутньому на основі збереження пам'яті та **поширення історій мирних громадян України, яких спіткало лихо російської агресії, у загальноєвропейському та світовому контексті несприйняття війни (ніколи знову) як засобу ведення політики**. Важливою складовою діяльності Музею «Голоси Мирних» є **пошук історичної правди про російсько-українську війну** («усі ми є джерелами правди – поточної та майбутньої») ⁴⁴. В інституційному вимірі це створення повноцінного сучасного наративного музею про

⁴⁴ «Усі ми є джерелами правди – поточної та майбутньої»: завершилась робота І Міжнародної школи комунікацій за ініціативи Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, <https://civilvoicesmuseum.org/news/usi-miyedzherelami-pravdi-potochnoyi-ta-majbutnoyi-zavershilas-robota-imizhnarodnoyi-shkoli-komunikacij-za-iniciativi-muzeyu-golosi-mirnih-fondu-rinata-ahmetova>

російсько-українську війну на основі архіву усних історій, зібраних в рамках проекту «Голоси Мирних». Першим кроком у цьому напрямку буде створення найбільшого у світі архіву Мирних. Наталя Ємченко, член Наглядової ради Фонду Ріната Ахметова, говорить про збір понад 100 000 тисяч таких історій у середньостроковій перспективі. В майбутньому Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова планує зібрати набагато більше історій про біль та страждання мирних людей під час війни. Формування такого архіву має вагоме національне, суспільне та психологічно-моральне значення для громадян, територіальних спільнот та держави. Пам'ять про російсько-українську війну буде не лише частиною національної пам'яті українців, але й елементом європейської історичної пам'яті. По-перше, це можливість громадян розповісти свою історію про війну, яка несподівано увірвалася у їхнє мирне життя руйнуючи домівки, вбиваючи близьких та змушуючи до біженства або життя під окупацією. Можливість розповісти свою історію має дві основні функції. Перша, це терапевтична функція – робота з травмою війни на індивідуальному рівні. Друга, це суспільна функція, яку можна розглядати в якості особистого внеску громадян до колективної пам'яті про російсько-українську війну. По-друге, це дає можливість збирати архівні матеріали для наукових досліджень про війну, для роботи журналістів та, частково, юристів. Формування бази даних мирних свідків війни дасть можливість повернутися до цих історій після закінчення війни для продовження програми усної історії «Голоси Мирних». По-третє, це чудова база для формування на основі архіву саме наративного музею, який покаже лихоліття війни та страждання людей. По-четверте, це дасть змогу використати архів та музей для збереження пам'яті українців про російсько-українську війну у контексті національної пам'яті та європейської історичної свідомості.

Таким чином, **першим кроком стало формування архіву усних історій**, яким можуть користуватися громадяни, науковці, журналісти, юристи та інші категорії відвідувачів. З цим завданням Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова справляється блискуче уже сьогодні. На думку фахівців, **другим кроком ймовірно буде створення повноформатного музею усної історії**, формування наративних експозицій в режимі офлайн та онлайн, а також продовження реалізації різних проєктів. У цьому контексті вже зараз Музей «Голоси Мирних» збирає різного типу артефакти, які зможуть формувати музейну колекцію у майбутньому, створену на постійній основі, а також розпочав реалізацію різного типу програм та проєктів, які доповнюють його діяльність (див. нижче). **Третім кроком може стати системна популяризація музею** не лише на національному рівні, але й на

Джерело: Експозиція Музею «Голоси Мирних», надано музеєм

європейському та світовому для утвердження його статусу – провідного музею усної історії про російсько-українську війну.

Стратегія розвитку Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова повинна бути розрахована на 3–5 років. Потрібно розробити також довготермінову програму на 7–10 років. Стратегія повинна передбачати завершену концепцію побудови та розвитку музею усної історії на основі візії, загального бачення того, як має виглядати не лише його організаційна структура, але в першу чергу, яку ціннісну концепцію він представляє та яку місію має виконувати.

Потрібно відзначити високий концепційний та організаційний рівень роботи Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова. Діяльність музею цікава тим, що поєднує практичний досвід, набутий творцями під час реалізації проекту, в складних умовах російсько-української війни, та намагання одночасно формувати науково-методологічну базу своєї роботи. Додатково ситуацію ускладнює те, що робота зі збору історій ведеться під час війни, коли люди переживають біль і страждання та потребують психологічної і гуманітарної допомоги. Потрібно зазначити, що у цьому контексті вагомим значення набуло започаткування проекту «**Подолати**» **Фонду Ріната Ахметова**, присвяченого роботі з травмою війни. Мотто цієї програми «**подолоємо наслідки минулого заради**

кращого майбутнього» відповідає загальному підходу Музею, націленому на перспективу розвитку України. В рамках цього проекту було проведено ряд практичних семінарів, тренінгів та конференцій, присвячених травмам війни та заходам безпеки серед цивільного населення⁴⁵. Проведення таких заходів допомогло виконати не лише терапевтичну функцію, але й мало вагоме суспільне значення та допомогло публічним органам влади на державному та місцевому рівнях впоратися з травмою війни.

Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова займається реалізацією ще кількох ініціатив, зокрема регіонального значення набули проекти: «Голоси Мирних. Інтерв'ю» (відеоісторії людей Донбасу) та «Один день» (коли почалася війна на Донбасі)⁴⁶. В загальному контексті російської агресії у гібридній (2014) та повномасштабній військовій (2022) формах бажано поширити дію цих програм також на інші регіони країни. Війна Росії проти України вчергове засвідчила, що регіональні відмінності між українськими громадянами не в змозі роз'єднати країну та без російського зовнішнього втручання не набувають загрозливого для держави та суспільства характеру. Історії мирних України виразно показують, як Росія намагалася розділити громадян однієї країни. Політика «поділяй та владарюй» агресивного сусіда (імперської Росії) повинна бути пересторогою для мирних усієї України. Героїчна битва за Донецький аеропорт та Маріуполь, звільнення Слов'янська та Краматорська виразно засвідчили, що «Донбас – це Україна». Можна розглянути питання започаткування нової програми саме з такою назвою. На національному рівні та в роботі Музею «Голоси Мирних» потрібно також уніфікувати терміни, які використовуються у публічному просторі для позначення російсько-української війни. Назви «війна в Україні» або «війна на Сході України» сприяють поширенню російського наративу про нібито громадянську війну в Україні. Тому бажано використовувати терміни «агресія Росії», «окупація Росією Донбасу» та ін. регіонів, «російсько-українська війна».

Цікавим задумом Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова є онлайн експозиції, де представлено дві ініціативи. Перша – присвячена живим історіям з вуст очевидців «Почути мирних», в рамках якої можна прослухати історії людей на вісі часу (2014–2019), обираючи один з багатьох тегів, опрацьованих на основі загального поділу «війна та

⁴⁵ В рамках цієї програми можна пройти психологічні тести, прослухати вебінари та ознайомитися з тематичними матеріалами (*Голоси Мирних. Подолати*, <https://fond.civilvoicesmuseum.org/project/golosi-mirnih-podolat>)

⁴⁶ *Голоси Мирних. Один день*, <https://fond.civilvoicesmuseum.org/project/golosi-mirnih-odin-den>

Джерело: Виставка Музею «Голоси Мирних», фото прес-служба SCM

страждання – мирне життя»⁴⁷. Варто продовжити часову вісь експозиції на весь період російсько-української війни та розширити кількість тегів (наприклад про біженців, війнні злочини, окупацію Донбасу, Криму та ін. регіонів).

Суспільне значення Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова уже сьогодні відображає ряд цікавих та значимих проєктів та подій, зокрема проведення фотовиставок та створення документальної вистави «Обличчя кольору війни» Олексія Гнатюка. Прем'єра вистави пройшла у Дніпрі, Вінниці та Черкасах, а її сюжет засновано на справжніх історіях мариупольців, зібраних Музеєм «Голоси Мирних»⁴⁸.

На увагу заслуговує мотто Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова – **«зберігаємо минуле та теперішнє заради майбутнього»**, що вказує на свідомий вибір його творців, спрямований на роботу з пам'яттю в індивідуальному та колективному вимірах. Головним символом Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова обрано відбиток пальця (див. логотип), що означає слід/історію кожного мирного українця в історії власного народу та держави в період російської агресії 2014–2024 років.

⁴⁷ «Почути мирних», <https://civilvoicesmuseum.org/expositions>

⁴⁸ „Это не просто игра, это жизнь”. Актер из Мариуполя рассказал свою историю музею „Голоса Мирных” Фонда Рината Ахметова, <https://gordonua.com/bulvar/news/my-ne-prosto-igraem-a-zhivem-akter-iz-mariupolya-rasskazal-svoyu-istoriyu-muzeyu-golosa-mirnyh-fonda-rinata-ahmetova-1629185.html#>

Серед допоміжних символів музею з'являється також троянда, як символ історій розміщених в Музеї «Голоси Мирних». Вдалою акцією з точки зору популяризації ідеї збору історій про війну стало започаткування програми **«Голоси Мирних. Троянди Мирних»**. Алеї троянд були посаджені, зокрема, у Вінниці, Харкові, Запоріжжі, Маріуполі та Южноукраїнську⁴⁹

Цікавою, з практичної та теоретичної точки зору, є діяльність проекту «Голоси Мирних. Діти». В рамках ініціативи Фонд Ріната Ахметова та Музей «Голоси Мирних» з властивим для себе підходом, поєднують діяльність зі збирання історій з допомогою дітям. Ініціатива охоплює дітей і підлітків та концентрується на наданні психологічної підтримки, проведенні майстер-класів, різних конкурсів та оздоровленні дітей – найбільш незахищеної під час війни категорії цивільного населення. З цього приводу Ірина Блажан, головний директор програм Фонду зазначила, що головною метою проекту «Рінат Ахметов – Дітям. Мирне літо дітям України» є не лише тренінги, майстер-класи, ігри та інші корисні активності, але й психологічна підтримка та реабілітація дітей, які пережили жах обстрілів, страх перебування в підвалах та насильницьку окупацію⁵⁰.

Таким чином, гуманітарна та суспільна активність команди Фонду Ріната Ахметова та Музею сприяли концептуалізації їхньої діяльності. В одному з виступів Наталія Ємченко, членкиня Наглядової ради Фонду Ріната Ахметова зазначила, що **«місією Музею «Голоси Мирних» є зібрати та зберегти свідчення мирних про війну та створити простір гуманізму, простір роботи з травмою війни, простір роботи з пам'яттю»**⁵¹. Вищесказане може бути базою для формування загальної концепції роботи Музею та її деталізації.

Концепційний задум полягає у тому, щоб створити музей майбутнього – про людей та людські історії, який сфокусує свою діяльність на зібранні історій про війну мирних людей. Наталія Ємченко підкреслила, що це має бути антропоцентричний музей, де в центрі уваги – людина,

⁴⁹ Голоси Мирних. Троянди Мирних, <https://fond.civilvoicesmuseum.org/project/golosi-mirnih-rozi>

⁵⁰ Проект стартував у 2015 році та забезпечив оздоровлення понад 4500 дітей. Загалом за програмою «Рінат Ахметов – Дітям», яка діє вже 17 років, підтримку отримали понад 5 млн дітей. (Розпочав роботу проект Фонду Ахметова для дітей із найбільш постраждалих від війни регіонів, <https://www.rbc.ua/ukr/styler/nachal-rabotu-proekt-fonda-ahmetova-detey-1659522364.html>)

⁵¹ «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова: в Україні створено унікальний музей, https://lb.ua/society/2021/07/07/488812_golosi_mirnih_fondu_rinata.html

її досвід та оповідь про неї. **Українцям потрібно повернути вміння пам'ятати, формувати культуру пам'яті в суспільстві**⁵².

З вищесказаного можемо зробити висновок, що метою діяльності музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова є збирання, архівування та популяризація усної історії в Україні та за її межами. У рамках цього проекту можуть бути започатковані наукові дослідження над унікальним досвідом Музею та зібраними свідченнями в контексті вивчення та збереження історичної пам'яті. Співпрацюючи з університетами, Музей може започаткувати на постійній основі, реалізацію програми **«Голоси Мирних» / Академічні дослідження історій про війну**, де студенти та аспіранти будуть займатися аналізом, вивченням та узагальненням зібраного матеріалу.

Перші кроки у цьому напрямку були зроблені Музеєм «Голоси Мирних» під час проведення першого «Форуму усної історії України» у співпраці з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Університетом Марії Кюрі Склодовської та партнерами з USC Shoah Foundation і Oral History Association. Під час роботи форуму обговорювалися такі теми, як значення проєктів усної історії під час війни, підходи до документування свідчень про війну, зокрема роль та значення українського досвіду документації, а також формування наративів про війну та політику пам'яті. Крім цього обговорювалася перспектива використання великого масиву зібраних даних та формування повноцінного архіву про російсько-українську війну⁵³. Добрим прикладом такої співпраці стала підготовка аналітичного звіту за результатами комплексного дослідження від Gradus Research Company, Фонду Ріната Ахметова та Музею «Голоси Мирних»⁵⁴. Потрібно також підкреслити, що Музей став членом Oral History Association та налагодив плідну співпрацю з USC Shoah Foundation. Суспільно значима ініціатива та професійне виконання завдання зі створення та розвитку Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова отримали схвальні відгуки та визнання. Зокрема в 2022 році Музей отримав дві нагороди: Global Digital PR Awards і The Drum Awards Social Purpose.

⁵² *Багатоголосся війни...*, «Forbes».

⁵³ *У Києві пройде перший Форум усної історії України*, <https://akhmetovfoundation.org/news/u-kyevi-proyde-pershyy-forum-usnoi-istorii-ukrainy>

⁵⁴ Див. *Поточний стан ініціатив з усної історії в Україні Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження*, Жовтень 2023, <https://civilvoicesmuseum.org/experts/potochnij-stan-initsiativ-z-usnoyi-istoriyi-v-ukrayini-analichnij-zvit-za-rezultatami-kompleksnogo-doslidzhennya>

Джерело: «Форум усної історії України», Київ 10 жовтня 2023 р., фото В. Балюк

Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова провів першу Міжнародну школу комунікацій «Як збирати історії про війну» у форматі телемосту Люблін-Київ. В роботі школи взяли участь українські та польські дослідники, журналісти та представники громадських неурядових організацій. Головною метою проведення школи стала розробка гайду/путівника з усної історії⁵⁵.

Унікальний архів усної історії мирних громадян, які постраждали від агресії та окупації Росії, зібрані Музеем «Голоси Мирних», будуть не лише базою для наукових досліджень, але й свідцтвом несправедливої війни Росії проти України та пересторогою для майбутніх поколінь. Унікальність музею полягає в тому, що «Голоси Мирних» закликають ніколи знову війні Росії проти України, ніколи знову війні у Європі, ніколи знову світовій війні. Такий підхід вписується у місію Музею у питанні формування простору гуманізму.

Метою Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова є збереження пам'яті в часі та просторі, історій мирних людей, які проживали та проживають у конкретних місцевостях України, які постраждали від

⁵⁵ I Międzynarodowa Szkoła Komunikowania „Jak dokumentować historie o wojnie?”, „Wiadomości Uniwersyteckie” 2023, nr 10/303, <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2023/1024/084103-wu-303-net.pdf>

російської агресії та окупації з урахуванням різних контекстів. Цінність, зібраних Музеєм «Голоси Мирних», історій полягає в тому, що вони представляють індивідуальні/особистісні, дуже часто емоційні оцінки подій, пов'язаних з російсько-українською війною.

Займаючись реалізацією цієї мети, Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова зібрав станом на початок 2025 р. понад 130 тис. історій, які можна переглянути та прослухати у форматі онлайн. Наразі архів Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова є найбільшим в Україні, Європі та світі (див. додаток 1 та 2) зібранням свідчень про російсько-українську війну. Співрацюючи з Українським інститутом національної пам'яті (1,6 тис. історій) та іншими організаціями (Центр Громадських свобод – 54,8 тис. історій, Платформа пам'яті «Меморіал» – 4,7 тис. свідчень)⁵⁶ Музей може виконувати інтеграційну функцію в середовищі українських публічних та непублічних інституцій, які займаються збором та архівуванням історій про війну. Цьому буде сприяти практика спільних національних та міжнародних семінарів, конференцій та форумів, які будуть інтегрувати українських та зарубіжних дослідників у галузі усної історії та суспільної архівістики та слугувати обміну досвідом в національному та європейському форматах.

Наразі Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова налагоджує плідну співпрацю з музейними установами історичного та мартирологічного спрямування, зокрема з Музеєм Аушвіц-Біркенау, директор якого Пйотр Цивінський зазначив, що робота Музею «Голоси Мирних» дасть можливість зібрати свідчення для судових процесів. «Судді та прокурори мають знати, хто особисто був присутній під час події та може про це свідчити. Це критично для законності цих процесів. Для істориків це одне з найважливіших джерел інформації про війну. І це дуже важливо для освіти нових поколінь, які зможуть почути голоси жертв цієї війни»⁵⁷. «Український світ не буде таким, як був, – бо той світ переписаний заново» [російсько-українською війною] Експерт високо оцінив роботу Музею «Голоси Мирних», який записує та зберігає свідчення про війну, а «зібрані матеріали, у майбутньому відіграють гігантську роль»⁵⁸.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ «Форум усної історії України»: чому важливо документувати досвіди війни, <https://civilvoicesmuseum.org/news/forum-usnoyi-istoriyi-ukrayini-chomu-vazhlivo-dokumentuvati-dosvidi-vijni>

⁵⁸ Пйотр Цивінський: «Записати свідчення та зберегти – найважливіше зараз. Цей матеріал в майбутньому відіграє гігантську роль», <https://civilvoicesmuseum.org/stories/pjotr-civinskij-zapisati-svidchennya-ta-zберегти-naivazhливishe-zaraz-cej-material-v-maibutno-mu-vidigraye-gigantsku-rol>

Схвальні відгуки Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова отримав за проведення першої наративної офлайн виставки «Голоси» в Музеї історії міста Києва в днях з 22 лютого по 31 травня 2024 р. Складовою частиною експозиції була саундінсталяція з об'ємним п'ятиканальним звуком. Саундтрек до неї написала композиторка Яна Шлябанська, використавши справжні голоси героїв Музею «Голоси Мирних», а поетично-музичну композицію створила команда акторів «Дах-тріо». Крім цього у експозиції використано вірші Василя Стуса, а у відеоряд ввійшли документальні кадри, анімація та елементи відеоарту. У виставці були представлені і реальні артефакти воєнного часу з колекції Музею⁵⁹. Продовженням плідної співпраці двох установ став захід «Щоденники війни: голоси тих, хто вижив, і тих, хто ні».

Підсумовуючи, варто зазначити, що Фонд Ріната Ахметова несучи гуманітарну допомогу мирним жителям українського Донбасу, які страждали від російської агресії, створив унікальний проєкт запису та збереження усних історій про російсько-українську війну – Музей «Голоси Мирних».

Від початку заснування Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, маємо можливість спостерігати за еволюцією його концептуального та організаційного розвитку. Від концепції музею роману, який розповідає історії Мирних Донбасу під час нав'язаного Росією конфлікту низької інтенсивності (2014) він поступово переходить до необхідності формування концепції наративного музею, який розповідає історії Мирних України після повномасштабного вторгнення Росії (2022).

Незмінними залишаються головна ідея і завдання Музею – зібрати, систематизувати і показати світу свідчення жителів Донбасу, Слобожанщини, Придніпров'я та інших регіонів України, які опинилися у війні нав'язаній агресивною політикою Росії, переживають її прямо зараз і шукають себе в новій реальності.

Концепція Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова передбачає дві складові – онлайн та офлайн. Як підкреслює Наталія Ємченко, «зі зрозумілих причин поки ми не можемо відкрити офлайн-музей у Донецьку. Тому вирішили, що головним місцем прописки музею стане онлайн: онлайн-архів, онлайн-експозиції, онлайн-проєкти. Але буде у Музею і велика офлайн складова. Ми плануємо цілу низку важливих проєктів (наприклад, „Троянди. Голоси Мирних”), і офлайн-експозиції».

⁵⁹ Експозиція ГОЛОСИ Музею «Голоси Мирних» з артінсталяцією від творців GOGOLFEST, <https://civilvoicesmuseum.org/news/ekspozytsiya-golosy-muzeyu-golosy-myrn-nyh-z-artinstalyatsieyu-vid-tvortsiv-gogolfest>

Музей „Голоси Мирних” буде мультимедійною музейною інституцією, яка буде мати не лише національне, але й міжнародне значення⁶⁰.

Мотто концепції – **«зберігаємо минуле та теперішнє заради майбутнього»** чудово вписується у національний та загальноєвропейський контекст культури пам’яті – **«ніколи знову»**. Ніколи більше війни, яка приносить смерть, руйнування, біль та страждання. Свідчення і усні історії мирних людей, що пережили лихоліття війни, потрібно записувати, зберігати та розповідати заради майбутнього, заради покарання винуватців воєнних злочинів і відновлення справедливості, заради духовного зцілення людей та заради формування простору гуманізму і культури пам’яті.

4.5. Місія Музею «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова у формуванні історичної культури України

Історична культура є ширшим поняттям, у порівнянні до історичної політики (політики пам’яті). За визначенням Йорна Русена (Jörn Rüsen), історична культура це весь комплекс знань, переконань та уявлень, суспільно-культурні процеси та контексти їхнього сприйняття, у тому числі дії для їхнього поширення та практики пам’яті, а також усі функції, котрі виконують представники минулого у суспільстві. Історична культура дає можливість суспільству розуміти сьогодення та позиціонувати себе у минулому та майбутньому. Історична культура пов’язана з історичним процесом надавання сенсу минулому, в якому беруть участь історики, політики, вчителі, митці та учасники публічних дискусій. Цей процес проходить на рівні чотирьох ментальних практик: 1) набуття досвіду, 2) інтерпретація/тлумачення досвіду (символізм), 3) інтегрування інтерпретацій в рамках культурної орієнтації (розуміння оточуючого світу), 4) генерування мотивації до дії⁶¹. Сучасну історичну культуру формують такі явища як суспільна пам’ять, групова пам’ять, історична пам’ять, історична свідомість, індивідуальна пам’ять, пам’ять біографічна, комунікаційна і культурна пам’ять, історія історіографії, минуле антикварне, історичне та монументальне⁶².

⁶⁰ Погорілко М., *Що кажуть мирні, коли говорять про війну?*, <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/scho-kazhut-mirni-koli-govoryat-pro-vijnu.htm>

⁶¹ Stryjek T., Sklokin V., *Wprowadzenie. Kultury historyczne. O niepowodzeniu pojednania historycznego z nowej perspektywy*, [w:] *Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami*, red. T. Stryjek, V. Sklokin, Warszawa 2021, s. 21.

⁶² Szpociński A., *Współczesna kultura historyczna*, Warszawa 2010 (https://www.nck.pl/upload/archiwum_kw_files/artykuly/2_andrzej_szpocinski_-_wspolczesna_kultura_historyczna.pdf)

Важливо пам'ятати, що культура пам'яті складається з двох елементів – комунікаційної пам'яті та культурної пам'яті. Перша з них, це уявлення минулого, яке формується в процесі щоденної комунікації на протязі двох-трьох поколінь на основі спогадів, які не завжди задокументовані та поширені у публічній сфері. Друга – це культурна пам'ять, котра об'єднує багато поколінь, особливо завдяки записам спогадів та різного роду текстам, засобам і практикам охорони та поширення знань про минуле, які спільнота створює та використовує для збереження свого способу життя, ідентичності та цінностей (Jan Assman)⁶³.

Війна має не лише військовий, але й цивільний вимір. Тому в історичній пам'яті народів війна – це не лише спогади про переможні битви та військових героїв, але, в першу чергу, спогади про пересічних мирних людей, котрі пережили страх, голод, пограбування, депортації та знущання окупантів. Досвід Польщі показує, що історична пам'ять може мати регіональні відмінності, коли на заході країни в більший мірі приділяли увагу нацистському вторгненню у вересні 1939 р., а на сході – агресії Радянського Союзу. Потрібно також пам'ятати, що **в демократичній державі та суспільстві історична пам'ять формується на основі розмаїття думок, які враховують усю складність історичних процесів**. Натомість в авторитарних державах та суспільстві домінує лише офіційний наратив який нав'язується громадянам владою за допомогою пропаганди⁶⁴.

Соціологічні дослідження, проведені КМІС у січні 2023 р., показали, що російсько-українська війна збільшила зацікавленість українців своєю історією. Дослідження показали, як формується матриця національної пам'яті українців. Більшість громадян вважає, що негативно вплинули на історію країни Голодомор, як геноцид українського народу (91%), Друга світова війна (87%), російсько-українська війна 2014–2023/24 (81%), колективізація (70%), створення СРСР (73%). Натомість позитивний вплив вбачають у повстанні Б. Хмельницького (83%), Революції гідності (84%), розпаді СРСР (83%), повстанні І. Мазепи (74%), існуванні УНР та визвольних змаганнях 20-х років ХХ століття (68%), боротьбі ОУН-УПА (68%)⁶⁵. Соціологи вказують на регіональні відмінності у сприйнятті тих чи інших історичних подій.

⁶³ Hrycenko O., *Kultury pamięci Ukrainy i Polski w związkach wzajemnych i porównaniach*, [w:] *Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami*, red. T. Stryjek, V. Sklokin, Warszawa 2021, s. 91.

⁶⁴ Machewicz P., *Wojna i pamięć*, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/wojna-i-pamiec-28000>

⁶⁵ *Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України*. Аналітичний звіт, https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

Історична пам'ять сформована народом під впливом власної не нав'язаної ззовні оцінки має вагоме значення для національної ідентичності. Аналітик Фонду «Демократичні ініціативи» Петро Бурковський підкреслює, що мільйони мирних людей стали свідками та безпосередніми учасниками подій війни, а їхній досвід уже лягає в основу народного літопису про спротив російській агресії⁶⁶. **Основне завдання музею усної історії «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова полягає в тому, щоб вписатися в народний літопис про російсько-українську війну.** Відштовхуючись від історичної правди, показати біль та страждання українського народу загалом та окремо кожного мирного українця / громадянина України. Спільне горе та жага до перемоги над російським агресором остаточно об'єднає громадян України різних національностей у одну українську політичну націю, а російсько-українська війна 2014–2024 років стане одним з ключових елементів національної пам'яті. Україна проходить складний шлях повернення до своєї історичної пам'яті, який полягає, зокрема, на відкиданні віками надв'язуваних Росією імперських міфів та ідеологем. Сьогодні відбувається складний процес трансформації та консолідації історичної пам'яті українців.

Війна Росії проти України суттєво зменшила число ностальгуючих за СРСР громадян з 46% у 2010 р. до 11% у 2022 році. Поступово проходять процеси десовєтизації та дерусифікації національної історії та пам'яті, які підтримує понад 70% громадян. Змінюється ставлення до нав'язаного Росією культу «9 травня», як дня перемоги радянського народу у великій вітчизняній війні. У 2018 р. ще 58% громадян святкували 9 травня як «День перемоги», а вже після повномасштабної агресії Росії проти України 80% респондентів акцентували увагу на вшануванні «Дня пам'яті і примирення» 8 травня⁶⁷. Дослідження суспільної думки виразно показують, що українці вже не сприймають велику вітчизняну війну як свою, а розглядають внесок України у боротьбу з нацизмом у контексті II світової війни та європейської історичної пам'яті. У цій війні Україна втратила понад 5 млн мирних жителів, в тому числі 1,5 млн єврейського населення. Було зруйновано 700 міст та 28 тис. сіл, а економічні втрати України становили 42% ВВП СРСР⁶⁸. **Пам'ять про визвольні змагання,**

⁶⁶ Бурковський П., *Війна очима цивільних: як людські долі переплітаються в національну пам'ять*, <https://zn.ua/ukr/war/vijna-ochima-tsilnikh-jak-ljudski-doli-pereplitajutsja-v-natsionalnu-pamjat.html>

⁶⁷ *Десяте загальнонаціональне опитування: Ідеологічні маркери війни*, https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ideological_markers_ua_042022_press.pdf

⁶⁸ Шторпін І., *Друга світова війна. Втрати України*, <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-vijna-vtraty-ukrayiny/31438354.html>

II світову війну та Голодомор є ключовими елементами історичної пам'яті українців⁶⁹. Російсько-українська війна та скоєні росіянами воєнні злочини та злочини проти людяності будуть формувати національну пам'ять українців на новому етапі становлення української політичної нації та держави. Вони вписуються у парадигму української мартирології, яка формувалася, в значній мірі, під впливом злочинів проти українського народу Російської імперії (Батуринська різанина), більшовицької Росії під час радянсько-української війни у 1917–1921 рр. (більшовицький терор), Радянського Союзу (Голодомор) та Російської Федерації (Буча, Ірпінь, Ізюм, Маріуполь).

Розв'язавши війну, Російська Федерація принесла на українську землю біль та страждання мирних людей, тому не дивно, що українці негативно ставляться до цієї держави та росіян загалом, звинувачуючи їх у злочинах проти українського народу. Для українців ця війна в першу чергу сприймається як загибель людей (23,8%), бомбардування та ракетні обстріли (21,9%), звірства у Бучі, Ірпені, Ізюмі та Маріуполі (16%), оборона Маріуполя (6,1%) та знищення українських міст (6,2%). Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» показали, що пересічного українця найбільше вразили у російсько-українській війні наступні події: бої за Київ (36%), швидка окупація Півдня (32%), бої за Маріуполь (28%), протести мирних людей у Херсоні проти окупації (24%), полон захисників Азовсталі (23%), оборона Бахмуту (21%), бої за Харків (18%) та інші події. Дослідження чітко показали, що українці відчувають гордість за своїх військових, які визволили окуповані території (15,6%), Херсон (14,6%), відкинули ворога від Харкова (10,8%) та звільнили Київщину (10,1%)⁷⁰. Україна та українці чекають на визволення від російських загарбників Маріуполя, Донецька, Луганська та інших міст.

В національній свідомості українців формується історична пам'ять в контексті російсько-української війни як справедливої війни українського народу за незалежність та визволення від російської домінації та окупації. У цьому процесі важливу роль відіграють не лише державні, але й неурядові організації громадянського суспільства, в яких своя специфічна місія в рамках цього важливого процесу, зокрема забезпечити його демократичність та участь громадян.

⁶⁹ Динаміка ставлення українців до Голодомору 1932–33 рр., https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_holodomor_112021.pdf

⁷⁰ Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією, https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki-formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosieyu#_Toc134379501

На сучасному етапі розвитку колектив Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова визначає його місію, як «збирання, організацію та розповідь історій мирних жителів України для кращого розуміння життя в умовах військових дій заради кращого майбутнього».

На думку авторів наукового дослідження, в середньостроковій та довгостроковій перспективі місія Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова полягатиме й у вирішенні кількох важливих завдань. Перше – задокументувати, зберегти та передати наступним поколінням усні історії мирних українців, яких спіткала біда російської агресії та окупації. Друге, не менш важливе, сформувати відповідні наративи, які будуть детермінувати історичну пам'ять українців. Третє – донести та закарбувати в європейській історичній пам'яті правду про агресивну війну та злочини Росії проти України та її мирного населення. Четверте – формувати демократичну модель співпраці громадянського сектору та державних інститутів у галузі усної історії та національної пам'яті.

Виходячи з теорії та методології стратегічних комунікацій, роботу у цьому напрямку Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова слід починати з формування стратегічного наративу, який буде співзвучний з національним наративом про російсько-українську війну щодо причин, перебігу та наслідків міжнародного збройного конфлікту. Наступним кроком буде формування на операційному рівні тем, які мають допомогти в просуванні цього наративу в межах кампанії (проекту). В свою чергу теми розкриваються у повідомленнях (messages) які вже безпосередньо орієнтовані на конкретні цільові аудиторії⁷¹.

Війна це не анонімне явище, в ній є агресор та жертва, мирні та військові, перспектива особистісного та колективного сприйняття. Виходячи з вищесказаного можна запропонувати наступні наративи:

1) # Росія – агресор; # Росія – загарбник; # російська окупація; # злочини Росії в Україні.

2) # Україна – жертва; # Україна захищається; # Мирні Українці; # солідарні з Україною; # українські біженці; # спротив російській агресії.

3) # «Поділяй та владарюй» – Росія в Україні; # Донбас це Україна; # Крим це Україна; # Росія знищує Донбас,

4) # Перемога України; # відбудова України; # повернення українців до мирного життя.

⁷¹ „Стратегічний наратив”: до проблеми реалізації сутнісної складової стратегічних комунікацій в Україні”, <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyni-strategii/strategichniy-narativ-do-problemi-realizacii-sutnisnoi>

В одному з інтерв'ю Наталія Ємченко зазначила, що українців об'єднує концепція політичної нації, яка була сформована на основі українського культурного коду: релігії (хрещення Київської Русі), військово-політичної (козацтво) та культурної складової (національне відродження XIX століття). Важливим елементом ДНК нації є боротьба за незалежність, у тому числі під час російсько-української війни. Позиція бути з Україною („Stay with Ukraine”) допомогла об'єднати українців в умовах російської агресії. «В ході цієї війни ми вже **отримали новий український міф** – нове спільне, яке прибрало зі столу всі питання, які нас роз'єднували»⁷².

Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова разом з публічними та неpubлічними установами бере активну участь у формуванні національної пам'яті та історичної культури України. Діяльність Музею «Голоси Мирних» дасть можливість суспільству краще зрозуміти сьогодення пов'язане з російсько-українською війною, позиціонувати ці події у просторі минулого та майбутнього. Значимість проекту полягає в тому, що в процесі надання сенсу минулому задіяні не лише історики, політики та інтелігенція, але, в першу чергу, рядові учасники подій.

4.6. Ніколи знову. Місія Музею «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова в контексті історичної культури в Європі та країнах Центрально-Східної Європи

Процес розширення Європейського Союзу на країни Центрально-Східної Європи призвів не лише до політичної та економічної інтеграції, але й сприяв дискусіям на тему формування загальноєвропейської історичної пам'яті. Генеалогія пам'яті в західноєвропейських країнах суттєво відрізнялася від ситуації в Центрально-Східній Європі, де не було традицій демократичного розвитку та плюралістичного суспільства. Народи регіону відносно довгий період часу були позбавлені державності та перебували під впливом двох тоталітаризмів (СРСР та нацистської Німеччини)⁷³. Формуванню європейської історичної пам'яті сприяють спільні заходи та підходи до святкування визначних дат та подій загального значення, таких як «День закінчення Першої світової війни», «День закінчення Другої світової війни», або важливої дати для країн

⁷² Чайка В., *Бути з Україною – головна умова: як війна з Росією розставила пріоритети у суспільстві*, <https://industry.segodnya.ua/ua/industry/kompanii/byt-s-ukrainoy-glavnoe-uslovie-kak-voyna-s-rossiey-rasstavila-prioritety-v-obshchestve-1614365.html>

⁷³ *Pamięć historyczna Europejczyków – konferencja w Warszawie*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/pamiec-historyczna-europejczykow-konferencja-w-warszawie>

ЦСЄ – «початку Другої світової війни», який пов'язаний з пактом Молотова–Ріббентропа та поділом регіону між Сталіним та Гітлером. Таким чином, вшанування військових та цивільних втрат у війнах є одним з ключових елементів європейської історичної пам'яті. «Ніколи знову» війні являється не лише вдало підібраним мотто для політики пам'яті, але в першу чергу демонструє філософію підходу до війни як злочину, який несе за собою ворожнечу серед європейських народів та біль і страждання мирного населення. Тому переважна більшість європейських держав та народів засудила війну Росії проти України, розглядаючи її як варварський та неприйнятний спосіб ведення європейської політики після досвіду двох світових війн.

Формуванню спільної історичної пам'яті сприяє також проведення різного типу конференцій, реалізація наукових та освітніх проєктів присвячених спільній історії та важкому минулому. Тому невід'ємною складовою цього процесу є примирення європейських народів (французько-німецьке, польсько-німецьке та польсько-українське примирення). Однією з багатьох форм співпраці є створення різного роду державних та недержавних структур. Зокрема, у 2005 році було засновано «Європейську мережу пам'яті та солідарності», яка покликана підтримувати діалог на тему історії Європи ХХ століття. В роботі організації беруть участь країни-члени (Німеччина, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія), спостерігачі (Естонія, Литва, Чехія, Австрія, Албанія, Грузія) та країни з партнерськими інституціями (більшість європейських країн, зокрема Україна). Місія організації це: 1) пропагування європейської культури пам'яті, яка поєднує європейські народи, 2) пошук діалогу та порозуміння на ґрунті історії ХХ століття та належні висновки для сучасників і нащадків, 3) висока культура історичних дискусій на основі найновіших досліджень з історії та пам'яті, 4) формування інституційної мережі співпраці на основі об'єктивізму, відкритості та поваги⁷⁴.

Історія України тісно пов'язана з країнами регіону Центрально-Східної Європи та європейським культурним простором. Імперська та советська Росія привласнила історію Київської Русі-України та «заморозила» національну пам'ять українців. Під час Революції гідності українці зробили свій цивілізаційний вибір на користь європейської та євроатлантичної інтеграції. Вищесказане означає не лише політичну та економічну інтеграцію України до європейського простору, але й гуманітарну та культурну адаптацію. Повернення України до Європи як історичної нації має вагомe значення для розвитку українського суспільства та держави. У цьому

⁷⁴ *European Network Remembrance and Solidarity*, <https://enrs.eu/en/about-us>

процесі особливого значення набуває діяльність не лише державних інституцій, але й громадянського суспільства в рамках публічної історії. Зокрема діяльність Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, як найбільшого в Україні та Європі суспільного архіву усних історій про російсько-українську війну.

На початку ХХІ століття більшість держав Центрально-Східної Європи інтегрувалася у європейський та євроатлантичний політичний, економічний та культурний простір. На формування національної пам'яті в країнах Центрально-Східної Європи вплинули події ХХ століття, зокрема перебування між двома тоталітаризмами – нацистською Німеччиною та сталінською Росією/СРСР. Домінація та контроль Радянським Союзом регіону в період «холодної війни» призвели до «заморожування» національної пам'яті народів Центрально-Східної Європи. Після розвалу СРСР та Варшавського договору природньо виглядав процес повернення до традиційної історичної пам'яті народів Центрально-Східної Європи. Чарльз Маєр (Charles S. Maier) у своїй статті писав про «гарячу пам'ять» щодо нацистських злочинів та «холодну пам'ять» у ставленні до злочинів комуністичного режиму⁷⁵. Остання була викликана історичною політикою Радянського Союзу стосовно країн-сателітів, яким Москва нав'язувала своє бачення історії, поширюючи міфи про «братерство», «велич» та «миролюбність» Росії – «визволительку» народів, гаранта безпеки та розвитку держав регіону. З визволенням країн Центрально-Східної Європи з-під домінації СРСР розпочався процес засудження злочинів комуністичного режиму та трансформації історичної пам'яті з «холодної» в «гарячу» щодо царської та більшовицької Росії.

Історична політика Російської Федерації на міжнародній арені концентрувалася на протидії процесам реконструкції національної пам'яті в державах Центрально-Східної Європи у питаннях злочинів комуністичного/радянського режиму та підтримці нав'язаних раніше історичних міфів. Росія намагалася використати перемогу СРСР/Росії у Другій світовій війні та міф визволительки Центрально-Східної Європи як знаряддя геополітичної боротьби за вплив у регіоні. Метою Росії є зберігання в регіоні «холодної пам'яті» про комуністичні злочини та протидія співставленню злочинів нацистського та комуністичного режимів. Незважаючи на політику Росії в країнах регіону відбуваються процеси повернення/реконструкції історичної пам'яті у контексті нагадування про агресію СРСР на Польщу, країни Балтії та Румунію. Наприклад, у новоствореному Музеї Другої світової війни у Гданську (наративний музей) експозиція чітко

⁷⁵ Журженко Т., *Геополітика пам'яті*, «Критика» 2009, № 3–4, с. 12–15.

Джерело: Поділ Польщі між Гітлером та Сталінім, Музей II світової війни у Гданську (фото: В. Балюк)

показує зв'язок радянського тоталітаризму з італійським фашизмом, німецьким нацизмом та японським мілітаризмом. Крім цього, зображено не лише причетність СРСР до визволення Європи, але й до розв'язання Другої світової війни та поневолення країн Центрально-Східної Європи в післявоєнний період.

Деідеологізація та очищення національних історій від російських та радянських міфів призвело до знесення пам'ятників «Червоній Армії» та «Воїнам-визволителям». Росія звинувачує Польщу, Литву, Латвію, Естонію та інші країни регіону в історичному ревізйонізмі. Насправді, використовуючи міфи та пропаганду, Кремль намагався зберегти вплив на історичну пам'ять народів Центрально-Східної Європи, сприймаючи це як елемент зовнішньої політики Російської Федерації. Згідно даних

російської інформагенції ТАСС на території країн регіону ще залишилося більше 3 тис. пам'ятників, місць поховань та пам'ятних знаків⁷⁶, які безпосередньо або опосередковано пов'язані з імперською політикою Кремля.

Завдяки наполегливим старанням євродепутатів з країн регіону Європейський парламент у 2019 році прийняв резолюцію, в якій засуджується нацистський і советський тоталітарні режими та пакт Молотова – Ріббентропа. Ще у 2006 році подібне рішення прийняла Парламентська Асамблея Ради Європи. Наведені приклади засвідчують поступове наповнення європейської історичної пам'яті досвідом країн ЦСЄ, пов'язаних зі злочинами комуністичного режиму, який нав'язувала Москва.

Народи Центрально-Східної Європи чудово розуміють, що однією з головних причин війни є не лише радикальний націоналізм/шовінізм, але й політика авторитарних та тоталітарних режимів, яка призводить до мілітаризації держав та культу війни. Імперська Росія здавна вважалася однією з головних загроз для суверенітету та незалежності народів ЦСЄ. Тому в країнах регіону створюються різного типу музеї та архіви, завданням яких є збереження, вивчення та висвітлення злочинів комунізму. До прикладу, в Литві, Угорщині та Болгарії відкрито скансен тоталітаризму. В Естонії було створено Музей Злочинів Комунізму, а подібні процеси музеалізації комунізму відбуваються у Польщі, Чехії, Литві та інших країнах⁷⁷. Україна не є винятком у процесі декомунізації («Територія терору»), а повномасштабна війна Росії проти України пришвидшила ще й процес деколонізації/дерусифікації.

Завданням інституцій з усної історії в Україні, зокрема Музею «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова, наразі є збір та архівування історій про війну, воєнні злочини Росії та злочини проти людяності. Розповідаючи про російсько-українську війну, Музей «Голоси Мирних» буде впливати на формування у цьому контексті європейської історичної пам'яті, спочатку на рівні комунікативної, а потім й культурної пам'яті. Така перспектива дає змогу Музею «Голоси Мирних» увійти в ряд провідних суспільних архівів та наративних музеїв Європи та світу. Налагодження співпраці з подібними установами дасть можливість за допомогою спільних заходів ознайомити українців з елементами європейської історії та донести до відома європейців правду про російсько-українську війну.

⁷⁶ *Что будет с памятниками советским воинам в Восточной Европе*, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4843905>

⁷⁷ Див. Ziębińska-Witek A., *Muzealizacja komunizmu w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2018.

Повернення історичної пам'яті України, як невід'ємної частини Центрально-Східної Європи, в контексті європейської історії є важливим завданням не лише науковців, державних установ, але й громадянського суспільства. В цьому контексті музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова є унікальним проектом, який займається збиранням та архівуванням історій українців у період війни Росії проти України (2014–2025) – останнього етапу розпаду імперій та їхнього домінування у Центрально-Східній Європі. Архівування та поширення свідчень «важкого сьогодення», зібраних музеєм усної історії, буде ланцюжком, який з'єднає минуле України з сьогоденням заради мирного майбутнього. Розробка цілісної концепції музею усної історії з його місією формування історичної культури в Україні та державах Центрально-Східної Європи є вкрай важливою для збереження історичної пам'яті та ідентичності народів цього регіону.

Додаток 1. Вибірка колекції усної історії світу (Д. Гоцул)

Представлена вибірка колекцій усної історії не є повною, оскільки така вибірка мала б включати тисячі програм, розкиданих по всьому світу. Тому ця добірка центрів може бути лише репрезентативною схемою архівних установ у глобальному масштабі. Вона ілюструє їхній просторовий розподіл, час заснування та орієнтовні ресурси. У таблиці представлені центри з Америки, Європи, Африки, Азії та Австралії.

Очевидно, що при оформленні такого роду вибірки ми зіткнулися з кількома проблемами.

По-перше, не завжди зрозуміло, які саме колекції архіви називають „усною історією”. Наприклад, колекції Звукового архіву Британської бібліотеки величезні – близько 6 мільйонів записів, але насправді лише частина з них є „сирими”, необробленими усними інтерв’ю зі свідками минулого. Значна частина колекції складається з оброблених аудіо розповідей, наприклад, радіопередач, репортажів тощо.

По-друге, деякі архівні колекції, що містять усні біографічні історії, є давнішими за перші визначення усної історії як такої. З цієї причини – хоча вони потенційно відповідають критеріям усної історії – їх могли каталогізувати як документи іншого типу, наприклад, етнографічні інтерв’ю. Багато таких матеріалів були описані як „усна історія” через десятиліття, зазвичай на етапі оцифрування. Так сталося, наприклад, з колекцією „Народжені в рабстві”, що зберігається в Бібліотеці Конгресу США. Хоча інтерв’ю були записані між 1938 і 1940 роками, вони отримали належний опис лише у 2000 році.

По-третє, архівні колекції часто розпорошені та розділені на менші зібрання. Наприклад, до таблиці включено кілька окремих підрозділів Бібліотеки Конгресу США, але пошук за фразою „усна історія” виявляє

36 окремих колекційних проєктів, що налічують понад 100 000 записів (<https://www.loc.gov/collections/?q=oral+history>), серед яких переважають мемуари ветеранів війни (приблизно 90% архівних одиниць з пошуковою фразою).

З таблиці можна дізнатися назви обраних інституцій, які мають колекції усної історії. Кожному з цих центрів присвоєно місце розташування. Іноді воно є орієнтовним, оскільки вказує на місце розташування центрального підрозділу, хоча деякі колекції можуть знаходитися в його філіях. Деякі колекції не мають конкретного місця розташування, оскільки де-факто є сховищами оцифрованих колекцій з інших архівів.

Іншою важливою інформацією є кількість зібраних свідчень. Кількісні дані, які надають архіви, зазвичай неточні, подаються в приблизних цифрах. Крім того, слід враховувати, що фактичний стан колекції може швидко змінюватися. Деякі установи також надають інформацію про джерела, доступні в Інтернеті, але там немає даних про всю колекцію.

Важливими є також дати створення окремих інституцій. Вони не відображають усього процесу формування колекцій, оскільки до архівних ресурсів могли потрапити розповіді, зібрані в рамках набагато раніших проєктів. Тому дати радше ілюструють поширення усної історичних знань у глобальному масштабі. Серед інституцій, створених відносно рано, переважають американські, оскільки саме там сформувалися перші концепції усної історії.

Тематично, здається, провідною є тема війни. Значна частина колекцій – це історії про Другу світову війну, Голокост, геноциди чи депортації. Багато архівів спеціалізуються на збиранні історій на соціальну та місцеву тематику.

Дані про окремі ініціативи були отримані з їхніх веб-сайтів. Наведені в таблиці адреси можуть бути важливим бібліографічним посібником для отримання актуальної інформації від окремих центрів. Слід враховувати, що деякі з них вже припинили свою діяльність, а їхні колекції передані на зберігання до інших установ. Якщо на момент створення таблиці оригінальні веб-сторінки були недоступні, тут вказано адресу перенаправлення до веб-архіву (станом на січень 2025 р.).

№	Назва центру	Місцевість / Держава	Приблизна кількість записів	Дата утворення	Провідна тематика
1	African Oral History Archive https://africanoralhistory.com/	Johannesburg (RSA)	172	2021	суспільна історія
2	American West Center (University of Utah) https://awc.utah.edu/oral-histories/index.php	Salt Lake City / Utah (USA)	7000	1964	історія корінних народів, історії ветеранів війни, повсякденне життя
3	Archives of American Art https://www.aaa.si.edu/	Washington DC (USA)	2599	1954	історія візуального мистецтва
4	Baylor University Institute for Oral History https://library.web.baylor.edu/oralhistory	Waco / Teksas (USA)	7000 (цифрова колекція)	1970	місцева історія, культура і мистецтво, освіта, повсякденне життя, релігія
5	Born in Slavery: Slave Narratives from the Federal Writers' Project https://www.loc.gov/collections/slave-narratives-from-the-federal-writers-project-1936-to-1938/about-this-collection/	Washington / DC (USA)	2300	2000 (колекція з 1936–1938 pp.)	рабство
6	Brama Grodzka – Teatr NN https://teatrnn.pl/	Lublin (Polska)	4677	1998	місцева історія
7	British Library Sound Archive http://sounds.bl.uk/	London (Great Britain)	6 000 000	1905	радіопередачі, приватні записи
8	Brooklyn Historical Society Oral History Program https://oralhistory.brooklynhistory.org/	New York (USA)	1200	1973	суспільна історія, культура, релігія
9	California State University Monterey Bay – Oral History and Community Memory Institute and Archive https://csumb.edu/hcom/oral-history-community-memory/	Fourth Avenue, Marina / California (USA)	400	1995	етнічні меншини, суспільна історія, освіта

10	Center for Documentary Research and Practice https://cdrrp.indiana.edu/oral-history-archive/index.html	Bloomington / Indiana (USA)	2000	1968	місцева історія
11	Centre for Popular Memory https://humanities.uct.ac.za/ccs/reading/centre-popular-memory	Cape Town (RSA)	3000	1980	місцева історія, корінні народи, політика
12	Civil Rights History Project https://www.loc.gov/collections/civil-rights-history-project/	Washington / DC (USA)	158	2009	права людини
13	Columbia Center for Oral History Research https://www.ccohr.incite.columbia.edu	New York (USA)	15 000	1948	суспільна історія, права людини
14	CPDOC – Centro de Pesquisa e Documentação Contemporânea do Brasil (FGV) https://cpdoc.fgv.br/	Rio de Janeiro (Brasil)	2400	1975	політика, культура, спорт
15	Densho: The Japanese American Legacy Project https://densho.org/collections/oral-history/	Seattle, Washington (USA)	1002	1996	японська меншина в США
16	Digital Library of Idaho https://digitallibraryofidaho.org/collections/oral-history-collection.html	Idaho (USA)	139	2020	місцева історія
17	Institute of Oral History, University of Texas at El Paso https://www.utep.edu/liberalarts/oral-history/	El Paso / Teksas (USA)	1600	1972	історія пограниччя
18	In the First Person https://web.archive.org/web/20090808012955/http://www.inthefirstperson.com/firp/index.shtml	Колекція онлайн (Alexander Street Press)	17 000	2006	суспільна історія
19	Iranian Oral History Project https://curiosity.lib.harvard.edu/iranian-oral-history-project	Cambridge / Massachusetts (USA)	896	1978	політика

20	Laboratory of Image and Oral History, Rio de Janeiro University http://www.labhoi.uff.br/node/29	Rio de Janeiro (Brasil)	150	1982	суспільна історія, культура, фольклор
21	Yad Vashem https://www.yadvashem.org/	Israel	131 000	1953	війна, суспільна історія
22	Музей «Голоси Мирих» https://civilvoicesmuseum.org/	Україна	130 961	2018 (інтерв'ю з 2014 р.)	війна, суспільна історія
23	Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN https://www.polin.pl/	Warszawa (Polska)	1000	2005	єврейська історія
24	Muzeum Powstania Warszawskiego https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej	Warszawa (Polska)	4000	2014	варшавське повстання
25	National Library of Australia, Oral History and Folklore Collection https://www.nla.gov.au/collections/what-we-collect/oral-history-and-folklore	Canberra (Australia)	55 000	1950	фольклор, суспільна історія
26	Occupational Folklife Project https://www.loc.gov/collections/occupational-folklife-project/	Washington / DC (USA)	1230	2010	суспільна історія
27	Oral History Centre, National Archives of Singapore https://www.nas.gov.sg/archivesonline/oral-history_interviews/	Singapur	4746	1993	суспільна історія
28	Oral-History.Digital www.oral-history.digital	Berlin (BRD)	4028	2020 (архів з 80-х рр. XX ст.)	суспільна історія, нарративні інтерв'ю
29	Ośrodek KARTA https://audiohistoria.pl/	Warszawa (Polska)	6180	1987	суспільна історія, депортації
30	Państwowe Muzeum na Majdanku https://www.majdanek.eu/	Lublin (Polska)	547	1944	війна, Голокост

31	Qualibank (UK Data Service, daw. Qualidata) https://discover.ukdataservice.ac.uk/qualibank#c-lose	Colchester / Essex (Wielka Brytania)	1439	1967	суспільна історія
32	The Lawrence de Graaf Center for Oral and Public History https://coph.fullerton.edu/	Fullerton, Kalifornia (USA)	6000	1968	суспільна історія, жіноча історія, робітничі рухи, війни
33	UCLA Library Center for Oral History Research https://oralhistory.library.ucla.edu/	Los Angeles / Kalifornia (USA)	5033	1950	суспільна історія
34	United States Holocaust Memorial Museum https://www.ushmm.org/research/research-in-collections/overview/oral-history	Washington / DC (USA)	81 700	1980	ГОЛОКОСТ
35	University of New South Wales, Oral History Program https://www.recordkeeping.unsw.edu.au/university-archives/online-archives-search/oral-history	Sydney (Australia)	b.d. – nie- numerowa- ny wykaz rozmiarów dostępny online	1980	наука та освіта, жіноча історія
36	USC Shoah Foundation https://sfi.usc.edu/	Los Angeles / Kalifornia (USA)	58 957	1994	ГОЛОКОСТ, геноциди, війни
37	Veterans History Project Collection https://www.loc.gov/collections/veterans-history-project-collection/	Washington / DC (USA)	123 164	2000	війна
38	Witness to War https://www.witnesstowar.org/	Norcross / Georgia (USA)	9978	2001	війна

Додаток 2. Ініціативи з усної історії в Україні

В жовтні 2023 р. соціологічна група Gradus Research Company спільно з Фондом Ріната Ахметова та Музеєм «Голоси Мирних» представили дослідження «Поточний стан з ініціатив усної історії в Україні. Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження» (див. <https://civilvoicesmuseum.org>). В аналітичному звіті були названі виклики для усної історії в Україні в період російсько-української війни:

1) **війна триває, це не закінчена подія** – усні історії збираються в умовах ще діючої події і це потребує нових методологічних підходів;

2) **і дослідники, і оповідачі знаходяться в травмі** – вплив інтерв'юера на оповідача, на хід інтерв'ю, як він має себе поводити, в умовах роботи з травмуючим досвідом;

3) **великі обсяги робіт** – велика кількість свідчень потребує методичного збору, обробки, збереження і оприлюднення, методологія потребує виконання певних процедур, в реальності – обмежений штат для виконання цих процедур;

4) **недостатньо професійних кадрів** – недостатня професійність фахівців, які працюють з методом усної історії, оскільки це не є їх основним фахом, усною історією часто займаються громадські організації, які вже під час практики набувають теоретичні знання.

Більшість опитаних експертів погодилися з тим, що: 1) документування історій є важливим для суспільства, щоб пам'ятати і фіксувати свідчення війни; 2) збирання усних історій потребує екологічності та зваженості, адже обидві сторони переживають травму; 3) важливі швидкість і обсяг документування та фіксація подій в моменті історії, вихід на рівень об'єктивного відтворення; 4) усні історії – спосіб роботи з травмою суспільства не чекаючи завершення історичного епізоду.

Війна Росії проти України у 2014–2022/23 роках спричинила біль та страждання мільйонів громадян незалежної держави. Внаслідок чого в українському суспільстві зріс запит на формування організацій, які займаються збором усних історій мирних громадян понівечених злочинами російського агресора.

Таблиця 1. Перелік організацій з усної історії в Україні (жовтень 2023 р.)

Назва	Рік заснування	Кількість історій	Обізнаність у суспільстві (%)
Центр міської історії	2004	–	8
Українська асоціація усної історії	2006	–	8
Центр громадських свобод	2007	54 831	17
Український інститут національної пам'яті	2014	1600+	40
ГО «Минуле / майбутнє / Мистецтво»	2019	20+	6
Лабораторія журналістики суспільного інтересу	2020	–	6
Музей «Голоси Мирних»	2018	86 483*	11
ГО «Після тиші»	2021	–	6
Dattallion	2022	243	3
Платформа пам'яті («Меморіал»)	2022	4788	12
Архіви війни	2022	440 +	9

* Станом на січень 2025 р. понад 130 000 історій

Серед українців найбільш відомі організації, які займаються збиранням історій та документують свідчення про війну, а саме: Український інститут національної пам'яті, Центр громадських свобод, Платформа пам'яті «Меморіал» та Музей «Голоси Мирних». Прикметно, що за показниками підписантів у соцмережах, Музей «Голоси Мирних» (693 тис.) випереджає Український інститут національної пам'яті (146,3 тис.), Платформу пам'яті «Меморіал» (91,5 тис.) та Центр громадських свобод (22,1 тис.).

Бібліографія

- Abrams L., *Oral History Theory*, New York 2010.
- Adams D., Goldbard A., *New Deal Cultural Programs: Experiments in Cultural Democracy*, 1995 (<http://www.wwcd.org/policy/US/newdeal.html#AUTHOR>).
- Anderson K., Jack D.C., *Learning to Listen: Interview Techniques and Analyses*, [in:] *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*, eds. Sherna B. Gluck, Daphne Patai, New York–London: Routledge 1991.
- Baluk W., Doroshko M., *History – a plane of influence in Russian-Ukrainian relations in 2014–2022*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, nr 4.
- Banks A., *First-Person America*, New York: Vintage Books 1980.
- Barnett T. and Chon A.N., *Oral History and Communities of Color*, UCLA Chicano Studies Research Center Press 2013.
- Bartmiński J., *O wartościach słowa mówionego*, [w:] *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta, Lublin 2008.
- Bartmiński J., *Historia mówiona – interdyscyplinarna i wieloaspektowa*, [w:] *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, M. Szumiło, przy udziale J. Kłapcia, Lublin 2014.
- Baum-Gruszowska M., *Historia Mówiona jako źródło historyczne* [w:] *Światła w ciemności. Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata: relacje historii mówionej w działaniach edukacyjnych*, red. M. Baum-Gruszowska, D. Majuk, Lublin 2009.
- Benison S., *Reflections on Oral History*, „American Archivist” 1965, vol. 28 (1).
- Bielak A., *Możliwości systematyki materiałów historii mówionej*, [w:] *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta, Lublin 2008.
- Bornat J., *Oral history as a social movement: reminiscence and older people*, [in:] *The Oral History Reader*, eds. R. Perks, A. Thomson, new ed., London–New York 2003.
- Borowik Cz., 2008, *Audiowizualna epoka*, [w:] *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Sebastian Wasiuta, Lublin: Polihymnia.

- Borysenko V., *A Candle in Remembrance: An Oral History of the Ukrainian Genocide of 1932–1933*, New York 2010.
- Burke P., *History and Folklore: A Historiographical Survey*, „Folklore” 2004, no. 115.
- Charlton Th., Lois E. Myers and Sharpless R., *History of Oral History: Foundations and Methodology*, AltaMira Press 2007.
- Ciesek-Ślizowska B., Duda B., Sujkowska-Sobisz K., *O (nie)widoczności prowadzącego spotkanie ze świadkiem historii – wstępna typologia ról inicjujących wywiady narracyjne*, „LingVaria” 2020, t. 1 (29).
- Ciesek-Ślizowska B., Duda B., Sujkowska-Sobisz K., *Władza nad dyskursem w narracji wspomnieniowej. Przypadek Archiwum Historii Mówionej*, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs” 2020, nr 13.
- Clair J., *Kryzys muzeów. Globalizacja kultury*, Gdańsk 2009.
- Doboszewska A., *Historia mówiona „niezakończona przeszłości”. Wywiad z Tetianą Kovtunovych i Tetianą Pryvalko z Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2021, Rocznik 11.
- Duda B., Ficek E., *Kolokacje pronominalne jako źródło tożsamościowych odniesień (na materiale relacji świadków powstania warszawskiego)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2020, t. 27, nr 2.
- Düspohl M., *Muzealna praca partycypacyjna w Berlińskim Muzeum Dzielnicy FRIEDRICHSHAIN-KREUZBERG*, „Muzealnictwo” 2017 (58).
- Encyclopedia of political communication*, ed. by L.Lee Kaid, C.Holtz-Bacha, Los Angeles 2008.
- Engelking A., *Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń 2012.
- Filipkowski P., *Historia mówiona jako historia ratownicza: doświadczenie, opowieść, egzystencja*, „Teksty Drugie” 2014, № 5.
- Filipkowski P., *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław 2010.
- Filipkowski P., Kałwa D., *Polifonia historii mówionej*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2018, nr specjalny.
- Frisch M., *Oral History and Hard Times: A Review Essay*, [in:] *The Oral History Reader*, eds. R. Perks, A. Thomson, new ed., London–New York 2003.
- Gliwka G., *Pamięć zbiorowa – jej funkcje i mechanizmy przekazu w kontekście badań Barbary Szackiej i Andrzeja Szpocińskiego*, „Rozprawy Społeczne” 2019, T 13, nr 3, c. 15.
- Gocół D., *Historia mówiona. Geneza. Rozwój. Koncepcje*, Lublin 2023.
- Gocół D., *Kreowanie systemu wartości w reportażu radiowym. Na podstawie materiałów Studia Historii Mówionej Polskiego Radia Lublin*, [w:] *Media a wartości. Człowiek w mediach*, red. M. Gabrys-Sławińska, K. Pilipiuk, Biała Podlaska 2016.
- Gocół D., *Linguists towards Oral History Texts. Changes within the Meaning of the Term and Research Possibilities*, „Acta Humana” 2016, vol. 7.
- Gocół D., *Pamięć ujęzykowiona w relacjach osób w okresie średniej dorosłości*, [w:] *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasauleivaizdyje / Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków*, t. 1, *Teorinės prielaidos ir interpretacijos / Problemy*

- teoretyczne i interpretacje*, red. K. Rutkowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Wilno–Lublin 2020.
- Gocół D., *Podmiotowość ujęzykowiona w inicjalnych fragmentach narracji biograficznych o charakterze post- i metapamięciowym*, [w:] *Dyskursy pamięci*, red. B. Duda, K. Sujkowska-Sobisz, M. Wójcicka, W. Czachur, Katowice 2024 [друкується].
- Gocół D., Pasek A., *Narracje oralne jako przedmiot rejestracji i interpretacji. Podsumowanie czterech edycji konkursu Historii Mówionej organizowanych przez IFP UMCS i SKNE UMCS*, [w:] *Historia mówiona w kręgu nauk humanistycznych i społecznych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska i in., Lublin 2014.
- Gocół D., *Obraz Kresów Wschodnich w tekstach historii mówionej*, „Acta Baltico-Slavica” 2020, t. 44.
- Gocół D., *Opowieści wierzeniowe w tekstach historii mówionej osób w okresie późnej dorosłości*, [w:] *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasauleivaizdyje / Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków*, t. 2, *Liaudiškasis, tautinis, daugiatautis ir daugiakultūris paveldas / Dziedzictwo ludowe, narodowe, wieloetniczne i wielokulturowe*, red. K. Rutkowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Wilno–Lublin 2021.
- Grele R., *Directions for Oral History in the United States*, [in:] *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*, eds. D.K. Dunaway, W.K. Baum, 2nd ed., Lanham: AltaMira Press 1996.
- Grudzińska M., *Zbiór „Nagrania audio” w zasobie Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka” 2011, T. XXV.
- Grudzińska M., *Wywiady z byłymi więźniami jako nośniki pamięci o losach ludzi i historii miejsca. Historia mówiona w Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku*, [w:] *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, M. Szumiło, przy udziale J. Kłapcia, Lublin 2014.
- Hjarvard S., *The Mediatization of Religion: A Theory of the Media as Agents of Religious Change*, [in:] *Northern Lights 2008. Yearbook of Film & Media Studies*, Bristol: Intellect Press 2008.
- Hjarvard S., *The mediatization of society: A theory of the media as agents of social and cultural change*, „Nordicom Review” 2008, vol. 29, no. 2.
- Horbyk R., Prymachenko Y., *Mediatization of History: Introducing the Concept and Key Cases from Eastern Europe*, [in:] *Inventing Majorities: Ideological Creativity in Post-Soviet Societies*, ed. M. Minakov, Stuttgart 2022.
- Hrycenko O., *Kultury pamięci Ukrainy i Polski w związkach wzajemnych i porównaniach*, [w:] *Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami*, red. T. Stryjek, V. Sklokin, Warszawa 2021.
- Jegliński P. (red.), *Grudzień 1970*, Paryż 1986.
- Kaczmarek J., *Muzeum jako przestrzeń sztuki, pamięci i dialogu. Przypadek najmniejszego muzeum świata*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2018, Tom XXXIV.
- Kałwa D., *Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. Rekonesans*, „Kultura i Historia”, 2010, nr 18.

- Kaźmierska K., *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, [w:] *Biografia z tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1997.
- Kerr D.R., *Allan Nevins is not My Grandfather: The Roots of Radical Oral History Practice in the United States*, [in:] *Radical Roots: Public History and a Tradition of Social Justice Activism*, ed. Denise D. Meringolo, s.l.: Amherst College Press 2021.
- Kierzkowski M., *Historia mówiona – próba definicji koncepcji*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2014, № 4.
- Kierzkowski M., *Historia mówiona – próba definicji pojęcia*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2014, R IV.
- Kłás J., *Muzea historyczne – pomiędzy pamięcią zbiorową a polityką pamięci historycznej*, „Zarządzanie w Kulturze” 2013, no. 3.
- Kopiniak M., *Historia mówiona jako narzędzie partycypacji muzealnej*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2021, vol. 11.
- Krotz F., *Mediatization: a concept with which to grasp media and societal change*, [in:] *Mediatization: Concept, Changes, Consequences*, ed. K. Lundby, New York 2009.
- Krotz, F. Media (2008) *Connectivity: Concepts, Conditions, and Consequences*, [in:] *Network, Connectivity and Flow: Key concepts for Media and Cultural Studies* eds. A. Hepp, F. Krotz & S. Moores, New York 2008.
- Kruczek Z., *Frekwencja w atrakcjach turystycznych w roku 2021*, Kraków-Warszawa 2022.
- Kubiszyn M., *Niepamięć – postpamięć – współpamięć: Zagłada lubelskich Żydów jako przedmiot kultury pamięci*, Lublin 2019.
- Kubiszyn M., *Niepamięć – postpamięć – współpamięć: Zagłada lubelskich Żydów jako przedmiot kultury pamięci*, Lublin 2019.
- Kudela-Świątek W., *Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym*, Kraków 2013.
- Kudela-Świątek W., *Miejsca (nie)pamięci. O upamiętnianiu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932–1933*, Kraków 2014.
- Kudela-Świątek W., *From private memory to the collective image of the Ukrainian Holodomor*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2016, no. 6.
- Kushner T., *Świadectwa Holokaustu, etyka i problem reprezentacji*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2018, nr specjalny.
- Kuzko – Zwierz K., *Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2015, vol. 5.
- Kuźma I.B., Pietrzak E.B., *Herstoryczne porządki. Konflikt czy pluralizacja pamięci?*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2020 (18), z. 2.
- Lanman B.A. and Wendling L.M. (eds.), *Preparing the Next Generation of Oral Historians: An Anthology of Oral History Education*, AltaMira Press 2006.
- Lynd A., Lynd S. (eds.), *Rank and File: Personal Histories by Working-Class Organizers*, Boston 1973.
- Lynd S., *Oral History from Below*, „Oral History Review” 1993, vol. 21 (1).

- Machalek M., „Zanurzanie się” w przeszłość, czyli kilka uwag o edukacyjnych aspektach muzeów narracyjnych, *„Muzealnictwo”* 2016, vol. 57.
- Makowska B. (red.), *Dyskurs historyczny w mediach masowych. Reprezentacje przeszłości w polskiej i ukraińskiej sferze medialnej*, Warszawa 2021.
- Marek M., *Operacja Ukraina. Kampanie dezinformacyjne, narracje, sposoby działania rosyjskich ośrodków propagandowych przeciwko państwu ukraińskiemu w okresie 2013–2019*, Warszawa 2020, s. 17.
- Marziali C., *In Their Own Words*, „UCLA Magazine” 2004, vol. 3.
- McQuire S., *The media city: Media, architecture and Urban space*, SAGE Publications Ltd 2008.
- Monolatii I., *W Europie, obok Europy, dzięki Europie. Dylematy historii, polityki i bezpieczeństwa Ukrainy*, Płock 2020.
- Nevins A., *Oral History: How and Why It Was Born*, [in:] *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*, eds. D.K. Dunaway, W.K. Baum, 2nd ed., Lanham: AltaMira Press 1996.
- Pleskot P., *Oral history w badaniu najnowszej historii politycznej – garść refleksji (na dwóch przykładach)*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2019, Rocznik IX.
- Pleszkun-Olejniczakowa E., *Pojęcie stosowności we współczesnym reportażu radiowym: na wybranych przykładach*, „Napis. Pismo Poświęcone Literaturze Okolicznościowej i Użytkowej” 2004, nr 10.
- Pomian K., *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.
- Portelli A., *What Makes Oral History Different*, [in:] *The Oral History Reader*, eds. R. Perks, A. Thomson, new ed., London–New York 2003.
- Portelli A., *Co stanowi o odmienności historii mówionej*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2018, nr specjalny.
- Roller K., *Towards the ‘Oral’ in Oral History: Using Historical Narratives in Linguistics*, „Oral History” 2015, vol. 43 (1).
- Sasińska-Klas T., *Mediatyzacja a medializacja sfery publicznej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2014, T. 57, nr 2 (218).
- Schultz W., *Reconstructing mediatization as an analytical concept*, „European Journal of Communication” 2004, no 19(1).
- Sherbakova I., 2003, *The Gulag in Memory*, [in:] *The Oral History Reader*, eds. Robert Perks, Alistair Thomson, new ed., London–New York 2003.
- Starr Louis, *Oral History*, [in:] *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*, eds. D.K. Dunaway, W.K. Baum, 2nd ed., Lanham: AltaMira Press 1996.
- Simon N., *The Participatory Museum*, Santa Cruz 2010.
- Siwek-Ciupak B., *Kolekcja nagań video z relacjami byłych więźniów Majdanka*, „Zeszyty Majdanka” 2008, t. XXIV.
- SS-Sonderkommando Sobibor. *Niemiecki obóz zagłady 1942–1943. Katalog wystawy stałej*, Lublin 2020.
- Stolarz A., *Dzielenie się pamięcią. Praktyka i teoria historii mówionej*, Lublin 2016.
- Stryjek T., Skłokin V., *Wprowadzenie. Kultury historyczne. O niepowodzeniu pojednania historycznego z nowej perspektywy*, [w:] *Kultury historyczne Polski i Ukrainy*.

- O źródłach nieporozumienia między sąsiadami*, red. T. Stryjek, V. Sklokin, Warszawa 2021.
- Stryjek T., V. Sklokin (red.), *Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami*, Warszawa 2021.
- Szpociński A., *Współczesna kultura historyczna i jej przemiany*, Warszawa 2021.
- Szpociński A., *Współczesna kultura historyczna*, Warszawa 2010.
- Tatarenko A., Czarnecki Sz. (red.), *Polityka pamięci i konflikty pamięci w Europie Środkowej i Wschodniej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2020, nr 2.
- Thompson P., Bornat J., *Głos przeszłości. Wprowadzenie do historii mówionej* (tłum. P. Tomanek), Centrum Archiwistyki Społecznej, Warszawa 2021.
- Thompson P., Bornat J., *The Voice of the Past: Oral History*, 4th ed., Oxford: Oxford University Press 2017.
- Torańska T., *Oni*, słowo wstępne Jan Bujnowski [Krystyna Kersten], Warszawa 1985.
- Trznadel J., *Hańba domowa. Rozmowy z pisarzami*, Paryż 1986.
- Vaněk M., *Czeska oral history w perspektywie globalnej. Podobieństwa i różnice*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2013, nr 3.
- Walsch L.S., Lamanna M., *A Critical Study of the Biographies of Allan Nevins*, „Social Science” 1953, vol. 28 (1).
- Wasiuta O., Wasiuta S., *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*, Kraków 2017.
- Wieder A., *Studs Terkel. Politics, Culture, but Mostly Conversation*, New York 2016.
- Wojnar M., *Walka o pamięć czy instrumentalizacja historii? Intelktualiści wobec polityki pamięci w III Rzeczypospolitej i na Ukrainie*, Warszawa 2021.
- Wóycicka Z., *Kazerne Dossin – Muzeum-Miejsce Pamięci i Centrum Dokumentacyjne poświęcone Zagładzie i Prawom Człowieka*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2010, № 14.
- Wóycicka Z., *Zachować decorum. Nowa ekspozycja stała w Muzeum i Miejscu Pamięci w Sobiborze*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2021, № 17.
- Wylęgała A., *Metodologia, etyka i bezpieczeństwo w projektach dokumentujących doświadczenie wojenne i uchodźcze po inwazji Rosji na Ukrainę z dn. 24 lutego 2022 r.*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2022, Rocznik 12.
- Ziębińska-Witek A., *Muzealizacja komunizmu w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2018.
- Zieliński K., *Relations between Jews, Poles and Russians at the beginning of World War I (1914–1915)*, „Pinkas: Annual of the Culture and History of East European Jewry” 2008, vol. 2.
- Авер'янова Н.М., *Історична пам'ять як чинник консолідації українства в пост-колоніальний період*, „Молодий вчений” 2018, № 11(2).
- Барановська Н., *Національна історико-культурна спадщина в системі історичної пам'яті та викликів сучасної глобалізації*, „Historical and cultural studies” 2016, Vol. 3, No 1.
- Бевз Т., *Історична пам'ять: виклики минулого і майбутнього*, „Університетська кафедра” 2018, № 7.

- Бондарець О., *Збереження спадщини, осмислення минулого, формування ідентичності*, «Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури» 2021, Том 4.
- Боровик М.А., *Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи»*, „Український історичний журнал” 2012, № 4.
- Брайчевський М., *Аскольд – цар київський*, [в:] Михайло Брайчевський. *Вибране*, Т.ІІ, Київ 2009.
- Брайчевський М., *Суспільно-політичні рухи в Київській Русі*, [в:] Михайло Брайчевський. *Вибране*, Т.І, Київ 2009.
- Бутиріна М., *Стереотипи масової свідомості: особливості формування та функціонування у медіасередовищі*, Дніпропетровськ 2009.
- Горбулін В., «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії *реваншу*, «Дзеркало тижня», 24 І 2015.
- Гудошник О., *Медіатизація усної історії: нові формати та платформи*, „Медіасфера: локальне та глобальне” 2021.
- Гук О.І., *Політика національної пам'яті у відкритому суспільстві (український контекст)*, [в:] *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*, Вип. 1/2 (46/47), ч. 1. Державне управління 2016.
- Денисюк Ж.З., *Масова культура і національно-культурна ідентичність в добу глобалізації: монографія*, Вид. 2-е. 2019.
- Дорошенко Д.І., *Історія України в 2-х томах*, Том 1 (до половини XVII століття), Київ 1991.
- Європа та її болісні минувшини*, авт. упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П.Боннармом (пер. з фр. Є. Марічева), Київ 2009.
- Журженко Т., *Геополітика пам'яті*, «Критика» 2009, № 3–4.
- Зимин А.А., *Россия на рубеже XV-XVI столетий: очерки социально-политической истории*, Москва 1982.
- Казаков О., *Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі на межі 70–80 років XV ст.*, «Київська старовина» 2004, № 5.
- Касьянов Г., Гайдай О. (ред.), *Історія. Память. Політика. Збірник статей*, Київ 2016.
- Киридон А., *Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*, Київ 2016.
- Крип'якевич І.П., *Історія України* (Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович), Львів 1990.
- Кром М.М., *Меж Русью и Литвою. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 2010.
- Кром М.М., *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 1995.
- Кудряченко А., *Соціально-політичні виміри голодомору в Україні 1932–1933 років за свідченням тогочасних німецьких дипломатичних установ в Україні*, (в:) *Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізм здійснення. Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції*, Київ 2004.

- Кульчицький С., *Ціна «великого перелому»*, Київ 1991.
- Магнер Г.І., *Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів*, «Український історичний журнал» 1969, № 7.
- Малинова О.Ю., *Политика памяти как область символической политики*, [в:] *Методологические вопросы изучения политики памяти*, ред. Миллер А.И., Ефременко Д.В., Москва–С. Петербург 2018.
- Методологические вопросы изучения политики памяти*, ред. Миллер А.И., Ефременко Д.В., Москва–С. Петербург 2018.
- Миллер А.И., *Историческая политика в Восточной Европе начала XXI века*, [в:] *Историческая политика в XXI веке*, ред. А. Миллера, М. Липман, Москва 2012.
- Мина Ж., (2022) *Вплив культурної комунікації на інституціоналізацію: бібліотеки, музеї та архіви в медіапросторі сьогодення* – https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/53285/1/%D0%9C_2.6_%D0%A1%D1%82%D1%80.%20109-120.pdf
- Національна історія як об'єкт гуманітарної експансії. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь*, заг. ред. В.М. Яблонського, Київ 2019.
- Новосельцев А.П. *Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв.* [в:] *Древнерусское государство и его международное значение*, Москва 1965.
- Повість врем'яних літ*, переклад В.В. Яременка, Київ 1990.
- Почепцов Г., *Медиаатизация и её последствия для социального управления*, «Детектор медіа» 2016 (<https://ms.detector.media/>)
- Почепцов Г., *Когнитивные войны в соцмедиа, массовой культуре и массовых коммуникациях*, Харьков 2019.
- Русина О.В., *Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст.*, «Український історичний журнал» 1996, № 4.
- Рыбаков Б.А., *Предпосылки образования древнерусского государства*, [в:] *Очерки истории СССР, III-IX вв.*, Москва 1958.
- Рыбаков Б.А., *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, Москва 1963.
- Сборник Императорского русского исторического общества*, Т. 7, Санкт-Петербург 1871.
- Солдатенко В., *Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення*, «Вісник Національної академії наук України» 2011, № 12.
- Україна: журналісти на передовій. Збірка*, упор. А. Малієнко, Ю. Бондар, А. Яковець, Київ 2023.
- Фролов П., *Стан і тенденції розвитку суспільної моралі в інформаційному суспільстві*, «Соціальна психологія. Спеціальний випуск» 2007.
- Шпорлюк Р., *Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі)*, <http://litopys.org.ua/sporl/sh09.htm>.

«Музей «Голоси Мирних» [Фонду Ріната Ахметова] — дуже амбітний проєкт, за яким майбутнє. З пам'яттю працювати дуже важко. Жодне суспільство не може без допомоги держави і приватних ініціатив проговорити ці складні травми. Це один з найскладніших кейсів. Амбіційність цієї мети неймовірна. Музей «Голоси Мирних» — безпрецедентний. Створення такого музею — шлях неторований, і він прокладається саме зараз. Щиро дякую тим, хто працює над проєктом. Це дуже амбітна ініціатива, практично безпрецедентна для нашої країни. Якщо говорити у світовому контексті, то прикладів дуже мало».

Антон Дробович,
Голова Українського інституту національної пам'яті (2019-2024)

«Я думаю, що створення Музею «Голоси Мирних» [Фонду Ріната Ахметова] та збір свідчень — це дуже важливо. Я вважаю, як учений, який вивчає масові злочиння, як політолог, і багато хто з моїх колег є ще й істориками, що ми отримали великий обсяг інформації завдяки голосам людей, які пережили злочиння. ... Ми маємо передавати таку інформацію з покоління в покоління, нам потрібно не тільки отримувати цю інформацію, але й також знайти спосіб, як продемонструвати всьому світу, що були люди, які діяли, які були хоробрими, які не просто стояли поряд, але й допомагали один одному в часи кризи та загроз, і часом ми дізнаємося про це саме завдяки свідченням очевидців».

Девід Дж. Саймон,
професор Єльського університету (США)

